

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

2213

2214

24580

84

Z-56

178

p 321

2011

ՆՕՒՐ-ՏԱՐ ԲԱՐԻՉԻ

ար 84
2-66

ՆՕԴՐ-ՏԱՄ ԲԱՐԻԶԻ

Ի ՎԻՔԹՕՐ ՀԻԻԿՕՅԷ

ԹԱՐԳՄԱՆԵԱՑ

ՄԵՍՐՈՊ ՆՈՒՊԱՐԵԱՆ

ՀԱՏՈՐ ԱՌԱԶԻՆ

ՏԷՐ ԵՒ ՀՐԱՏԱՐԱԿԻԶ

ՏԻԳՐԱՆ ՅԱՐՈՒԹԻԻՆ ՏԷՏԷԵԱՆ

ԶՄԻՒՌՆԻԱ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՏԷՏԷԵԱՆ

1871

2003

Printed in Turkey

Printed in Turkey

553

ՀԵՊԻՆԻՍ ԿՈՄԻՏԵ

ԿՈՄԻՏԵ ԿՈՐԻՍՊՈՆԵՆՏ

ՊԵՏԵՐՍԻՆ

ՄԱՐԿԱԿԱՆ ԿՈՐԻՍՊՈՆԵՆՏ

ՎԵՐՆԻՍ ԿՈՐԻՍՊՈՆԵՆՏ

ՎԵՐՆԻՍ ԿՈՐԻՍՊՈՆԵՆՏ

ՎԵՐՆԻՍ ԿՈՐԻՍՊՈՆԵՆՏ

ՎԵՐՆԻՍ

ՎԵՐՆԻՍ ԿՈՐԻՍՊՈՆԵՆՏ

75-387 2003

ԿՈՐԻՍՊ

ՄԵԾԱՐԱՆԱՑ ԵՒ ԵՐԱԽՏԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ

և ո

ԱՄԵՆԱՍԻՐԵԼԻ ՀԱՅՐ ԽԹ

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՂԱ ՆՈՒԳԱՐԵԱՆ

միջոցը որտեղ որ մեխանիկական միջոցով միայն
միջոցառումներով մեծ զորքով զանազան զորքերով
այս մեջոցով միայն մեծանոց զուարթությամբ մասնակցող
այս էլ նպատակն զի մայր մեջոցառումը կանխման մասնակցող

Քանի մը տարի կայ, այս գրքին հեղինակը Եղոր-Տառի
եկեղեցին այց ելած, կամ արելի ճիշդ խօսելու համար, խո-
զարկած ժամանակը՝ աշտարակներէն մէկուն մէկ մութ խոր-
շին մէջ, մեռքով պատին վրայ քանդակուած այս Յունացիէն
բարոք գտաւ.

ANAKH 1881

Այս Յունական գլխագիրերը, որք խորունկ կերպով մը
քարին մէջ փորուած եւ հնուքներէն սերտացած էին. իրենց դիր-
քովը եւ մեռովը դրօշմուած գոթական գեղագրութեան յա-
տուկ չեմ գիտեր ի՞նչ նշաններ, որք կարծես կը յայտնէին թէ
միջին դարու մեռք մը գրած էր զանոնք, նա մասնաւանդ ի-
րենց բովանդակած սգալի եւ աղէտաւոր իմաստը հեղինա-
կին վրայ մեծ տպաւորութիւն մ'ըրին:

Խորհեցաւ եւ չանաց գուշակեցու թէ ո՞վ կրնար ըլլայ այն
տառապետը հոգին, որ այս աշխարհէս չէր ուզած բաժնուիլ
առանց այն հինարուրց եկեղեցւոյն ճակատին վրայ ոճիրի
կամ դժբաղդութեան այս դրոշմը թող տալու:

Ստեղծ մը վերջը այն պատը ներկեցին կամ քերեցին (չգի-
տեմ ո՞րք) եւ այդ գիրը անհետացաւ. ըստ որում գրեթէ եր-
կու հարիւր տարիէ ՚ի վեր միջին դարու հրաշակերտ եկեղե-
ցիներու նկատմամբ այս ճամբան կը բռնեն: Եղծումները
ամէն կողմէ կու գան թէ ներսէն եւ թէ դրսէն: Քահանան
կը ներկէ, ճարտարապետը կը քերէ. անոնց ետեւէն ժողո-
վուրդը կը հասնի որ կը քանդէ զանոնք:

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՐԹԱՆՈՒՅՑՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ
ՍՏԱՆԲՈՒԼԻ ԿՐԹԱՆՈՒՅՑՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ
ՍՏԱՆԲՈՒԼԻ ԿՐԹԱՆՈՒՅՑՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

Այսպէս, բաց ի այն դիւրաբեկ յիշատակէն զոր այս գրքին հեղինակը կը նուիրէ անոր, Նօղր-Տամի մութ աշտարակին մէջ քանդակուած խորհրդաւոր բառէն կամ թէ թախծօրէն պարունակած անճանճ զատուհարէն բան մը մնացած չէ այսօր: Պատին վրայ այս բառը գրող մարդը, շատ տարիներէ ի վեր սերունդներու մէջէ ջնջուեցաւ. կորսուեցաւ, բառը նմանապէս եկեղեցոյն պատին վրայէն ջնջուեցաւ, ի՞նչք եկեղեցին թերևս քիչ ստեղծէն պիտի ջնջուի երկրիս երեսէն:

Սոյն բառիս վրայ ահա շինուած է այս գիրքը:

Մարտ, 1831:

[Faint, mostly illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page.]

ՆՕԴՐ - ՏԱՄ ԲԱՐԻԶԻ

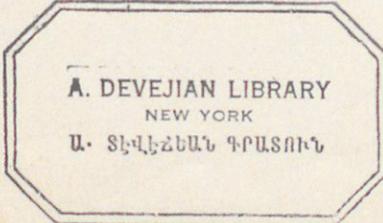
Գ Ի Ր Բ Ա Ռ Ա Զ Ի Ն

Ա.

Մ Ե Ծ - Ս Ր Ա Հ Ա

Այսօր երեք հարիւր քառասուն և ութ տարի, վեց ամիս ու տասն և ինն օր կայ, Բարիզի բնակիչները Միջնաբաղաբին, Համալսարանին և Քաղաքին եռակի շրջապատներուն մէջ զանազան բոլոր զանգակներուն գլուխը ձայնէն արժնցան, որք իրենց բոլոր ուժովը միահամուռ կը հնչէին:

Եւ սակայն պատմութեան մէջ յիշատակը պահուած օր մը չէ 1482 յունուար 6ը: Այսպէս առաջին Բարիզի բոլոր զանգակները և քաղաքացիները շարժման մէջ զնոզ դէպքին մէջ նշանաւոր բան մը չկար: Ա՛չ Բիքարներու կամ Պուրիկներուն բռնաբարութիւնը մ'էր այն, ոչ թափօրիւ տարուած մասունքի տուփ մը, ոչ Լասսի այգիին մէջ դպրոցի աշակերտներու ապստամբութիւն մը, ոչ ամենաեղ տէր պարոն Լաֆաուրին (notredit très-redouté seigneur monsieur le roi) մտից մէկ հանդէսը, ոչ Բարիզի Կախաղանը (Justice de Paris) առաջնորդութեամբ և առաջակիցներու կախաբեկ աղաւթ տեսարան մ'էր, և ոչ ալ, ինչպէս որ հնդեպտասան բորգ դարուն մէջ յորվակի կը տեսնուէր, երկուսը և զարգմանակաւոր գեապանութեան մը զալուստը: Հալիւ երկու օր կար որ այս տեսակ հեծելական վերջին հանդէսը կատարուած էր, երբ անգղանիկ Աբբայորդուին և Քլանտրի Մարիբրիզի մէջ տեղ ամուսնութիւնը ի գլուխ հանելու պաշտօնով Քլանտրի գեապան-

ները եկած մտած էին 'ի Բարիդ, 'ի մեծ տաղտուկ Պուրպոնի Պ. կաբախնալին, որ թաղաւորին հաճելի ըլլալու համար սխալաբանութիւններով քաղաքացիներու բողոք այս շինական ամբոխին, և իր Պուրպոնի ասպարանքին մէջ «խիստ գեղեցիկ բարոյախաղ, զուարճախաղ և զաւեշտ մ'ալ» (une moulte belle moralité, sottie et farce) ներկայացնել տալով զբոսցնել զանոնք, մինչդեռ յորդ անձրև մը գրան առջև՝ իր շքեղ պատաստները ջրով կ'ողողէր :

Յունուարի Թին Բարիդի ժողովուրդը յուզման մէջ գնողը Աստուածայայտնութեան տօնին և խնդերու տօնին կրկնակի հանդէսն էր, որ անյիշատակ ժամանակներէ 'ի վեր մի և նոյն օրը կը կատարուէր :

Այն օրը կրէվի վրայ ուրախութեան հուրեր տեղի պիտի ունենային, Պրաքի մատրան մէջ Մայիսի ծառ պիտի անկուէր և Արդարութեան - Պալատը Խորհուրդ* (Mystère) պիտի ներկայացուէր : Նախընթաց օրը հրապարակներու վրայ փողի հնչիւնով հարկ եղած ծանուցումը եղած էր, Վերին Գատաւորին մարդիկներուն ձեռք, որք ծիրանեղջյն այծենի կերպասէ աղոթ տառատակներ հագած էին, կուրծքերուն վրայ սպիտակ մեծ խաչերով :

Երկուսու ստանիկներու խոթանը առ առօրէն սկսեալ տուն և խաչութ զոցած՝ ամէն կողմնէ նշանակուած երեք տեղերէն մեկուն կը վազէր : Արը ուրախութեան հուրը ընտրած էր, որը մայիսի ծառը, որը խորհուրդը : Բարիդի գատաւորաններու հնաւանդ բնական խելքին գրուատը ընելու համար՝ պէտք ենք ըսել որ այս խոռոնեքամ բազմութեան մեծագոյն մասը դէպ 'ի հուրը կը վազէր, որուն ճիշդ եղանակն էր, կամ դէպ 'ի Խորհուրդը, որ արդարութեան պալատին մեծ - սրահին մէջ պիտի ներկայացուէր . սրահ մը՝ որ աղէկ պատասպա-

*Միջին դարու մէջ այս անունս կու տային թատերական խաղերու, որոց նիս թէր հասարակօրէն Աստուածաշունչէն կամ Նոր - Կտակարանէն քաղուած կ'ըլլար : Խորհուրդները եկեղեցիներու մէջ, հասարակաց վայրերու մէջ, կամ ընդարձակ հրապարակներու վրայ, և երբ մն մինչև հինգ հարիւր հոգեով կը ներկայացուէին և շատ օրեր կը տևէին իսկ :

րուած և աղէկ գոցուած էր, և թէ հետաքրքիրները միախումբ թողած էին մայիսի ծաղկած ծառը՝ որ յունուարի երկնքին տակ ցրտէն սառի, Պրաքի մատուռին դերեզմանատան մէջ :

Ժողովուրդը արդարութեան պալատին ծառուղիներուն մէջ խոնած էր ամենէն աւելի, վասն զի զիտէր թէ Ֆլաման դեսպանները, որք երկու օր յառաջ եկած էին, ներկայացուէլիք խորհուրդին ներկայ պիտի դանուէին, ինչպէս նաև խնդերու բարի ընտրութեան, որ նոյնպէս մեծ - սրահին մէջ պիտի կատարուէր :

Նոյն օրը նոյն մեծ - սրահին մէջ մտնելը դիւրին բան չէր, թէև այն ատենները աշխարհի մէջ գտնուած ամենէ մեծ շրջապատը հռչակուած էր այն (ստոյգ է թէ Սօվալ Մօնթաթիսի դղեկին լայնածաւալ սրահը դեռ չափած չէր) : Պալատին հրապարակը, որ բազմութեամբ խոնուած էր, պատահաններու վրայ գտնուող հետաքրքիրներու՝ ծովու մը պէս կ'եղէր, որու մէջ հինգ կամ վեց գոհհներ, դետերու բերաններու նման, ամէն վայրկեան զլուխներու նորանոր ուղիներ կը թափէին : Այս բազմութեան կոհակները անդադար աճելովու ստուարանալով՝ հրապարակին անկանոն աւազանին մէջ հրուանդաններու նման հոս հոն յառաջացած տուներու անկիւններուն կու գային կը զարնուէին : Պալատին գոթական* բարձր ճակատին կեդրոնը գտնուած մեծ սանդուղին վրայ բազմութեան կրկնակի հոսանք մը անդադար կ'եղէր ու կ'իջնէր, որն որ մէջ տեղի արտաքին սանդուղին տակովը իրարու բաղխուէլէ վերջը՝ անոր երկու կողմնակի դարերուն վրայ լայնակոհակ կը զեղուր, կը ծաւալէր : Այս մեծ սանդուղը հրապարակին վրայ կը հոսէր շարունակաբար և ուղխօրէն, ինչպէս

*Գոթական բառը ընդհանրապէս գործածուած նշանակութեանը մէջ՝ պիտակ է հիմնովին, թէև հիմնովին նուիրագործուած : Այս պատճառաւ կ'ընդունինք զայն, և ամենուր պէս կը գործածենք իսկ միջին դարու երկրորդ կէսին ճարտարապետութիւնը յայտնելու համար . այն ճարտարապետութիւնը՝ որու կամարանիկները կամ սրահամարը (ogive) հիմն է, և որ կը յաջորդէ կիսաբոլոր կամարէ (plein cintre) ծագած առաջին ժամանակի ճարտարապետութեան :

սահանք մը կը հոսէ ընի մը մէջ: Չայները, բրբիջները և այս բիւրաւոր ուրբերուն զգովիւնը մեծ շշուկ մը, մեծ աղաղակ մը կը պատճառէին: Ատեն ատեն այս աղաղակը, այս շշուկը կը կրկնապատուէր և այս բոլոր ամբողջ հրող հոսանքը կը նահանջէր, կը խուռվէր, կը պտուտէր: Պատճառը՝ զօրականի մը հրացանի կոթով տուած հարուածն էր, կամ թէ վերին դատաւորութեան նուիրակի մը ձին՝ որ բարեկարգութիւնը հաստատելու համար կից կ'արձակէր. սքանչելի աւանդութիւն՝ զոր դարերէ վերջը և այնչափ փոփոխութիւններու չնայելով՝ վերին դատաւորութիւնը կտակ թողուց Բարդի արդի ոստիկանութեան հեծելազուկին: Գուներու, սքառահաններու, երդերու, յարկերու վրայ քաղաքաւորներու հանդարտ և պարկեշտ բիւրաւոր բարի դէմքեր կը վիտային, որք սլալատը դիտելու, ավելորդ դիտելու հետ էին՝ առիթ բան մը չարահանջելով. վասն զի շատ անձեր Բարդի մէջ հանդիսատեսներու հանդէսով դո՛հ կ'ըլլան, և մեզի համար ըստ ինքեան խիստ հետաքրքրական բան մ'է պատ մը՝ որու ետեւի կողմը բաներ կ'անցնին:

Եթէ մեզի, 1830 թուականին ապրող մարդկան, հնարին ըլլար մտածուումով հնդեռասաններով դարու այս Բարդիներուն մէջ խառնուիլ և անոնց հետ քաշկուտուելով, արմկահար մշտուելով, վեր 'ի վայր տապալելով, պալատին այն անբաւ սրահին մէջ մտնել, որ այն օրը, այսինքն 1482 յունուարի 6ին, այնչափ նեղ կու դար, տեսարանը մեզի համար ոչ հետաքրքրութենէ զուրկ պիտի ըլլար և ոչ հրապոյրէ. և մեր բոլորաբար այնչափ հին բաներ պիտի տեսնէինք, որ մեզի գլխովին նոր պիտի երևէր:

Եթէ ընթերցողը կը հաճի, պիտի ջանանք մտածուումով գտնելու այն տպաւորութիւնը՝ զոր պիտի կրէր մեզի հետ, տառատուի և երկու սեռերուն հասարակ վերարկուներ և հագուստներ հագած (sureot, cote-hardie) այս խուժամուժ ամբողջին մէջ, մեծ սրահին սեռամէն ներս մտնելով:

Կախ և յառաջականներու դռնչիւն, աչքերու շարցում. գլուխնուս վրայ անկիւնաւոր կրկնակամար մը վարդեայ դրօշուածներով գրուագուած, երկնազոյն նկարուած, ոսկեգօծ շուշանաձև զարդերով զար-

դարուած. ուրբերնուս տակ փոփոխակի սև և ճերմակ մարմարներու յատակ մը: Մեղմէ քանի մը քայլ հեռուն՝ ահագին մարդակ մը, ետքը ուրիշ մը, ետքը ուրիշ մը, ընդ ամէնը եօթն մարդակներ սրահին երկայնութեան մէջ, կրկնակամարին պարանոցները իր լայնութեամբը վերցնելով: Առաջին չորս մարդակներուն բոլորաբար վաճառականներու կրպակներ, ապակիներով և ոսկի թիթեղներով համակ շողշողուն: Վերջին երեք մարդակներուն շուրջը, կազնի փայտէ նստարաններ, գատախազներու վարտիքներով և փաստարաններու պատմուճաններով մնշուած և յղկուած: Սրահին չորս կողմը, բարձր որմին երկայնքը, դռներու մէջտեղ, լուսնոցոյցներու մէջտեղ, մարդակներու մէջտեղ, Ֆարամօնէ սիսեալ Ֆրանսայի ամեն թագաւորներու արձաններուն անվերջանալի շարք. անդորձ թագաւորները՝ թեւերնին կախ և կտրակոր. քաջ և ռազմասէր թագաւորները՝ գլուխնին և ձեռքերնին անվեհեր երկինք բարձրացուցած: Երկայնաձև կամարանկիւն պատուհաններուն վրայ՝ երկնեանց ապակիներ. սրահին լայն շրջալայրերուն վրայ՝ հրաշքանդակ պերճ դռներ. և ամէն բան կամար, մարդակ, որմ, շրջանակ, դրօշագ, դուռ, արձան, վերէն վար կապոյտ և ոսկի մեծաուրայձառ դունաւորութեամբ մը ծածկուած, դունաւորութիւն՝ որ արդէն տեսած ժամանակնիս գոյն ինչ աղօտացած է, և որ Փրկչի 1349 թուականին գոզցես 'ի սպառ անհետացած էր փաշի և և սարդի ոստայնի տակ, երբ տիւ Պրէօյլ դեռ ևս կը հիանար անոր վրայ աւանդութեամբ:

Թնդ ընթերցողը երևակայէ հիմա այս երկայնաձև ահագին սրահը, յունուար ամսու մէկ օրի մը դժգոյն լուսով լուսաւորուած, որու մէջ խռած է երկնազոյնաց դրդալի բազմութիւն մը, որ պատերուն երկայնութեան կը հետևի և որ եօթն մարդակներուն շուրջը կը գտնայ. և արդէն ընդհանուր կերպով շփոթ դաղափար մի պիտի ունենայ այն պատկերին վրայ՝ որու հետաքրքրական մանրամասն օլարագանքը աւելի ճշգրիտ կերպով մը նշանակելու փորձ պիտի փորձենք:

Աներկբայի է որ եթէ Բավայլեաք Հանրի Գը սպաննած չըլլար՝ արդարութեան պալատին դիւանատան մէջ Բավայլեաքի դատին վերաբերեալ թուղթեր պիտի չցանուէր, և ոչ ալ 'ոյն թղթերը անհետ ը-

նելու շահ ունեցող մեղսակիցներ պիտի ըլլային, հետեւեալը և ոչ հրձիգներ, որք ուրիշ ձամբայ մը չդանելով՝ այն թուղթերը այրելու համար լիւանատունը այրելու ստիպուէին, և զլուանատունը այրելու համար ալ արդարութեան պալատը այրելու. վերջապէս 1618ին հրդեհը պատահած պիտի չըլլար: Էին պալատը իր մեծ-սրահին հետ կանգուն մնացած պիտի ըլլար և պիտի կրնայի ըսել ընթերցողին. «Գնահ տես այն սրահը» և այսպէս ոչ ես հարկ պիտի ունենայի յար և նման նկարագրութիւն մ'ընելու, և ոչ ալ ընթերցողը նոյն նկարագրութիւնը կարողալու: Այս պարագաս, այս նոր ճշմարտութիւնս կ'ապացուցանէ՝ թէ մեծ պատահարները անհաշուելի հետեւութիւններ կ'ունենան:

Ստոյգ է թէ խիստ հնարին է նախ՝ որ Քալսայեաք մեղսակիցներ ունեցած չըլլար, երկրորդ՝ թէ մեղսակիցները, եթէ ունէր ալ, 1618ի հրդեհին մամականութիւն մ'ունեցած չըլլային: Երկու խիստ հաւանական բացատրութիւններ ևս կան այս խնդրոյս վրայօք: Առաջին՝ մէկ ոտք լայնութեամբ ու մէկ ու կէս ոտք բարձրութեամբ հրաւառ մեծ աստղը, որ ինչպէս ամէնքը զխան, մարտի 1ին կէս զիշերէն վերջը երկրէն պալատին վրայ ինկաւ: Երկրորդ՝ Թեոֆիլի այս քառեակը (quatrain).

Տխուր խաղ մի, ո՛հ, այն եղաւ դժնդակ՝
 Երբ 'ի Բարիզ արդարութեան պերճ գշխոյն
 Կրակ տալով այրեց պալատն բովանդակ,
 Խիստ չափազանց կրճճն կերած ըլլալուն:*

*Այս քառեակը կրկնակի բառախաղ մի կրնձայէ, զոր հնար չէր մի և նոյն ժամանակ Լայերէնի թարգմանել: Epice բառը համեմ' կը նշանակէ և միանգամայն դատաւորի վարձք, պարգև. ինչպէս palais բառն ալ պալատ ու միանգամայն քիմք, բերնի առաստաղ: Ուստի նաև հետեւեալ կերպով կրնայ հասկցուիլ և թարգմանուիլ Աողիէի, այն ինչ զուարճաբանին, այս ճարտարագիւտ տողերը.

Տխուր խաղ մի, ո՛հ, այն եղաւ դժնդակ՝
 Երբ 'ի Բարիզ արդարութեան պերճ գշխոյն
 Խիստ չափազանց համեմ' կերած ըլլալուն
 Այրեց միկից ձեղուն բերնին բովանդակ:

Ինչ որ ալ մտածուի 1618ի Արդարութեան Պալատի հրդեհին նկատմամբ տրուած այս քաղաքական, ֆիզիկական, բանաստեղծական երրակի բացատրութեան վրայ, դժբաղդարար ստոյգ իրողութիւնը այն է որ հրդեհը տեղի ունեցաւ: Այս հրդեհին երեսէն, մանաւանդ այլ և այլ նորոգութիւններու երեսէ, որք հետզհետէ այս աղէտքին խնայածները 'ի սպառ փճացուցին, այսօրուան օրս խիստ քիչ բան կը մնայ Քրանսայի թագաւորներու այս առաջին բնակութեան, Լուվրէ յառաջ շինուած այս պալատէն, որ Ֆիլիք-ը-Պէլի ժամանակ իսկ այնչափ ճին էր՝ որ Բուպէր թագաւորէն կանգնուած և Հէլիպոտէն նկարագրուած փառաւոր կերտերուն վերջին մնացորդները կը մնատէին հոն: Ամեն բան անհետացաւ դողցես: Ինչ եղաւ զլուանատան այն սենեակը՝ ուր սուրբն Լուի իր ամուսնութիւնը կատարեց, այն պարտէզը՝ ուր դատեր կը նայէր. նր է Սիկիամոն կայսեր սենեակը, հասպա Շարլ Գիւր, հասպա Անհողատէր Թանիւր (Jean-sans-Terre): Ուր է այն սանդուղը՝ ուսկից Շարլ Զ. իր ներգրութեան հրովարտակը հրատարակեց, նր է այն սալքարը ուր Մարսել, անդրանիկ Արքայորդւոյն ներկայութեան Բուպէր աղ Քլէրմոնը և աղ Շամբանը մարաջախաղ խողխողեց. այն դռնակը՝ ուր հակառակութու Պէնէտիկի կոնդակները պատուեցան, և ուսկից այն կոնդակները բերօղները վերստին մեկնեցան, խայտառակաբար շուրջաւներ հողած և խոյրեր դրած, և բոլոր Բարիզի առջև իրենց յանցանքներուն հրապարակային խոստովանութիւնը ընելով. հասպա մեծ-սրահը, իր ոսկեզօծ գրուագներովը. երկնաղոյն կապուտովը, իր կամարանկիւններովը, իր արձաններովը, իր մարդակներովը, քանդակներով հերձուած իր անբաւ գմբէթներովը. հասպա ոսկեզօծ սենեակը, հասպա գրան առջևի քարէ առիւծը, որուն գլուխը գէպ 'ի վար ծուած էր, պոչը սրունքներուն մէջ, Սողոմոնի դահին առիւծներուն նման, վերջապէս այն խոնարհ գիւրքին մէջ՝ զոր ունենալ պարտի ոյժը արդարութեան առջև. հասպ սղուոր դռները, պատուհաններուն ընտիր ապակիները, հասպա քանդակուած երկաթ կարմածները, որք Պիսթօրնէզի վճատութիւն կը պատճառէին, հասպ տիւ Հանսի առաջնադորձական փափուկ յօրինուածները. : Ժամանակը ինչ ըրաւ, մարդիկ ինչ ըրին

այս հրաշալիքները : Այս ամեն բաներուն տեղը , այս բոլոր հին Գաղ-
ղիական պատմութեան , բոլոր այս գոթական արուեստին փոխարէն
ի՞նչ տուն մեզի : Իբր արուեստ՝ Պարոն ար Պրօսի , Սէն-Ժէրվէի մեծ
դրան անշնորհ ճարտարապետին միջահակ թանձր կամարները (cintres
surbaissés) . իբր պատմութիւն՝ Բաղրիւններու զբարանութիւններով
գեռ թնդացող խոշոր մարդակին շաղփաղի յիշատակներն ունիւք , որք
մեծ բաներ չեն :

Գառնանք մենք ճշմարիտ հին պալատին ճշմարիտ մեծ-սրահին :

Այս հսկայաձև զուգահեռակերտին մէկ ծայրը միակտուր մարմարէ
նշանաւոր սեղան մը կար այնչափ երկայն , այնչափ թանձր՝ որ կա-
լուածային հին արձանագիրները կը վկայեն թէ աշխարհի մէջ անանկ
մարմարի զանգուած մը տեսնուած չէր . իսկ միւս ծայրը՝ այն մատու-
ռը կը գտնուէր՝ ուր Լուի ԺԱ. Աստուածածնայ զիմաց ինքզինքը քան-
դակել տուած էր , և ուր առանց հոգ ընելու թէ արքայական արձան-
ներուն շարին մէջ երկու թափուր խորշեր պիտի մնար , Շարլըմաների
և սուրբ Լուիի արձանները փոխադրել տուած էր . երկու սուրբեր՝
զորս երկինքը ՚ի մեծ պատուի կը կարծէր իբր վեհապետք Ֆրանսայի :
Այս մատուռը , հաղիւ թէ վեց տարիէ ՚ի վեր շինուած և գեռ նոր՝
փափուկ ճարտարապետութեան , հիստքանչ դրօշուածի , նուրբ և խո-
րունկ քանդակագործութեան այն զմայլելի ճաշակով շինուած էր
զլիովին , որ Ֆրանսայի մէջ գոթացի թուականին վախճանը կը նշա-
նակէ , և մինչև վերջասաներորդ դարուն մէջ տեղերը , վերածնու-
թեան հիասրաշ ինքնագիւտ գործոց մէջ կը շարունակուի : Յեծ դրան
դրայօք ծակուած լուսանոյն վարդաձև զարդը , ՚ի մասնաւորի , նրբու-
թեան և գեղութեան հրաշակերտ մ'էր . տեսնողը ասղնդործ աստղ
մը պիտի ըսէր :

Սրահին մէջտեղը , մեծ դրան զիմաց ոսկեհոն գիգակէ տախտակ-
եայ բարձրաւանդակ մը պատրաստուած էր , պատին կռթնած , և որու
մէջ մտնելու համար տեղ բացուած էր , ոսկեզոծ սենեակի փողի
(couloir) պատահանէն : Այս բարձրաւանդակը Ֆլաման պատգամա-
ւորներու և խորհուրդին ներկայացման հրաւիրուած ուրիշ բարձրա-
ախճան անձինքներու սահմանուած էր :

Ներկայացու մը ըստ սովորութեան մարմարէ սեղանին վրայ պիտի
արուէր , որ առտուրնէ այս բանին համար պատրաստուած էր մասնա-
ւոր կերպով : Իր մարմարէ ճոխ տախտակին վրայ , որ ամեն կողմէ
փաստարաններու դարձապարներէ դժուած էր չարաչար , ատաղձեայ
վանդակաձև բարձրութիւն մը կար , որու վերին մակերևոյթը , բոլոր
սրահին տեսանելի , թատերաբեմի տեղ պիտի բռնէր , և որու ներքին
կողմը պատասառներով ծածկուած , ներկայացընող անձանց հանդերձա-
տունը պիտի ըլլար : Գրեհն պարզօրէն դրուած երնարան մը տեսարա-
նին և հանդերձատան մէջ հաղորդակցութիւն պիտի հաստատէր , և
իւր ուղղորդ ոտքերը մուտքերու և ելքերու պիտի ծառայէին : Յեղա-
կարծ անձ մը , տարակարծ պատահար մը , տեսարանի անակնկալ փո-
փոխութիւն մը չկար , որ այս ամբողջին ձեռօք վեր չենէր : Արուես-
տի և մեքենաներու անմեղ և պատկառելի տղայութիւն :

Պալատի դաստուորին կողմէն չորս նուիրակներ հանդէսի կամ դլխա-
տութեան օրեր ժողովուրդին ամէն դրօսանքներուն հարկադրեալ պա-
հալաններ , իճեայ սեղանին չորս անկիւններուն վրայ կանգուն կ'սպա-
սէին :

Պալատի մեծ ժամացոյցին կէսօրի տան և երկուքը զարնելուն վը-
րայ տեսարանը պիտի սխէր : Թատրական ներկայացումի մը համար
անշուշտ խիստ ուշ էր այս , բայց հարկ եղած էր գեսպաններու գա-
լիք ժամը ընտրել :

Բոլոր խաժամուծ ամբօխը առտուրնէ կ'սպասէր ուրեմն . Այս
պարկեշտ հետաքրքիրներէն շատերը յայդուց պալատի մեծ անողու-
ղին ոտքին տակ պաղէն փայտ կը կտրէին . ոմանք ալ՝ ամենէ յառաջ
մանողը իրենք ըլլալու համար՝ զիշերը բոլոր մեծ դրան առջև անցու-
ցած ըլլանին կը հաստատէին : Ամբօխը երթալով կը խոնք և իր
ւակերէնցիթէն վեր բարձրացող ջուրի մը նման՝ կ'սխէր պատերէն վեր
ելնել , մարդակներու բոլորախքը ստուարանալ , որոնք յցուածներու ,
պատահաններու , յեղարաններու , ճարտարապետութեան բոլոր գար-
աւանդներու , քանդակներու ամեն բարձրութիւններու վրայ գեղուլ ,
յորդիլ : Ներդրութիւնը , անհատներութիւնը , ձանձրոյթը , լրբութեան
և խօլութեան օրի մ'աղատութիւնը , սրածայր արմուկի մը կամ երկա-

7783-57

Թագաւմուճակի մ'առթիւ ամեն վայրկեան ծագած կռիւները, երկար ժամանակ սպասելու խոնջիւնքը, դեսպաններուն դալու ժամէն շատ յառաջ դառն և թթու շեշտ մը կու տային այս փակուած, աղուցուած, ճնշուած, կոխուած, խղրուած ժողովրդեան աղաղակին : Անէ՛ծքէ և դանդաղէ զատ բան չէր լսուեր Ֆլամաններու դէմ, քաղաքապետութեան ոստիկանին դէմ (prévot des marchands), Պուրպօնի կարտիւնալին, Պալատի դատաւորին, Աւստրիոյ տիկին Մարկրիդին, մտրակաւորնուիրակաց դէմ, պաղին, տաքին, դէշօղին դէմ, վերջապէս Բարիդի եպիսկոպոսին, խնդերու բարին, մարդախնդրուն, արձաններուն, այս փակ դուռին, այն բաց պատահանին դէմ : Այս ամեն բանս մեծապէս կը զուարճացնէր զպրոցի աշակերտներու և խուժանին մէջ սիրուած սպասիկներու (laquais) խումբերը, որք իրենց խեղճութիւնները և խորամանկութիւնները բոլոր այս դժկամակութեան ցոյցերուն կը խառնէին, և կարծես թէ ասեղի ծայրով այս ընդհանուր սրանդութիւնը կը ծակէին, կը զայրացնէին :

Այս զուարթ բզէզներէն խումբ մը, պատահանի մը սպակիները վերցրնել հանելէն վերջ, ցցուումին վրայ նստած էր աղատադէմ, և անկէց իր հայեցուածքը և հեղնութիւնները կ'ողզէր թէ ներսը և թէ դուրսը, սրահին բազմութեան վրայ, ինչպէս նաև հրապարակի բազմութեան վրայ : Իրենց խեղկատակ կապիօրէն շարժումներէն, որոտաձայն քրքիջներէն, սրահին մէկ ծայրէն մէկալ ծայրը իրենց ընկերներուն հետ փոխանակած ծաղրածու ձայնատուութիւններէն, դիւրին էր մակաբերել որ այս նորատի ուսանողները միւս հանդիսականներուն պէս ոչ կը ձանձրանային և ոչ յողնութիւն կ'զղային, և թէ իրենց մասնաւոր զուարճութեանը համար՝ աչքերնուն տակ ունեցած էն այնպիսի տեսարան մը կարող էին հանել, որ միւս գալիք տեսարանին համբերութեամբ սպասել տայ իրենց :

«Գո՞ւ ես Ժօաննէ Ֆրօլլօ Զաւաղեանց» կը պօռար անոնցմէ մէկը սիրուն և նենդամիտ դէմքով տեսակ մը խարտեաշ պղտի սաստանայի, որ խոյակի մը լայն լեզուններուն փաթտուած էր . իրացընէ անունը Ժիհան աիւ Մուլէն (չաղացքեան) զրած են, այնու զի այս պահուս երկու բազուկները և երկու ձեռքերը հովին բացուած աղօրիի չորս թեւերու կերպարանք ունին : Ո՞րչափ ժամանակէ ՚ի վեր հոս ես :

— Չորս ժամէ աւելի է, սատանայի ողորմութեամբ, պատասխանեց Ժօաննէ—Ֆրօլլօ, և յոյս մեծ ունիմ որ քաւարանի մէջ այս չորս ժամերուս հաշիւը պիտի բռնուի : Առտու Սէնդ—Շարէլի ժամը եօթնի պատարագին առաջին տունը լսեցի, զոր Սիկիլիոյ Թագաւորին ութ տիրացուները կ'երգէին :

— Աղուհր տիրացուներ, կրկնեց միւսը, և որոնք իրենց գլխարկէն աւելի սուր ձայներ ունին : Պարոն սուրբ Յովհաննէսի պատարագ մը հաստատելէ յառաջ Թագաւորը հարկ էր հարցնորձ ընել տեղեկանալ թէ պարոն սուրբ Յովհաննէս Փրօվանսեան շեշտով Լատիններէն սաղմոսներգութիւնէ կ'ախորժի :

— Սիկիլիոյ Թագաւորին այն անիծեալ երգեցիկները դործածելու համար ըբաւ այդ բանը, գոչեց կծու ձայնով պառաւ կին մը, որ պատահանին տակը բազմութեան մէջ կը գտնուէր : Ձեզ կը հարցնեմ պատարագի մը համար հազմը Բարիդեան լիվր . և այս ալ Բարիդի վաճառանոցներու ծովու ձկան եկամուտի վարձքէն :

— Լուէ, պատառ դու, կրկնեց յաղթամարմին ծանր անձ մը, որ ձուկ ծախող կնոջ քով հոտ չառնելու համար քիթը կը գոցէր, անշուշտ հարկ էր որ պատարագ մը հաստատուէր . կ'ուզէիր որ Թագաւորը նորէն հիւանդ պառկէր, այնպէս չէ :

— Քաջ խօսեցար, տէր Ժիլ Լը Քօրնիւ, արքայի պատմութեաններու զլխաւոր մաշկեկաղործ—մաշկեկավաճառ, գոչեց խոյակին փաթտուած նորատի ուսանողը :

Ուսանողներու խումբը քահաբաններու որոտումով մ'ընդունեց արքայի պատմութեաններու խեղճ մաշկեկաղործ—մաշկեկավաճառին ձախորդ անունը :

— Լը Քօրնիւ, Ժիլ Լը Քօրնիւ, կ'ըսէին ոմանք : (Լը քօրնիւ՝ Փրանսերէն եղջերաւոր կը նշանակէ :)

— «Եղջերաւոր և խաւարձի» (cornutus et hirsutus), կը կրկնէր ուրիշ մը :

— Է՛հ, անշուշտ, կը շարունակէր խոյակին նորահաս շուտիկը, ի՞նչ պատճառ ունին ինդալու : Պատուաւոր և պատուելի մարդ մ'է Ժիլ Լը Քօրնիւ, եղբայրը տէր Ժիհան Լը Քօրնիւ, արքայի պալա-

տին վերին դատարոր, և հայրը՝ տէր Մահիէ լը Բօրնիւ, Ահաէնի անտառին առաջին բարասպան, ամենքը Բարիկի քաղաքաւորներ, ամենքը հօրէ յորդի կարգուած տուն տեղ եղած :

Չուարթու թիւնը աւելցաւ : Յարթամարմին մաշկեկաղործ-մաշկեկաւառը առանց բառ մը պատասխանելու, կը ջանար ամեն կողմէ իր վրայ դարձած հայուածքներէն ինքզինքը պահել, այլ զուր տեղը կ'աշխատէր արին քրտինք կը մանէր, բրած ջանքերը ուրիշ բանի չէին ծառայեր, բայց եթէ աւելի հաստատուն կերպով իր քով իններուն ուսերուն մէջ աղուցանել, ինչպէս սեպ մը կը մխուի փայտին մէջ, իր կաթուածային լայն դէմքը, որ բարկութենէ և սրտմտութենէ ծիրանի գոյն էր առած :

Վերջապէս մտտ գտնուող իրեն պէս մարմնեղ, կարճ և պատկառելի մէկը իրեն օգնութեան հասաւ :

«Չղուանք և նողկանք, ըսաւ. դպրոցի ուսանողներ, որ քաղաքաւորի մը այսպիսի բաներ կը խօսին. հին ժամանակները այսպիսի լիրբերը փայտէ խուրձով կը ձաղկէին. և յետոյ նոյն խուրձով կենդանոյն կ'այրէին :»

Բոլոր խումբը քահ քահ ձգեց :

— Այն, այ, ո՞վ է որ այսպէս կը սատկակոծէ, ո՞վ է այս գուժաբեր բուն :

— Վա՛շ, կը ճանչնամ ես զայն, ըսաւ մէկը. Անորի Միւսնիէ վարպետն է :

— Որովհետեւ համալսարանի չորս երգուեալ գրավաճառներէն մին է, ըսաւ միւսը :

— Այն կրպակին (համալսարան) մէջ ալ ամենայն ինչ չորսով է, գոչեց երրորդ մը. վարժապետաց չորս դասերը (les quatre nations), վարժապետաց չորս ժողովը, չորս հանդէսները, չորս փոխանորդները, չորս ընտրողները, չորս գրավաճառները :

— Առ ուրեմն, կրկնեց Թեհան ֆրօլլօ, մենք ալ իրենց շքիլ հաղար չորս անգամ՝ զլուխնին կը փարատենք :

— Միւսնիէ, դիւրեբեք կրակի պիտի տանք :

— Միւսնիէ, սպասաւորդ պիտի թոպենք :

— Միւսնիէ, կհաջգ դուխը ձիւներ պիտի բերենք :

— Անձնեայ և մարմնեղ Աստարտ բարի տիկինը :

— Որ այրի կնոջ մը չափ առցոց և զուարթ է :

— Սատանան տանի դձեղ, մըմնաց վարպետ Անորի Միւսնիէ :

— Վարպետ Անորի, կրկնեց Թեհան միշտ իր վերնասարսիսին կախուած, լուէ, եթէ ոչ գլխուդ վրայ կ'իյնամ հինա :»

Վարպետ Անորի աչքերը վեր վերցուց, պահ մը մարդակին բարձրութիւնը, ստամբակին ծանրութիւնը չափելու պէս եղաւ, մտքովը այս ծանրութիւնը բազմապատկեց երազութեան քառակուսիին հետ և ձայնը քաշեց :

Թեհան, ձակատատեղին տէր եղած, շարունակեց յաղթանակաւ.

— Այն, կ'ընեմ իսկ ըսածս, թէ և սարկաւազապետի մը եղբայրը եղած ըլլամ :

Այս մեր համալսարանի մարդիկները ինչ տեսակ պարոններ են, ասանկ օրուան մը մէջ մեր առանձնաշնորհութիւնները յարդել իսկ չտան : Քաղաքին մէջ Մայիսի ծառի հանդէս և ուրախութեան հուր կայ. խորհուրդ, խնդրու բար և ֆլաման դեսպաններ Միջնաքաղաքին մէջ, իսկ համալսարանը ոչ ինչ :

— Սակայն Մոպէր հրապարակը բաւական տարածուն է, կրկնեց պատուհանին հարթ քարին վրայ ամրացած ուսանողներէն մին :

— Ի վնցը համալսարանի մեծաւորը, ընտրողք և փոխանորդք, գոչեց Թօսն :

— Կայրեար-Հրապարակի մէջ այս իրիկուն վարպետ Անորիի գրքերով ուրախութեան հուր մը վառել պէտք է, շարայարեց միւսը :

— Հասն գպիւններու գրքակաշները. անոնք ալ մոռնալ պէտք չէ, ըսաւ իր քովի գտնուողը :

— Համալսարանի դաւազանակիր սպասաւորներու ցուպերն ալ :

— Գահերէցներու թքամաններն ալ :

— Փոխանորդներու կերակրայ դարաններն ալ :

— Ընտրողներու ալիւրի տաշտերն ալ :

— Մեծաւորին աթոռակն ալ :

— Ի վնցը, գոչեց փոքր Թեհան միօրինակ ձայնով մը, 'ի վնցը

վարպետ Անտրի , գաւազանակիր սպասաւորք , և դպիրք , աստուածաբանք , բժիշկք , եկեղեցական օրինադիտութեան վարդապետք (dècrè-tiste) , փոխանորդք , ընտրողք և մեծաւորք :

— Աշխարհի վերջն է ուրեմն , մրմուռաց վարպետ Անտրի ականջները զոցելով :

— Քաջ է , ահա մեծաւորը նոյն ինքն որ հրապարակէն կ'անցնի , գոչեց պատուհանի խումբէն մէկը :

Հրապարակին վրայ հայող հայողի եղան :

— «Իրաւ մեր պատկառելի մեծաւոր վարպետ Թիպօն է , հարցուց ժէհան Փրօլլօ տիւ Մուլէն , որ ներսի կողմի մէկ մարդակին կառչած ըլլալով , դուրսի անցածը չէր կարող տեսնել :

— Այո՛ , այո՛ , պատասխանեցին ամենքը , այո՛ ճիշդն է , մեծաւոր վարպետ Թիպօն :»

Իրօք մեծաւորը և Համալսարանի բոլոր աստիճանաւորները նոյն պահուն Պալատին հրապարակէն կ'անցնէին , թափօրիւ զեպաններուն զիմանցնելու համար : Գպրոցականք պատուհանին վրայ խոնած , այսպանքով և հեղինական ծափահարութիւններով ընդունեցին զանոնք՝ իրենց առջևէն անցած ժամանակին : Մեծաւորը՝ որ իր դասին զլուխը կը գտնուէր , առաջին ռմբակոծութիւնը կրեց սաստկապէս :

— Բարի լոյս , պարոն Մեծաւոր : Ա՛ղէ , ա՛հ , բարի լոյս կ'ըսեմ :

— Ի՛նչպէս կ'ըլլայ որ այս հինաւորց խաղամոլը հոս կը գտնուի , իր քուեանները թողնուց ուրեմն :

— Իր ջորիին վրայ ի՛նչպէս ընդոտ կ'արշաւէ . սակայն կը գիտեմ որ իր ականջները ջորիին ականջներէն աւելի երկայն են :

— Ա՛ղէ , այ , բարի լոյս , պարոն Թիպօ մեծաւոր : «Թիպալտէ խաղամոլ» (tybalde aleator) : Հինօրեայ ապուշ , հինօրեայ խաղամոլ :

— Տէրը քեզ պահապան . այս զիշեր ի՛նչպէս էր . ստէպ կրկնակվեց ունեցնար :

— Ո՛հ , ի՛նչ խախտուղէմք , խաղի և քուեաներու սիրոյն՝ կապարադոյն , ծնդեալ և երթացեալ :

— Ո՛ւր այդպէս կ'երթաս , Թիպօ . «Թիպալտէ առ քուեայս» (tybalde ad dados) , կունակդ Համալսարանին դարձուցած , և դէպ ՚ի Բաղաբը ընդոտ արշաւելով :

— Անպատճառ կ'երթայ Թիպօ-քուեայ փողոցը բնակարան փնտտելու՞ գոչեց ժէհան Ջաղացքեան :

Բոլոր գունդը մըլեղին և որոտածայն ծափահարութեամբ կրկնեց ժէհանի այս խեղկատակութիւնը :

— «Կ'երթաս Թիպօ-քուեայ փողոցը բնակարան փնտտելու , այնպէս չէ՞ , սատանայի սակը խաղացող պարոն մեծաւոր :»

Ասկէ վերջը միւս աստիճանաւորներուն կարգը եկաւ :

— «Ի վնջր Համալսարանի սպասաւորները , ՚ի վնջր գաւազանակիրները :»

— Ի՛նչ նայէ , Բոպէն Բուսրէն , նվ է այն անցնողը :

— Ժիլլէր տը Սիւիլեին է , «Ժիլլէրդոս Սիւիլեիեանց , Օտդէօնի դպրոցի զիւանապետ :

— Ա՛ռ սա մոռճակս , և դուն որ աւելի աղէկ տեղ մը կեցած ես , նետէ երեսին :

— «ՋՍատուռնական աւատիկ ընկերումք ընկուզս :» Saturnalities mittimus ecce nuces:

— Ի վնջր վեց աստուածարանները իրենց թեզանաւոր սպիտակ շապիկներով :

— Աստուածարաններն են անոնք : Ես կը կարծէի թէ Բօօնեի աւատին համար Սէնդ-Ժէնրվիէվի կողմէ քաղաքին տրուած վեց սպիտակ սաղեր են :

— Ի վնջր բժիշկները :

— Ի վնջր գլխաւոր և մանրակրկիտ աւեղծուած այլն պայքարները (dispatations cardinales et quodlibetaires) :

— Գլխարկս գլխուդ , Սէնդ-Ժէնրվիէվի զիւանապետ , ՚ի շնորհս ուրիշի մը տարապարտ զրկանք մ'ըրիբ ինձ :

— Ստոյգ է ըսածդ , Նորմանտոյ վարժապետական դասուն մէջ իմ՝ պաշտօնս նորատի Աքքանիօ Ֆալլասբատայի տուաւ , որ Պրքթի նահանգէն է , ըստ որում Իտալացի է ազգաւ ինքը :

— Անիրաւութիւն մ'է այդ, ըսին բոլոր դպրոցականք, 'ի վնջր Սէնդ - Ժէնըվիէվի դիւանապետը :

— Այ դու վարպետ Յովակիմ տը Լատհոր : Այ դու Լուի Տա-
հուիլ : Այ դու Լամպէր Նօբարման :

— Սատանան տանի Գերմանիայի վարժապետական դասին փոխա-
նորդը :

— Նաև Սէնդ-Շարէլի մատրանապետները իրենց գլուխի մոխրա-
գոյն կանանիկոսական մորթերովը : «Ի պատմութեանս գորչս» (cum
tunicis gris!) :

— «Կամ պատեանդ 'ի գորչից մաշկեկաց» (seude pellibus four-
ratis!) :

— Աղէ, այ, արուեստից վարպետները : Ամեն աղուոր սե նամ-
փորտները, ամեն աղուոր կարմիր նամփորտները :

— Մեծաւորին համար աղուոր շքադիրներ :

— Կարծես թէ Վենետիկի դուքս մ'է, որ ծովուն հետ պատկուե-
լը կ'երթայ :

— Նայէ, Ժէհան, նայէ Սէնդ Ժէնըվիէվի կանոնիկոսները :

— Կրողի'ն երթայ կանոնիկոսութիւնը :

— Աբբայ Բլատ Շօարտ, վարպետ Բլատ Շօարտ, Մարի լա Ժիֆ-
Փարտը մի կը փնտռես :

— Կլաղինեի պատասաոր դուհը կը բնակի նա :

— Խենէհներու տեսուչ-սրաշտօնաւորին* (roi des ribauds) ան-
կողինը կը շտկէ :

— Եւ կը վճարէ իր չորս լումայն (quatuor denarios) :

— «Կամ ծափահարութիւն մի (կը վճարէ)» (aut unum bom-
bum) :

— Կ'ուզէս որ երեսիդ վճարէ (խնդայ) :

*Ասիկա ստորակարգ սրաշտօնաւոր մ'էր Ֆրանսայի թագաւորին, Պարիզնեի դուքսին, և այլն ծառայութեան մէջ, որ խաղերու, անա-
ռակներու և ցօփութիւններու վրայ տեսակ մը հսկողութիւն 'ի գործ կը
դնէր :

— Ընկերներ, վարպետ Սիմոն Սանկէն Բիքարտիայի ընտրողը, որ
իւր կինը ձիուն գառակին վրայ հեծցուցեր է :

— «Աւ սեսա թախիծ բազմեալ զհետ ձիաւորին» (Post equitem
sedet atra cura) :

— Արիայի'ն, վարպետ Սիմոն :

— Բարի լըյս, պարոն ընտրող :

— Բարի'ն իրիկուն, տիկի'ն ընտրուհի :

— Որչափ բաղդաւոր են որ այս ամենը կը տեսնեն, կ'ըսէր հառա-
չելով Ժօաննէ Ջաղայքեանց, իւր խոյակին տերեւներուն մէջ դարձ
միշտ :

Այս միջոցին Համալսարանի երդուեալ դրամաձառ վարպետ Անտրի
Միւսնիէն, թագաւորի պատմութեանն երու մաշկեկազոր՝ մաշկեկազա-
ձառ վարպետ Ժիլ լը Բօրնիւի ականջն 'ի վար կը փսփսար :

— «Մ՛հ, կ'ըսեմ քեզ, պարոն, յիրաւի աշխարհիս վերջն է այս :
Գպրոցականներու այս աստիճան լըբութիւնը երբէք տեսնուած բան
չէ. դարուս անիծեալ դիւտերն են որ ամենուն կորստեան սրտաձառ
կ'ըլլան, զնդրնիկցները, օձանկար թնդանօթները (serpentien),
հրալի ումերը, նա մանտանդ տպագրութիւնը, որ Գերմանիայե-
կեամ ուրիշ ժամատխտ մ'է : Ալ ձեռագիր չիւյ, զիլք չիւյ. տպա-
գրութիւնը կ'սպաննէ զգրամաձառութիւնը : Աշխարհիս վերջն է այս :

— Թաշեայ կերպաններու յառաջադիմութեանէն ևս ալ այդ բանը
կը հասկնամ, ըսաւ մաշկեկազոր՝ վաճառականը :

Այս միջոցին կէսօրը զարկաւ :

«Կէսօր» սյուսայ միաձայն բոլոր բազմութիւնը :

Գպրոցականք լուցին : Ետք մեծ շփոթ մ'է սկսաւ, ոտքերու և
գլուխներու մեծ շարժում մը, հաղերու և թաշկինակներու մեծ և
ընդհանուր շառաչիւն մը. ամեն մարդ շտկուեցաւ, զետեղուեցաւ,
բարձրացաւ, խմբուեցաւ : Եկող մեծ լուսութիւն մը. բոլոր պարսնոց-
ները կարկառուած, բոլոր բերանները բացուած, բոլոր նայուածները
դարձած մնացին դէպ 'ի կռեայ սեղանը : Բան մը չէրե-
ցաւ : Գատաւորին չորս նուիրակները միշտ հին էին ուղղորդ և ան-
շարժ նկարուած չորս արձաններու նման : Բոլոր աչքերը Ֆլաման

պատգամաւորներու յատկացած բարձր տախտակամանին վրայ դարձան : Գուռը զոց կը մնար , տախտակամանը թափուր : Այս խուժանը առտուրնէ՛ ՚ի վեր երեք բան կ'սպասէր . կէսօր , Ֆլանտրի դեսպանութիւնը , խորհուրդը : Ահօրը միայն իր ժամանակին եկած էր :

Յիրաւի կարի բուռն էր այս և անբերելի :

Մէկ , երկու , երեք , չինգ վայրկեան , մէկ քառորդ սպասեցին , եւ կող դացող շխար : Տախտակամանը ամայի կը մնար , թատրոնը մոռնջ : Սակայն անհամբերութեան յաջորդած էր բարկութիւնը : Ջայրազին խօսքեր , թէ և գեռ մեղմաձայն՝ կը շրջընէին . « Խորհուրդը , Խորհուրդը , կը մրմնային խորունկէն : Գլուխները կը տաքնային : Փոթորիկ մը , որ խուլ ձայնով մը կը գոար տակաւին , այս բազմութեան մակերևոյթին վրայ կը ծփէր : Այս փոթորիկին առաջին կայծը ժէհան տիւ Մուլէն հանեց :

« Խորհուրդը , և կըողին երթան Ֆլամանները՝ զոչեց իր թոքերուն բոլոր ուժովը , և օձի պէս իր խոյակին շուրջը գալարուելով :

Բազմութիւնը ծափ զարկաւ :

— « Խորհուրդը , կըլինեց , և բոլոր Ֆլանտրն կըողին երթայ :

— Մեզ խորհուրդը պէտք է , իսկոյն , կըլինեց ուսանողը և կամ կարծիքս այն է որ Պալատին գատաւորը կախենք , իբր կատակերգութիւն և բարոյախաղ :

— Քանչէ , սյուսաց ժողովուրդը , և նախ և յառաջ անոր նուիրակները կախելով սխիւնք : »

Ասոր վրայ ահագին կայթին մը լուեցաւ : Չորս թշուառ նուիրակները գեղնելու և իրար նայելու կ'սխեխն : Բազմութիւնը դէպ ՚ի անոնց յառաջ կը խաղար , և զիրենք անոնցմէ բաժնող փայտեայ խաղ խաղը արդէն խուժանին ճնշման տակ կը կորանային և փոր կու տային :

Վայրկեանը տաղնասպալի էր :

« Պարկի մէջ , պարկի մէջ դնենք զանոնք՝ կը գոչէին ամէն կողմէ :

Այս միջոցին վերը նկարագրուած հանդերձատան պատտուր վերջուեցաւ և մէկը ներս մտաւ , որուն տեսքը միայն ժողովուրդը կասեցուց յանկարծակի , և որպէս թէ գլխութու թեամբ մ'անոր բարկութիւնը չետաքրքրութեան փոխեց :

« Լուութիւն , լուութիւն : »

Այս անձը որ խուլած էր և բոլոր անդամներովը կը դողդողար , մարմարէ սեղանին մինչև եղբը յառաջացաւ , շատ մը ակնածական ողջոյններով , որք երթալով ծնրադրու թիւններու կերպարանք կ'առնուին :

Տակաւ առ տակաւ հանդարտութիւնը հաստատուած էր և այն թեթեւ շշուկը մնացած միայն՝ որ բազմութեան մը լուութենէ յառաջ կու գայ միշտ :

« Պարոնայք քաղաքաւորք , ըսաւ նա , և Տիկնայք քաղաքաւորու » չիք , բարձրապատիւ պարոն Կարախնալին առջև պատիւ պիտի ունե » նանք ճառելու և ներկայացընելու խիստ ընտիր բարոյախաղ մը , որ » կ'անուանուի Կոյս Մարխան , դըլիտին ժբոյ , քարտ դոստոստանը :

« Արամազդը ես պիտի ներկայացընեմ : Կորին բարձրապատուութիւնը » այս միջոցին Աւստրիոյ պարոն Գուքսին գերամեծար դեսպանութեան » հետ է . որ Պօտէ (էշ) գուռը Համալսարանին մեծաւորին ճառը » մտիկ ընելու բռնուած է այս ժամուս : Բարձրապատիւ Պարոն Կար » տինալը հասածին պէս՝ պիտի սխիւնք ներկայացու մը » Աներկընայե » լի է որ Արամազդի միջամտութիւնը միայն կարող էր Պալատի դա » տաւորին չորս աննսեհ նուիրակները փրկել վերահաս վտանդէ : Եթէ » բազդ ունենայինք այս խիստ ճշմարիտ պատմութիւնս հնարած ըլլա » լու , և հետևաբար Քննադատութեան Գշխոյին առջև պատասխանա » տու մնալու , մեզի դէմ չալիտի հանուէր այս պահուս « ոչ միջամուխ » լինել զից » (Nec dens intersit.) գասական վճիռը : Միւս կողմէ Տէր » Արամազդի հազուստը խիստ աղուոր ալ էր , և ժողովուրդին բոլոր » հետաքրքրութիւնը իր վրայ շարժելով զանիկա հանդարտեցընելու մա » սին քիչ ազդեցութիւն չէր ունեցած : Արամազդ ոսկեզօծ բեռներով » սեաւ թաւշեայ հազուստ մը հագած էր , արծաթեայ ոսկեզօծեալ կո » ճակներով զլխանոց մ'ալ գլուխը դրած , և եթէ կարմիր ներկը ու » խոշոր մօրուքը չըլլար , որոց ամեն մէկը իր դէմքին մէկ կէտը կը » ծածկէին . եթէ ձեռքը ոսկի թիթեղեայ փոկերով սեպացած ոսկեպատ » խաղաւարտի գալար մը չունենար , որու շանթ ներկայացընելը վարժ » աչքեր հեշտիւ կրնային մակաբերել , եթէ , կ'ըսեմ , ոտքերը Յոյն ո » ճով ժապաւինեալ և մնացոյն չըլլային , իր հազուատին կանոնաւորու »

Թեամբը Պարոն ար Պէրրիի զնդէն մէկ Պրըզոն աղեղնաւորի հետ կրնար բաղդատութեան ելնել :

Բ

ՊԵՏՐՈՍ ԿՐԷՆԿՈՒԱՐ

Սակայն Արամազդայ ճառախօսած ժամանակը՝ իր հարուստին պատճառած միահամուռ գոհութիւնը և հիացումը իր խօսքերովը հեռոցհեռէ կը փարատէին, և երբ այս ձախող եղբակիցութեան հասաւ թէ «Բարձրապատիւ Պարոն կարտինալը հասածին պէս ներկայացու մը պիտի սկսինք» ձայնը այսպէս որոտումով մ'ի սպառ խտրանութեամբ :

— Անմիջապէս սկսեցէք : Խորհուրդը, խորհուրդը վաղվաղակի, կը գոչէր ժողովուրդը, և ամեն ձայներէ վեր Ծօաննէ Ջաղպքեանցի ձայնը կը լսուէր, ինչպէս սրինդը կը լսուի խառնաձայն երաժշտութեան մը մէջ : «Իսկ և իսկ սկսեցէք» կը ձգէր դպրոցականը :

— Ի վնջը Արամազդը և Պարոնի կարտինալը կ'աղաղակէին Քօպէն Բուսքէն և պատահանին մէջ դարած միւս ուսանողները :

— Փութանակի բարոյախնայը, կը կրկնէր ժողովուրդը, իսկոյն, նոյնհետայն : Գան և չունն գուսանաց և կարտինալին : Խնդ՛ Արամազդը խոժօռ, զարհուրած, իր շարքին տակ տմայն, շանթը վար ձգեց, զլխանոցը ձեռք առաւ, և կը բարեւէր և կը գողողար կահաղելով : Նորին բարձրապատիւութիւնը գեսպանները տիկին Մարկըրիդ Ֆրանսորի ինչ ըսելը չէր գիտեր : Ներքնապէս կախուելէ կը վախնար :

Կախուիլ խոժանէն՝ սպասելուն համար, կախուիլ կարտինալէն չտրատելուն համար, երկուստեք ևս մէկ անդունդ միայն կը տեսնէր, այսինքն կախողան մը :

Բաղդովին մէկը եկաւ իր տաղնապէն ազատեց զինքը պատասխանատուութիւնը վրան առնելով :

Այն մարդը որ խաղխալքին ասդիի կողմը կեցած էր մարմարէ սեղանին բոլորաթիւր ազատ ձգուած անջրպետին մէջ, և զոր ոչ որ տես-

ած էր տակաւին, այնչափ իր երկար և ազաղուն մարմինը իր կռթընած մարդակին տրամադծովը ամեն տեսութեան շառաւիղներէ ազատ էր մնացած, այս մարդը, կ'ըսէնք, բարձրահասակ, վախ, տժգոյն, խարտեաշ, դեռ ևս երիտասարդ, շղթաոր աչքերով և ժարտող բերանով, թէև ճակատը և այտերը արդէն խորշումած, աստի նուրբ և սև կերպաս մը հաղած, որ հնու թեհէ մաշած և ողորկուած էր, կ'ընայ սեղանին մերձեցաւ, և դժբաղդ մահապարտին նշան մ'ըրաւ : Սակայն նա շուարած բան մը չէր տեսներ :

Նորեկը քայլ մ'ալ առաւ :
— «Արամազդ, ըսաւ, իմ սիրելի Արամազդ :»

Արամազդ չէր լսեր իսկ :
Հուսկ ուրեմն մեծահասակ դեղձանը համբերութիւնը հատած, գրեթէ երեսն 'ի վայր պոռայ :

— Միբայէլ ժիլպօրն :

— Ո՛վ կը կանչէ զիս, ըսաւ Արամազդ՝ ընդոստ արթնցածի պէս :

— Ես, ըսաւ սեպղեկատ մարդը :

— Ո՛հ, դ՛ու ես, ըսաւ Արամազդ :

— Սկսէ՛ անմիջապէս, կրկնեց միւսը, խոժանը գոհ ըրէ, և ես վրաս կ'առնում ամբողջատաւորին սիրտը, որ իր կողմէն Պ. կարտինալի սիրտը սիտի ամբքէ :

Արամազդ շունչ առաւ :

«Պարոնայք քաղաքաւորք, թոքերուն բոլոր ուժգնութեամբը պոռաց ամբոխին, որ ճշելով կայսանէր զինքը միշտ, իսկ և իսկ պիտի սկսինք հիմա :»

— Ա՛ւշ, Արամազդ, ծափս հարէք քաղաքացիք, (Evoe, Jupiter! Plaudite, cives!) գոչեցին դպրոցականք :

— Աեցցէ՛ տէր Արքայն, կեցցէ՛ տէր Արքայն, (Noël! Noël!) գոչեց ժողովուրդը :

Ասոր վրայ ականջ խլցնող ծափահարութիւն մ'է սկսաւ, և Արամազդ արդէն իր սրատաւին ետեւ մտած էր վերստին, և սրահը տակաւին կայթիւններով կը գոռար :

Աերահաս փոթորիկը հմայօրէն հանդարտութեան փոխող այս ան-

ծանօթ անձը, համեստօրէն իր մարդակին թերաստուերին դարձած էր նորէն, և անտարակոյս յառաջուան պէս անտեսանելի, անշարժ և անձայն պիտի մնար հոն, եթէ երկու մանկամարդ կիներ, որք հանդիսականներու առաջին կարգին վրայ գտնուելով, Միքայէլ Թիլլյօրն-Արամազդի հետ անոր ունեցած խօսակցութիւնը դիտած էին, զինքը անկէց դուրս չհանէին:

— Տէր, ըսաւ անոնցմէ մէկը, անոր նշան ընելով որ մօտենայ . . . :

— Ի՞նչ կ'ըսես, ըէ դու, սիրելի Լիէնարդ, ըսաւ իր դրացուհին, որ իր աղուոր հանդերձները հագած, սքուած, սիրուն և կայտառ մէկն էր, կարգաւոր մը չէ այն, այլ աշխարհական մը, ուստի չէ թէ որէր ըսել պէտք է, այլ պարոն (messire):

— Պարոն, ըսաւ Լիէնարտ:

Անծանօթը խաղխամին մօտեցաւ:

— Ի՞նչ կ'ուզէք ինձմէ, օրիորդք, հարցուց աշխուժի:

— Ո՛հ, բան մը չենք ուզեր, ըսաւ Լիէնարդ ամօթահար, դրացուհին Թիլլյօրն լա Թանսիէն կ'ուզէ ձեզի խօսիլ:

— Այդպէս չէ, կրկնեց Թիլլյօրն շառաղներով, Լիէնարդ ձեզի «Տէր» ըսաւ, ես ալ իրեն ըսի թէ «Պարոն» ըսել պէտք էր:»

Երկու ծաղկահաս աղջիկները աչքերնին վար կ'առնուին: Միւսը որ ընտանեակ կը ցանկար, անոնց կը նայէր ժպտելով:

— Ուրեմն ինձ ըսելիք մը չունիք, օրիորդներ:

— Ո՛հ, ո՛չ, պատասխանեց Թիլլյօրն:

— Ո՛չ ինչ, ըսաւ Լիէնարդ:

Բարձրահասակ դեղձան երիտասարդը քայլ մ'առաւ քաշուելու համար, բայց երկու ժտուհիները (curieuses) ետ քաշուելու փափաք չունէին:

— Պարոն, ըսաւ աշխուժի Թիլլյօրն յանկարծ բացուող թումբի մը, կամ իր որոշումը ընող կնոջ մը ուժղին թափով, խորհուրդին մէջ սուրբ կոյս Մարիամը ներկայացրնող զինուորը կը ճանչնաք միթէ:

— Արամազդը ներկայացրնող ըսել կ'ուզէք, կրկնեց անանուներ:

— Այո՛, այո՛, Արամազդը, ըսաւ Լիէնարդ: Ո՛հ, ի՞նչ անխելք է: Կը ճանչնաք ուրեմն Արամազդը:

— Միքայէլ Թիլլյօրն, կրկնեց անանուներ, այո՛, օրիորդ, կը ճանչնամ:

— Ի՞նչ փառաւոր մօրուք ունի, ըսաւ Լիէնարդ:

— Ի՞նչ որ պիտի ըսեն աղուոր բան է, հարցուց վեհերօտութեամբ մը Թիլլյօրն:

— Խիտ աղուոր, օրիորդ, ըսաւ անանուներ առանց ամենափոքր վարանման:

— Ի՞նչ անուն ունի ներկայացրնելիք խաղերնին, հարցուց Լիէնարդ:

— Կոյ՛ Մարիամա՛, դէ՛ռնի՛ն ձերոյ, Բարձր Գարայրուհի. բարոյախաղ մը, օրիորդ:

— Այդ ուրիշ բան, կրկնեց Լիէնարդ:

Կարձատե ըլուծիւն մը յաջորդեց: Անծանօթը խղեց զայն ըսելով.

— Բողբոլմիւն նոր բարոյախաղ մ'է, որ տակաւին բնաւ ներկայացուած չէ:

— Այս այն չէ՞ որ ասկէ երկու տարի յառաջ սրբազան Պապին Նուիրակին դալուն առթիւ ներկայացուցին, ըսաւ Թիլլյօրն, և որում մէջ երեք դեղանի աղջիկներ կ'եղնէին . . .

— Սիրենաներու դերով, ըսաւ Լիէնարդ:

— Եւ բողբոլմիւն մերկանդամ, աւելցուց երիտասարդը:

Լիէնարդ պատկառանօք աչքերը վար առաւ, Թիլլյօրն անոր նայեցաւ, և ինքն ալ այնպէս ըրաւ: Երիտասարդը շարայարեց ժպտելով.

— Շատ զուարճալի բան էր զայն տեսնելը: Այսօրուանը յատկապէս օրիորդ աը Ֆլանտրի համար շինուած բարոյախաղ մ'է:

— Տուարածական երգեր (bergerettes) ալ պիտի երգեն, հարցուց Թիլլյօրն:

— Վա՛ւ, բարոյախաղի մը մէջ այդ ըլլալու բան է, ըսաւ անծանօթը. տեսակները խառնել պէտք չէ, եթէ զուարճախաղ (sotie) մի ըլլար՝ այն ատեն աղէկ:

— Մեղք, կրկնեց Թիլլյօրն: Այն օրը Բօնայի (փոքրիկ կամուրջ) աղբիւրը վայրենի մարդեր ու կիներ կային, որք իրարու հետ կը մրցէին, և այլազան դիւբեր կ'առնուին, պզտիկ հողեոր երգեր կամ տուարածական նուազներ կանչելով:

— Նուիրակի մը յարմարածը , ըստ ցրտութեամբ անձանօթը , իշխանութի մը չյարմարիր :

— Եւ անոնց քով , կրկնեց Ղիէնարդ , շատ մը մեղմաձայն դործիքներ մեծ գեղգեղներ կը հանէին :

— Եւ անցորդները զովացնելու համար , շարունակեց ժխքէդ , աղբիւրին երեք բերաններէն հասարակ զինի , կինամնտով զինի և կաթ կը հոսէր , որոյմէ ուզողը կը խմէր :

— Եւ Բօնօյէն քիչ մը վար , շարունակեց Ղիէնարդ , Քրիստոսի չարչարանաց մնջիկ ներկայացում մի կար անձինքներով :

— Ա՛հ , ինչպէս կը յիշեմ , գոչեց ժխքէդ . Աստուած 'ի խաչի և երկու աւազակք յաջ և յահեակ :

Հոս նորահաս շողփաղփուհիք , պարոն Նուիրակին քաղաք մանուշակն յիշատակներով տաքցած , երկուքը մէկ սկսան խօսիլ .

— Եւ աւելի յառաջ Նկարչաց դուռը ուրիշ անձինք կային խիստ ճոխութեամբ հագուած :

— Եւ Սուրբ-Աննա աղբիւրը , այն որսորդը որ շուներու և փողերու մեծ աղմուկով եղնիկ մը կը հալածէր :

— Եւ Բարիդի սպանդանոցը , այն լատակերտները՝ որ Տիէբի պատուարը կը ներկայացնէին :

— Եւ երբ Նուիրակը անցաւ , զիտէս ժխքէդ յարձակումը սկսան և բոլոր Անդղիայիները խողխողեցան :

— Եւ Շաղէի դրան քով ինչ գեղադէմ երևելի անձեր կային :

— Հապա Շանթի կամրջին վրայ , որ ծայրէ ծայր օթոցներով վաշխապէս ծածկուած էր վրայէն :

— Եւ երբ Նուիրակը անցաւ , ամեն տեսակ թռչուններէ երկու-երեք հազար հատ կամրջին վրայ թռցուցին . հ՛հ , ինչ աղուօր տեսարան էր այն , Ղիէնարդ :

— Այսօր ալ աւելի աղուօր պիտի ըլլայ , ըստ անձանօթը , որ անհամբերութեամբ մինչ ցայն կէտ մտիկ ըրած էր զանոնք :

— Իրաւ , աղուօր խորհուրդ մ'է այսօրուան ներկայացուելիքը , ըստ ժխքէդ :

— Անտարակից , պատասխանեց , ետքը պերճութեամբ մ'աւելցուց . Օրիորդք , ևս եմ հեղինակը :

— Իրաւ , ըսին մանկամարդ աղջիկները՝ հիացած դէմքով մը :

— Այն , իրաւ , պատասխանեց Պէտր թեթեակի ճոխանալով , այսինքն երկու հօգի ենք , Թէհան Վարչան , որ տախտակները սղոցեց , թատրոնին փայտակերտը կանգնեց , և ես խալը գրեցի . Պետրոս Արէնկուար է անունս :

Սէպի հեղինակը աւելի հպարտութեամբ Պետրոս Գոռնէյն եմ յայտնի ըսէր :

Մեր ընթերցողները կրցան զիտել որ բաւական ժամանակ անցած էր այն վայրկեանն՝ ուր Արամաղը պատատին ետուն էր մտած , մինչև այն վայրկեանն՝ ուր նոր բարոյախաղին հեղինակը յեղակարծում ինքզինքը յայտնելով ժխքէդի և Ղիէնարդի պարզ հիացումին պատճառ եղած էր : Գիտելու արժանի բան . բոլոր այն խառնազանձ ամբօխը որ պահ մը յառաջ այնչափ աղմուկ կը հանէր՝ հիմա գուսանին խօսքին վրայ հեղ և զգօն կ'սպասէր , ասիկա կ'ապացուցանէ մեր թատրոններու մէջ ամէն օր փորձուած այն յախտնական ճշմարտութիւնը , թէ ժողովրդեան համբերութեամբ սպասել սալու լաւազոյն միջոցը՝ անոր հաստատուն է թէ անմիջապէս պիտի սկսուի :

Սակայն Թօան ուսանողը չէր քննարար :

— Ա՛ղէ , այ , պօսաց յանկարծ շփոթելով այն անգործ սպասումը , որ վրդովին յաջորդած էր , Արամաղը , կից Վարչամ , ստոտանայի ձեռնածուներ , մեզ ծանր կ'ընէք միթէ . խաղը , խաղը սկսեցէք կամ մեք կ'սկսինք վերստին :

Թօանի այս գոչիւնը բաւական եղաւ : Բարձրաձայն և մեղմաձայն գործիքներու երաժշտութիւն մը լատակերտին ներսէն լսուեցաւ . պատտաւը վեր վերցուելով՝ չորս անձինք երկնազդեստ և շարեալ՝ դուրս ելան , թատերաբեմին ցից ելնարանը մայլ ցնցին , և միահարթ բարձրաւանդակին վրայ ելնելով , մէկ գծի վրայ շարուեցան ժողովրդեան առջև , զոր խորունկ կերպով մը բարեկցին . այն միջոցին դաշնակութիւնը լռեց : Խորհուրդը կ'սկսէր : Չորս անձինքները իրենց յարգական ողջոյններուն փոխարէնը լիալի ծափահարութիւններով ընդունելէ վերջը , երկիւղած ըութեան մը մէջ նախարան մը սկսան , որու նկարագրութիւնը կը բաշխեմք ընթերցողաց :

ինչպէս մինչև ցայսօր ժողովուրդը աւելի անոնց հաղուսանել ընդ կ'ըզբաղէր, քան թէ արտաբերած խօսքերովը. և իրաւացի էր այսպէս ընելը: Զորքերնին ալ երկմասնեայ գեղին և սպիտակ պատմունքներ հազած էին, որոնք կերպասին տեսակովը միայն մէկմէկէ կը զանազանուէին. առաջինը ոսկեճամուկ և արծաթի գիսակէ էր, երկրորդը՝ մետաքսէ, երրորդը՝ ասրի, չորրորդը՝ կտաւեայ: Անձինքներէն առաջինը աջ ձեռքը սուր մ'ունէր, երկրորդը՝ երկու ոսկի բանալիներ, երրորդը՝ կշիռ մը, չորրորդը՝ բահ մը. և այս խորհրդաւոր և թափանցիկ նշանները լաւ մը չըմբռնող ծայլ մարերուն օգնելու համար՝ բանուած խոշոր սեւա գրերով կրնար կարգացօտիլ գիսակէ պատմունքներն տակ՝ ԱԶՆՈՒԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԿԸ ԿՈՉՈՒՄ. մետաքսեայ պատմունքներն տակ՝ ԿԼԵՐ ԿԸ ԿՈՉՈՒՄ. ասրի պատմունքներն տակ՝ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԿԸ ԿՈՉՈՒՄ. կտաւեայ պատմունքներն տակ՝ ՄՇԱԿՈՒԹԻՒՆ ԿԸ ԿՈՉՈՒՄ: Երկու արու այլաբանական անձերուն սեւը ամեն ուշիմ հանդիսատեսներու յայտնապէս ինանալի էր իրենց աւելի կարճ պատմունքներէն և զլխարկուն ձևէն, մինչդեռ երկու էդ խորհրդանշան անձերը իրենց աւելի երկայն հաղուսանելէն, և ուռուցաւոր և սրչաւոր գլխանոցներէն կը ճանչցուէին: Նոյնպէս շատ չարակամութիւն պէտք էր, Նախարանին քերթութեան հետ, և Կղերը՝ Աղնուականութեան, և թէ երկու բարեբաստիկ ամուլները ընկերութեամբ ոսկեղէն պերճ գլխին* մ'ունէին, զոր ամենէ գեղուհին պիտի սահմանէին: Աստի բոլոր աշխարհքի մէջ կը շրջէին ՚ի խոյզ և ՚ի խնդիր այս գեղուհոյն, և հետզհետէ Կղերնդի թաղուհին, Տրապիզոնի իշխանուհին, Թաթարատանի Մեծ-Իսանին դուստրը, և այլն և այլն մերժելէ վերջը՝ Մշակութիւն և Կղեր, Աղնուականութիւն և Վաճառականութիւն՝ Արգարութեան-Պալատին

*Dauphin. այս բառը Ֆրանսերէնի մէջ թէ՛ գրիկն ձուկ կը նշանակէ և թէ՛ թագաւորին անդրանիկ որդին. ասկից ահա ոսկեղէն գեղուհին այլաբանութիւնը որ Ֆրանսայի Արքայաւորնը կ'ամրարկէր: Ծ. Թ.

կ'ընայ սեղանին վրայ եկած հանդիսած էին՝ համեստ ունկնդիրներու առջև շատ մ'առածներ և վճիռներ խօսելով, անչափ շատ՝ արչափ որ այն ժամանակ կը խօսէին արուեստից ուսուցչական ժողովին առջև, քննութեանց, ստիկստութեանց, սահմանումներու (déterminances), խորհրդաւոր փոխաբերութեանց և դպրոցական մարտամանց մէջ, ուր վարպետք իրենց աստիճանները կ'ընդունէին:

Այս ամեն բաները ստուգիւ խիստ աղուոր էին: Սակայն այս բազմութեան մէջ որու վրայ չորս խորհրդանշան անձերը մէկմէկէ աւելի՝ փոխաբերական ձևերու հեղեղներ կը հոսէին, չկար ակամջ մ'աւելի մտադիր, սիրտ մ'աւելի բարախուն, աչք մ'աւելի խոժու, պարանոց մ'աւելի կարկաւ, քնն այն հեղինակ, այն քերթով Պետրոս Կրէնկուարին աչքը, ակամջը, վիզը և սիրաբ, այն պատուական Պետրոս Կրէնկուարի, կ'ըսեմ, որ պահ մը յառաջ երկու գեղանի ազջիկներուն իր անունը զրուցելու հրճուանքին շիջեր էր գլխանալ:

Անոնցմէ քանի մը քայլ անդին, մարդակին ետեի կողմը անցած էր նորէն, և հին՝ մտիկ կ'ընէր, կը գիտէր, կը վայելէր: Նախարանին սկիզբը, տեղի ունեցած բարեսէր ծափահարութիւնները տակաւին իր աղիքներուն մէջ կը հնչէին և սպառապուութեամբ էր այն հիացական հողեսիլ հայեցողութեան մէջ, որով հեղինակ մը մեծատարած ատեսանի մը լուծեան մէջ, գերասանին բերնէն իր դաղափարներուն մի առ մի իյնալը կը տեսնէ: Աղնու Կետրոս Կրէնկուար:

Յաւով կը զրուցեմք, բայց այս առաջին յափշտակութիւնը խիստ շուտ վրդովեցաւ: Հաղիւ հաղ Կրէնկուար իր շրթունքները մօտեցուցած էր այս հրճուանաց և յաղթանակի արբեցուցիչ բաժակին, և ահա դառնութեան շիթ մ'եկաւ մէջը խառնուեցաւ:

Յնչոտապղեստ մուրացիկան մ'որ չէր կրնար ստակ ժողիւլ, ամբոխին մէջ կորստած ըլլալուն պատճառաւ, և որ անտարակոյս իր մերձաւորներուն զբայաներուն մէջ բաւական գրամ՝ գտած չէր, ակնբռն տեղ մը մտած էր էր գարիլ, հայուածքները և ողորմութիւնները իրեն քաշելու համար: Այս մտքով Նախարանին սխտած միջոցին, պահունի տախտակամածին մարդակներուն օգնութեամբ բարձրացած

էր մինչև այն պահը՝ որ անոր խաղխամին ստորին մասը կ'երգերէր, և հին նստած՝ ամբօխին մտադրութիւնը և զթութիւնը կը հայցէր իր կապերաններովը և աջ բազուկը ծածկող ժանտապետի մէկ վէրքով: Սակայն բերնէն բառ մը չէր հաներ: Պահած լուծեամբը նախարանը կը քայլեր անխափան, և զգալի անկարգութիւն մը չալիտի վրայ դար, և թէ դժբաղդութիւնը չուզէր որ թօսն ուսանողը, իր մարդակին վրայէն մութացկանը և անոր շինծու ձևերը տեսնէ:

Մտադրութիւնը քրքիջ մ'է ձգեց այս նորատի շուտիկը, և առանց տեսարանն ընդմիջելը՝ և ընդհանուր մտադրութիւնը վերջովիլը հոգ ընելու, պօռաց զուարթօրէն. «Վահ, ախտածէս մ'որ ողորմութիւն կը հայցէ:»

Ով որ դորտերով լեցուն ճահիճի մը մէջ քար մը նետած է, կամ թռչուններու երամի մը հրացան սարսափած, կրնայ տեսիլ մ'ունենալ թէ ինչ ազդեցութիւն ունեցան այն անդէս խօսքերը միահամուռ մտադրութեան մը մէջ: Սարսուաց Արէնկուար իր բերքաբախտ ցնցումէ մը, Նախարանը շփոթեցաւ, խափանեցաւ, և բոլոր գլուխները դղրդիւնով դէս 'ի մութացկանը դարձան, որ փոխանակ խռովելու՝ հունձքի բարեպատեհ առիթ մը համարեց այս դէպքը, և ցառաղին կերպարանքով մը, և աչքերը կիսովին դոյած սկսաւ ըսել. «Գթութիւն, Պարոնայք, զթութիւն:»

— «Ո՛հ, հ՛հ, Բլօբէն Թրոյլըֆուն էր, կրկնեց թօսն: Ա՛ղէ, մյ, բարեկամ, վէրքը սրունքիդ վրայ նեղութիւն կու տար, որ բազուկիդ դարձուցիր:»

Այսպէս ըսելով, կապիկի մը ճարտարութեամբ պղտի փող մը նետեց մութացկանին թաղեայ աղտոտ փեղոյրին մէջ, զոր ասիկա վերաւոր ձեռքովը բռնած էր: Մութացկանը առանց խռովելու, այսպէսն և ողորմութիւնն ընդունեց, և ողբաղին շեշտով մը շարունակեց. «Գթութիւն, զթութիւն:»

Այս սրտահարը ատենանին մտադրութիւնը շրջած էր մեծապէս, և հանդիսականներէն շատեր՝ Բոպէն Բուսթէն և բոլոր ուսանողներն իրենց գլուխ ունենալով՝ զուարթօրէն ծափ կը զարնէին այս այլանդակ երկնաւաղին (duo), զոր Նախարանին արտաբերուած միջոցին, դարձ-

ցականն իր ճշող ձայնով, և մութացկանն իր անսասան լի եղանակով կատարած էին յեղակարծում:

Այսի դժգոհ էր Արէնկուար: Իր առաջին ասլուծենէն ուշարած, կը ջանար կը ճղնէր պօռալ տեսարանին վրայի չորս անձինքներուն. «Շարունակեցէք, ինչ կ'սպասէք, շարունակեցէք» երկու ընդմիջողներուն վրայ առանց իսկ արհամարհանաց հայուածք մը ձգելու:

Այս միջոցիս զգաց որ մէկն իր թիկնոցին եղբէն կը քաշէ. դարձաւ, ոչ առանց սրանեղութեան, և բառական դժուարութեամբ ժպիտ մը ցուցուց, որովհետև հարկ էր. Թիսթեդ լա Թանսիէնի սիրուն բազուկն էր այն, որ խաղխամէն անցնելով, այս կերպով անոր մտադրութիւնն իրեն քաշելու կ'աշխատէր:

— Պարոն, ըսաւ դեռահաս աղջիկը, սիտի շարունակէն միթէ:
— Անտարակցս, պատասխանեց Արէնկուար, որու անհամոզ երևցած էր այս հարցումը:

— Արեմն, Պարոն, կրկնեց աղջիկը, կը հաճիք արդեօք մեզ բացատրել

— Ըսելիքնին, ընդմիջեց Արէնկուար: Բնջ է, մտիկ ըրէք:
— Ո՛չ, ըսաւ Թիսթեդ, այլ մինչև ցարդ ըսածնին:»

Այս խօսքիս վրայ ցնցում մ'ունեցաւ Արէնկուար, ինչպէս մարդ մը՝ որուն վէրքին կը գալնին:

«Ինչ բ'ըմտիտ և տխմար աղջիկ» ըսաւ ակուններուն մէջէն, և այս վայրկեանէն իր համարումը վերցուց Թիսթեդի վրայէն:

Գերասանք Արէնկուարի հրամանին հնազանդած էին, և ժողովուրդը տեսնելով որ խօսելու կ'սկսին, ինքն ալ սկսած էր մտիկ ընել, թէ և այսպէս յեղակարծուած ընդմիջուած խաղին երկու մասերուն մէջ եղած կցուածէն շատ մը աղուոր կտորներ կորսնցնենք վերջը, պարզայ մը զոր Արէնկուար գառնապէս կը մտածէր ինքնովի: Սակայն հանդարտութիւնը տակաւ առ տակաւ հաստատուած էր, դարձեալանք կը լռէր, մութացկանը փեղոյրին մէջ քանի մը փող կը համբէր, և խաղը վրայ ելած էր: Իրապէս խիստ աղուոր դորձ մ'էր այն, որմէ քանի մը կարգաւորութիւններով կը կարծենք որ հիմա իսկ կրնայ խիստ աղէկ օդուտ քաղուիլ: Առաջադրութիւնը սլարդ էր, թէ և քիչ

մ'երկար և քիչ մ'ալ թափուր, ըսել կ'ուզենք՝ զբուած կանոններու համաձայն ըստ ամենայնի, և Կրէնկուար իր ներքին խղճմտանքին ան- նենդ խորանին առջև, անոր յստակութեանը, իմանալութեանը վրայ կը հիանար:

Ինչպէս որ կրնայ մտածուիլ, չորս այլաբանական անձերը իրենց սո- կեղէն գրգիռնին արժանի մէկը գանելու համար աշխարհի երեք մասե- ըր զուր տեղը դառնալէն քիչ մը խոնջեցած էին: Ասոր վրայ այն հրաշալի ձկան ներդրողներ եղան, Մարկըրիդ տը Գլանարի ծաղկահաս նշանածին նկատմամբ բիւր բարակ ակնարկութիւններով, թէև անիկա խիստ տխուր կերպով այն ժամանակ Ամբուազի մէջ փակուած բանասոր- կուած՝ մտքէն իսկ չէր անցուներ թէ Մշակութիւն և Կղեր, Ազնուա- կանութիւն և Աւճառականութիւն, իրեն սիրոյն համար բոլոր աշ- խարհ թափառած էին: Աերայիշխալ գրգիռը նորահաս էր ուրեմն, գեղադէմ էր, հոժկու էր, և մանաւանդ (արքայական ամէն առա- քինութիւններու փառաւոր ծագում) Գրանսայի առխճին որդին էր: Ես կ'ըսեմ որ այս յանգուզն փոխարեքութիւնը հիանալի է ստուղիւ, և թէ թատրոնի բնական պատմութիւնը, այլաբանութեան և արքայա- կան առաջատի տաղի օր մը, առխճի զուակ եղող գրգիռնէ մը չխորշիր բնակին: Այս հնաշխարհիկ և Պենդարեան հատուածները ախն և եռանդ կը յայտնեն: Սակայն և այնպէս, քննադատութեան մասն ալ հանելու համար, կը յայտնենք թէ քերթողն այս գեղեցիկ գաղափարը երկու հարիւրէ աւելի քիչ տողերու մէջ կրնար լաւ մը ճառել, թէև սոցոյ է որ Խորհուրդը կէսօրէն մինչև ժամը չորս տե- լել պէտք էր, Պ. Աերին Գատաւորին հրամանաւ, և թէ ասոր համար բան մ'ըսել պէտք է: Միւս կողմէն ատենաը անհամբերութեամբ մտիկ կ'ընէր:

Յանկարծ, Տիկին (Mademoiselle) Աւճառականութեան և բարձր Տիկին (Madame) Ազնուականութեան մէջ տեղ պայքարի մը միջոցին, և այն պահուն՝ որ Մշակութեան վարպետն այս հրաշաղան (mirifique) տողը կ'արտասանէր.

Ոչ բնաւ յանտառս յաղթ ևս տեսաւ կենդանի:
One ne vis dans les bois bête plus triomphante.

Պահունի տախտակեայ բարձրաւանդակին դուռը, որ մինչ ցայն կէտ անձահ կերպով զոյ էր մնացած, աւելի անձահ կերպով բացուեցաւ և Կուիրակին որտալի ձայնը ծանոց յանկարծակի: Նորէն Բարբրա- պարտաւորին Պ. Կարբիսալ Պարպոնի:

Գ

ՊԱՐՈՆ ԿԱՐՏԻՆԱԼԸ

Հէք Կրէնկուար: Ս. Յովհաննու տծնախմբութեան բոլոր խոշոր հրաշից կրկնակի փամփուշաներուն շառաչիւնը, ակիշաւոր քսան հրացաններու թնդիւնը Պելլիի աշտարակին համբաւաւոր օձանկար թնդանութիւն գոռումը Տաճարին դուռը շտեմարանուած բոլոր թնդա- նութի վաւօրներուն պայթումը, նուազ անախորժ սպաւորութիւն պի- տի ընէր իր ականջներուն այս հանգիստոր և թատրական պահուս մէջ, քան թէ նուիրակի մը բերնէն ելած այս մէկ քանի բառերը. Նորէն Բարբրապարտաւորին Պ. Կարբիսալ Պարպոնի:

Չէ թէ Պետրոս Կրէնկուար Պ. կարտինալէն կը վախնար կամ զա- նիկա կ'արհամարհէր: Ոչ այս տխարութիւնս ունէր և նչ այն յանդգնու- թիւնը: Ճշմարիտ ընտրական փիլիսոփայ մը, ինչպէս կ'ըսեն այսօր, Կրէնկուար այն բարձր և պինդ՝ չտփաւոր և հանդարտ միտքերէն էր, որք յարժամ ամեն բանի ճիշդ մէջ տեղը մնալը գիտեն (stare in dimidio rerum), և որոնք լի են իմաստութեամբ և աղատական փի- լիսոփայութեամբ՝ կարտինալներու պատիւ և մեծարանք ըրած ժամա- նակին ալ: Չնաշխարհիկ և անընդմէջճետ այնպիսի փիլիսոփաներու՝ որոց իմաստութիւնը այլազգ Երկանի մը պէս, գերձանէ կծիկ մը սուած կերևի, զոր աշխարհի սկիզբէն ՚ի վեր, մարդկային իրաց լա- բուրինութիւն մէջ փաթ թելով կ'երթան անդադար: Ամեն ժամանակնե- ռու մէջ կը գտնես զանոնք միշտ մի և նոյն, այսինքն միշտ ամեն ժա- մանակներու յարմար:

Եւ առանց հաշուելու Պետրոս Կրէնկուարը որ՝ եթէ յաջողինք ի- րեն արժանի եղած հոչալը տալու, կարող էր այս տեսակ փիլիսոփա- ները ներկայացնել հնդեասաներորդ գարուն մէջ, անտարակոյս ա-

նոնց ողին էր որ վեշտասաներորդ դարուն՝ Հայր տիւ Պրէօյլի կ'ազդէր հետեւեալ պարզութեամբ վեճ տողերը, որք ամեն դարերու արժանի են : Քարիզեան եմ աղլաւ, և Բարբէղէան խօսելու մասին, ըստ որում Բարբէղէան Յունարէն կը նշանակէ խօսելու աղատութիւն, զոր զործածեցի պարոն կարտինալներու, պարոն Քօնդի իշխանին հօր : Եղբօր և եղբօր նկատմամբ իսկ, այսու ամենայնիւ իրենց մեծութեան արժան և վայել եղած յարգանօք, և առանց իրենց մարդիկն ներուն դաշելու, որ մեծ բան է : Ծ

Արեւմն իջ կարտինալին դէմ ատելութիւն, և իջալ անոր ներկայութեան նկատմամբ արհամարհութիւն՝ Արէնկուարի ղրայցած անախորժ տալաորութեան պատճառ եղած էր : Ընդ հակառակն մեր քերթողը խելք ունենալուն, և միւս կողմէն կրկնոցն ալ խիտ հինցած ըլլալուն, մասնաւոր կերպով կը փափաքէր, որ իր նախարանէն մէկ շատ ակնարկութիւններ, նա մանաւանդ Ֆրանսայի առիւծի գառակ, անդրանիկ թագաժառանգին փառաորութիւնները, բարձրապատիւ ակննջէ մը լսուին : Սակայն բանաստեղծներու վեճ կազմութեան մէջ տիրող բանը շահու զգացումը չէ : Անթմադրեմ թէ տան թիւր բանաստեղծի մը էութիւնը ներկայացնէ, աներկբայելի է որ քիմիազէտ մը զանկալու ծելով ինն մաս ինքնային—սիրոյ դէմ մէկ մաս շահու զգացում պիտի դանէր : Աստի կարտինալին համար դուռը բացուած միջոցին, Արէնկուարի ինն մաս ինքնային—սէրը, խաժամութիւն հիացման շունչովը ուռած և փքած, զարմանալի աճման վիճակի մը մէջ էր, որու ներքե իբր հեղձուած՝ աներևոյթ կըլլար այն շահու աննշմարելի շամանդաղը՝ զոր քիչ մը յառաջ պէտքերու խառնուածքին մէջ կը դանէինք : Թէ և ասիկա ալ կարևոր մաս մ'է, իրութեան և մարդկութեան, այսպէս ըսենք, կոսլիճ մը (lest) առանց որոյ երկրի չլիտի հպէին աննք :

Արէնկուար կը վայելէր և կը յափրանար զգալով, տեսնելով և որպէս թէ շօշափելով ամբողջ ժողով մը—դու հիւններու, ստոյգ է, բայց ինչ փոյթ—սպառ, քարայցած և իբր անշնչացած այն այլաչափ հատուածներուն դիմաց, որոնք ամեն վայրկեան իր առաջաստի տաղին ամեն մասերէն դուրս կը ցատկէին : Ար հաստատեմ թէ ինքն ալ այն համասփիւռ երանութեան կը մասնակցէր, և Նաֆօնթէնի հակա-

ռակ, որ իր Ֆիօբէնցէան կատակերգութեան ներկայացումին կը հարցընէր թէ Այս կարկաստան խօսքն անշնչաբէ հեղինակն ո՞վ է : Արէնկուար մտաղիւր կրնար հարցնել իր քովը գտնուողին . Որ՞ք է այս հրաշափէրոք : Հիմն կրնան գտնել ընթերցողք թէ ինչ աղբեղութիւն ըրաւ իր վրայ կարտինալին : անժամանակ և յեղակարծ դալուտը :

Ինչ որ կը վախնար դժբաղդաբար լիապէս կատարուեցաւ : Նորին Բարձրապատուութեան մտաքն ասեանը վեր 'ի վայր շրջեց . բոլոր զլուխները դէպ 'ի տախտակամածը դարձան և մէկմէկու խօսք չէին հասկընար սլ : Վարտինալը, կարտինալը՝ սօսային բոլոր բերանները : Գժբաղը Նախարանն երկրորդ անգամ խափանուեցաւ :

Արտինալը պահ մը տախտակամածին սեւմին վրայ կանգ առաւ, և մինչդեռ ամբօխն վրայ անտարբեր նայուածք մը կը յածէր, աղմուկն երթալով կ'աւելնար . իւրաքանչիւր որ կ'ողէր աւելի աղէկ տեսնել զանկալ : Ամենքը զլուխին իրարու ուսերուն վրայ դնելու կը նկրտէին :

Իբր մեծաշուք անձ մ'էր նա, որու տեսարանը որ և իցէ ներկայացում կ'արժէր : Շարլ, Պաուսօնի կարտինալ, Վիտի արքեպիսկոպոս և կոմս, Գաղղիացոյ եպիսկոպոսապետ, թէ Լուի ԹԱ. ի նաւ մի էր Պօժէօյի սեպուհ Պետրոս եղբօրը կողմէն, որ արքային անդրանիկ աղջիկն առած էր, և թէ Շարլը—Յանդուղին, իր մօրն Անտեղար Պառլիսնի կողմէն : Արք, Գաղղիացոյ եպիսկոպոսապետին բնութեան մէջ տիրող, յայտարար և որոշ բանը պալատականի հոգին էր, և իշխանութիւններու ջերմեւանդութիւնը : Արնայ մակարերուիլ այն անթիւ և անհամար դժուարութիւնները՝ որ այս կրկին ինամութեանէ կը ծագէին, և այն բոլոր աշխարհական ժայռերը, որոց մէջ տեղը իր հոյեւոր լաստը հարկադրուած էր առ 'ի շեղ գնալ, իջ Լուիի դէմ և իջ Շարլի դէմ չջախջախուելու համար, այն Գարիբոտիսը և Սիլլիան՝ որք Նրմուրի դուքան և Սէն—Բօլի սպարապետը 'ի կորուստ մասնած էին : Աստուծոյ շնորհքովն իր ուղեգնացութիւնը բաւական յաջողութեամբ զլուխ հանած էր և Հոմ հասած՝ առանց արդելքի : Սակայն թէ և նաւահանդիստը հասած էր, նա մանաւանդ որովհետև նաւահանդիստը հասած էր, առանց մտատանջութեան չէր յիշեր երբէք

այն այլազան բաղդերը՝ որոյ ենթակայ եղած էր իր երկար ժամանակ-
 անոց անհանդիստ և աշխատալի քաղաքական կեանքը : Սովորութիւն
 ունէր նա ըսելու որ 1476 թուականն իրեն համար աւ և մի և նոյն
 ժամանակ ճէրմակ եղած էր , սն հասկընալով այս խօսքէն՝ թէ նոյն տա-
 ընն իր մայրը , Պուրպօնէի դքսուհին , և իր մօրեղբորորդին Պուր-
 կանեի դուքսը կորսընցուցած էր , և թէ մէկ սուղը մէկալը սփոփած
 էր : Սակայն լաւ մարդ մ'էր նա , կարտինալի խրատ կեանք կը վա-
 ըէր , Շալլիւօյի արքայական դիմելով կը զուարթմանար մտաղխւր , Ռի-
 շարտ լա Վարմուազը և Քոմնաս լա Սայլեարարը չէր ասեր , և աւելի
 նորաստի աղջիկներու ողորմութիւն կու տար քան թէ պատու կիներ-
 րու . և այս ամեն պատճառներու համար խիստ հաճելի էր Բարիդի
 խաժամուժին : Քաղած ժամանակ՝ շրջապատուած էր միշտ բարձրա-
 տոհմ եպիսկոպոսներու և արքաներու պզտիկ խումբէ մը , որոնք
 զուարթ , խղաւէր , և հարկ եղած ժամանակ շուայտող բնութիւն ու-
 նէին . և շատ անգամ պատահած էր որ Սէն-Թերմէն ա՛Օրօնէրի
 պատուական ջերմուսանդուհիք , Պուրպօնի ապարանքին լուսաւոր պա-
 տուհաններուն տակէն դիշերայն անցած ժամանակնին , լսեն դայթակ-
 դութեամբ՝ ցորեկն իրենց աղօթքներ և փառարանութիւններ երգող
 ձայները , որք դաւաթներու աղմկով Պէնուա ԹԲԻ սպանդարամտա-
 կան առակը կը սաղմոսերգեն , այն բարին՝ որ քահանայապետական
 խոյրին երբորդ պսակ մ'աւելցուցած էր : Bibamus papaliter .

(Արքեպիսկոպոսի քահանայապետ :)

Անշուշտ այնչափ իրաւամբ վատարկուած այս ժողովրդային սէրն էր
 որ սրահը մտած ժամանակը՝ ամբոխին կողմէ որ և իցէ անհաճոյ ընդ-
 ունելութիւնէ մը պահեց զինքը . այն ամբոխին՝ որ պահ մը յառաջ
 այնչափ դժգոհ էր , և որ արամաղիր չէր կարտինալ մը յարկելու
 անանկ օր մը՝ ուր բար մը պիտի ընտրէր : Բարիդեանք սովորաբար
 քինապահ չին . անկեց զատ բարի քաղաքաւ որք ներկայացու մն իշխա-
 նաբար սիտել տալով յաղթանակ մը նտրել և ին կարտինալին վրայ , և
 այս յաղթանակը կը բուէր իրենց : Այս ալ կայ որ Պուրպօնի պարն
 կարտինալը գերանձն մարդ մ'էր . խիստ գեղեցիկ կարմիր պատմաձան
 մ'ունէր , զոր խիստ շնորհքով կը հաղներ . ըսել է որ այս առաւե-

լութիւններով իր կողմը ունէր առ հասարակ բոլոր կանանց դատը , և
 հետեւաբար ասեանին լաւադոյն կէտը : Ստուգիւ անիբաւ և անշնորհք
 բան պիտի ըլլար երգիծանօք ընդունիլ կարտինալ մը տեսարանը . քիչ մը
 սպասընելուն համար , երբոր աղուոր մարդ է , և իր կարմիր պատ-
 մաձանը այնչափ աղէկ կը վայլեցընէ :

Մտաւ ուրեմն կարտինալը , բարեկց բազմութիւնը մեծերուն՝ խու-
 ժանին համար ժառանգական եղած ժպիտով և դանդաղ քայլերով դէպ
 'ի իր ծիրանի թաւշեայ ակթողը դիմեց , ուրիշ բաներու վրայ մտածող
 կերպարանքով մը : Իր շքադիւնները , այսինքն եպիսկոպոսներու և ար-
 բաներու խումբը , իր ետեւէն տախտակամածին վրայ խոնեցան , ժո-
 դովրդեան մէջ աղմուկը և հետաքրքրութիւնը բաղմնապատկելով : Զա-
 նոնք մէկմէկու ցուցնող ցուցնողի , անուննին տուող տուողի . իւրա-
 քանչիւր ոք անոնցմէ դինն մէկը ձանչ ցող կիւնէր . այս՝ Մարտիլիոյ
 Պ . եպիսկոպոս՝ Ալբուէն , եթէ չեմ սխալիր , կը ձանչնար , այն՝ Սէն
 -Ջըրիի դահերեցը , միւսը՝ Սէն-Թերմէն տէ Բրէի արբայ Բօպէր ար
 Աէսիւնասը , որ Աուի ԹԱԻ տարիտ հիներէն մէկուն բորբորիտ եղ-
 րայն էր , և այս ամենը՝ շատ մը սխալներով և ականջի անախորժ
 ձայներով . իսկ գալրոցականք կը հայհոյէին , և ըսելիք մը չկար . նոյն
 օրը իրենց օրն էր , իրենց խնդերու հանդէսը , իրենց սատուական
 տօնը , դպիրներու և դպրոցականներու սպանդարամտական տարե-
 դարձը : Չկար խայտառակութիւն մը՝ որ նոյն օրը օրինաւոր և նուի-
 բական չըլլար : Ասկից զատ ամբոխին մէջ խնեշ և ցոփ կիներ կային .
 Սիմոն Քաղրըլիւր , Անեէս լա Վատին , Բոպին Բիլարպու : Մեծ բան
 մ'է որ մարդ ուղածին պէս հայհոյութիւններ ընէ և Աստուծոյ անու-
 նը ափեղ ցիեղ բերանն առնու , ասանկ գեղեցիկ օր մը , և եկեղեցա-
 կաններու և պոռնիկներու ասանկ աղուոր ընկերութեան մը մէջ : Այս
 պատճառաւ պակսութեան մէջ չէին գանուեր բնաւին , և այս ամբո-
 խին մէջ , այս դղրդիւնին մէջ , հայհոյութիւններու և զաղբախտու-
 թիւններու ահոնելի խառնաձայն ժխոր լեզու մ'էր այս բոլոր արձա-
 կուած լեզուներուն ժխորը , դպիրներու և ուսանողներու լեզուներ՝
 որք բոլոր տարին Սէն-Աուիի հրաբորբօք երկաթին վախովը
 զսպուած կը մնային : Իսկ ըն Սէն-Աուի , ինչ քահանայք կ'ընէին իրեն

քուն իր Արդարութեան—Պալատին մէջ: Անոնցմէ ամեն մէկը, տախտակամանին նոր հիւրերուն մէջ, մէյմէկ պատմութեանի հակառակ ինկած էր, որը սեկն, որը մոխրագոյնին, որը սպիտակին և որը մանիշակագոյնին: Իսկ Ժօան Գրօլլօ Զաղայքեանց, նախասարկաւազի իբր եղբայր մը, կարմիր պատմութեան յարձակած էր անվեհեր. և իր ժպիրհ աչքերը կարտինալին վրայ բեւեռելով բոլոր զօրութեամբը կ'երգէր. «*Գլուխ լ'է ֆլէտա*» «*cappa repleta mero!*» Բոլոր այս բաներս, զորս կը պատմենք հոս մեկապարանոց 'ի շնորթ թխն ընթերցողին, ընդհանուր շտակին այն աստիճան կը խախտուէին, որ մինչև տախտակամանը հասնելին կը կորսուէին 'ի սպառ, թէ և հասնելին ալ կարտինալը հոգ պիտի չընէր բնաւին, այնչափ նոյն օրուան պատմութիւնները բարուց և վարուց մէջ արմատացած էին: Անիկա, կերպարանքն ալ կը ցուցնէր, ուրիշ հոգ մի, ուրիշ մտատանջութիւն մի ունէր, որ իր ետեւէն կու գար և որ դրեթէ իրեն հետ մի և նոյն ժամանակ տախտակամանը մտաւ. Գլանտրի դեպքնութիւնն էր այն:

Չէ թէ խորունկ քաղաքադէտ մ'ըլլար կարտինալը և մտածէր թէ ինչ հետեւութիւններ կ'ընայ ունենալ իր մօրաքեռ գուտար Մարկըրիդ տը Պուրիանի ամուսնութիւնը, Աիւննայի արքայորդի իր Շարլ հօրեղբօրորդոյն հետ. թէ Աւստրիոյ գուքսին և Գրանասայի թագաւորին առ երեստ բարեկամութիւնը որչափ ժամանակ պիտի տևէր, թէ Անդրիոյ թագաւորը իր աղջկան արհամարհանքը ինչ կերպով պիտի ընդունէր, այս բաներս իրեն մեծ հոգ մի չէին պատճառեր, և ամեն դիշեր Շայլեօյի արքայական զինին կը ածուէր նա, առանց բնաւ մտքէն անցընելու որ այս մի և նոյն զինիէն քանի մը շիշեր (ստոյգ է թէ Բօարդիէ բժշկէն քննուած և սրբադրուած) Լուի Ժ.Ա.էն մտերմօրէն Էտուար Գ.ի ընծայուելով, օրին մէկը Լուի Ժ.Ա.ը Էտուար Գ.էն պիտի ազատէին: Աւստրիոյ պարոն գքսին ֆերաժեճար քեպպանտաֆիանը (moult honorée ambassade) այս հոգերէն մէկը չէր բերեր կարտինալին, բայց ուրիշ մէկ կողմէ ներդրութիւն կու տար սնոր: Երաջընէ քիչ մը դժնդակ բան էր, և այս գրքին երկրորդ երեսը յիշեցնէր զայն, ինք' Շարլը տը Պուրպօն, շեմ գիտեր ինչ քաղաքաւորներու մեծ ընդունելութիւն և լաւ աստիճանութիւն ընելու ստիպուիլ, ինք

կարտինալ' թաղական պաշտօններու, ինք Գաղղիացի, զուարթ կոչնական' գարեջուր խմող Գլանաններու պատիւ ընել. և այս' հրապարակաւ: Մտաւրիւ սակա թագաւորին հաճոյնը համար բրած ամենէ ծանրատաղտուկ շողմու թիւններէն մէկն էր:

Գէպ 'ի դուռը դարձաւ ուրեմն սիրայի իերպարանքով և քաղցրութեամբ (այնչափ ջանք կ'ընէր այս բանին), երբ նուիրակը գաշն ձայնով մը զեկոյց. «*Պարոնայտ պարֆամֆերտ Գէպն Ասպրիոյ: Աւելորդ է ըսել որ բոլոր սրահին աչքերն ալ նոյնպէս գէպ 'ի դուռը դարձան:*»

Այն ժամանակ երկուք առ երկուք հասան այնպիսի ծանրութեամբ մը որ Շարլ տը Պուրպօնի եկեղեցական աշխոյժ գնդին մէջ մեծ հակապակեր մը կ'ընծայէր, Աւստրիոյ Մաքսիմիլէնի քառասուն և ութ դեպանները, զլուխն ունենալով պատկառելի հայրն Ժեհան, արքայ Սէն—Պերդէնի, Ոսկեգեղման կարգի զիւսանապետ, և Յակոբ տը Վոյ, տէր Տօպի, Կանտի բարձր գատաւոր: Ժողովքին մէջ մեծ լուծութիւն մ'եղաւ, խղճուած քրքիջներով խառն, մտիկ ընելու համար բոլոր այն անհեթեթ անունները և քաղաքաւորի աստիճանները, որ այս անձինքներէն ամեն մէկը անխող կը հաղորդէր նուիրակին: Այս վերջինը մտիկ ընելէն ետքը՝ խառն 'ի խուռն և զլլտովին հաշմուած կերպով մը՝ անուն և աստիճան ժողովրդեան կը պօտար: Ասոնց մէջ կը գտնուէին վարպետ Լոյլ Բօէլօֆ, Լուվէնի թաղական պաշտօնայ, պարոն Բլայս տ'Էլիւէլա, Պրիւքսելի թաղական պաշտօնայ, պարոն Պօղոս տը Պաէօլթ, տէր Աուարմիլէլի, նախագահ Գլանտրի, վարպետ Ժեհան Բօլեկէնս, Անիլեբի քաղաքապետ, վարպետ Գէորդ տը լա Մօէր, Կանտի սահմանադրութեան (kuere) առաջին թաղական պաշտօնայ, վարպետ Կելտօլֆ Աանտեր Հած, նոյն քաղաքին ժառանգական մասնաւոր ինդրոյ (parchons) առաջին թաղական պաշտօնայ. և տէր տը Պիէրպէք, և Ժեհան Բեննօք, և Ժեհան Տիմալըլէլ, և այլն և այլն և այլն, գատաւորք, թաղական պաշտօնայք, քաղաքապետք, թաղական պաշտօնայք, գատաւորք, ամենքնին ալ պրկուն, ուղղորդ, բռնադրօսիկ, թաղայ և տամասեայ նոր լաթեր հագած, Կիպրոսի սակթեկ հաստ ծոպերով սև թաղայ զլլանոցներ գրած, թէ և ամենքն ալ Գլանան լաւ գլուխ

ներ, աղին և կանոնաւոր դէմքեր, այն դէմքերու տեսակէն՝ զորս
Բեմադրանոս իր Գլխերայանէրոս նկարին սեաւ յատակին վրայ անչափ
հուժկու և ծանր կերպով դուրս կը ցատկեցընէ. ամենքն ալ այնպիսի
անձեր՝ որոց ճակատին վրայ կարծես թէ գրուած էր թէ Աւարիոց
Մարտիմիլիէնը իրաւունք ունէր անշուշտ լեռոյն վարանելոս, ինչպէս
կ'ըսէր իր յայտադիրը, անոնց խելքն, արեւմտեան, փորձաբարձեան,
ուղղութեան և բարի խորհմութեան վրայ: (leur sens, vaillance,
expérience, loyauté et bonnes preudomies.)

Սակայն մէկ բացատրութիւն կար մշտեցնին: Ասիկայ խորագէտ, ու-
շիմ, վարպետ դէմք մ'էր, կասկի և գեասանադէտի տեսակ մը
ցուռի, որու առջև կարտինալը երեք քայլ առաւ յարդանայ խորունկ
ողջոյն մը տալով, և որու անունը այս էր միայն. Այլլեօմ Բիմ, խոր-
հրդական և նախարար Անտ քաղաքի:

Քիչ անձեր գիտէին այն ժամանակ թէ նմ էր Այլլեօմ Բիմ: Եզական
հանձար, որ յեղաշրջումի ժամանակ, մեծ շողով պիտի փայլէր դէպ-
քերու մակերևոյթին վրայ, և որ հնդեասասաներոգ դարուն մէջ
ստորերկրնայ գաւերու միայն (intrigue) կ'ըրադէր, և խրատեբարձ
կ'ապրէր, ինչպէս կ'ըսէ Սէն-Սիմօնի դուքսը: Թէև Եւրոպոյի առա-
ջին խրատահարը անոր յարդը լաւ կը ճանչնար: Այլլեօմ Բիմ Լուի ԺԱ.ի
հետ մտերմօրէն կը մեքենայէր, և արքային գաղանի գործքերուն կը
նպաստէր յորովակի: Իսկ ժողովուրդը, որ այս ամեն բաներէս տեղե-
կութիւն իսկ չունէր, կարտինալին այս Ֆլաման գատաւորի գձուձ
դէմքին ցուցուցած քաղաքավարութիւններուն վրայ կը հիանար կը
մնար:

Դ

Վ Ա Ր Պ Ե Տ Յ Ա Կ Ո Ւ Ք Օ Ր Ը Ն Օ Լ

Մինչդեռ Անտի առաջին նախարարը, և Նորին Բարձրատառու-
թիւնը յարդանայ խիստ խորունկ շարժումներ և աւելի խորունկ ձայ-
նով քանի մը խօսքեր կը փոխանակէին իրարու՝ բարձրադիր, լայնադէմ
և մեծու մարդ մը Այլլեօմ Բիմի հետ քովէ քով մննելու համար կը

ներկայանար. կարծես թէ դամիւր մ'էր այն աղու խի սը քով և իր
թաղեայ փեղըյը և կաշեայ բաճկոնակը, զինքը շրջապատող թախշ-
ներուն և մետաքաներուն մէջ ազաի պէս կ'երեւէին: Նուիրակը կարծե-
լով թէ ճանքան մալորած ձիապան մ'էր կեցուց զանկիւս:

— «Է՛հ, բարեկամ, ասկէց անցնիլ չ'ըլլար:»

Աշեայ բաճկոնակով մարդը ուսովը հրեց զայն:

— «Ե՛նչ կ'ուզէ ինձմէ այս անողամը, ըսաւ ձայնի անանկ թնդիւ-
նով մը՝ որ բոլոր սրահին մտադրութիւնը այս տարօրինակ խօսակցու-
թեան վրայ հրաւիրուեցաւ: Չե՛ս տեսնէր որ ես ալ մէջէն եմ:»

— Անոնդ, հարցուց նուիրակը:

— Յակոբ Քօրընօլ:

— Ատիճաննե՛րդ:

— Զանկապանի վաճառական, Երեւ շրջանէրոս նշանատախտա-
կով, Անտի մէջ:»

Նուիրակը ետ քաշուեցաւ: Քաղաքապետներ և թաղական պաշ-
տօնեաներ ծանուցանել ինչ և իցէ. բայց զանկապանի վաճառական մը՝
ասկիւ դժպիտի բան էր: Կարտինալը փուշերու վրայ էր, իսկ բոլոր
ժողովուրդը՝ դիտելու և մտիկ ընելու վրայ: Երկու օրէ ՚ի վեր Նորին
Բարձրատառութիւնը այս Ֆլաման արջերը լղելու կ'աշխատէր, զա-
նոնք աւելի ընծայելի (présentable) ներկայացընելու համար ժողո-
վրդեան, և նորէն եղած յախուռն նախապիսքը պղտիկ չէր: Նոյն մի-
ջոցին Այլլեօմ Բիմ իր խորագէտ ժպիտովը նուիրակին մօտեցաւ:

«Վարպետ Յակոբ Քօրընօլ, դպիր թաղական պաշտօնէից Անտ
քաղաքի, պօտն, ըսաւ անոր խիստ դաշն ձայնով մը:

— Նուիրակ, կրկնեց կարտինալը բարձրաձայն, պօտն. Վարպետ
Յակոբ Քօրընօլ, դպիր թաղական պաշտօնէից Անտ մեծանուն քա-
ղաքի:»

Ասիկա վրէպ մ'եղաւ: Այլլեօմ Բիմին թէ որ մնար՝ դժուարութիւ-
նը վերցուցած էր. սակայն Քօրընօլ լսած ըլլալով կարտինալին խօս-
քերը,

«Ո՛չ, ո՛չ, ամենևին, պօտաց իր որոպնդոս ձայնովը: Յակոբ
Քօրընօլ, վաճառական զանկապանի. կը լսէս, նուիրակ, ոչ աւելի ոչ

պակաս . Ի՞նչ կ'ըսես , նուիրակ , այս աղուոր պատուանուն չէ՞ մի : Պարոն արշիղուրը շատ և շատ անգամ իր թաթպանը զանկապաններուս մէջ փնտուած է : *

Քրքիջները և ծախահարութիւնները պայթեցան : Գուհիկ կատակարանութիւն մ'իսկոյն կը հասկըցուի Բարիկի մէջ , և հետեւապէս՝ կը ծախահարուի միշտ :

Աւելցնենք թէ Քօրընօլ ժողովուրդի մարդ էր , և այն բազմութիւնը՝ որ կը շրջապատէր զինքը՝ նոյնպէս ժողովուրդ : Այս պատճառաւ իր և անոնց մէջ հաղորդումը արագ եղած էր , եւ Երեսօրական և Եթէ կրնայ ըսուիլ՝ անասապար : Ֆլաման դուլբայալաճառին սէգ կշտամբանքը , զբանիկները նուաստացընելով՝ չեմ գիտեր ի՞նչ տեսակ պատուոյ զգացում մը , հնդետասաներոյ դարուն դեռ ևս տարտամ և անորոշ՝ յուզած էր գուհիկ սրտերուն մէջ : Պարոն կարտինալի գիմնագարձող գուլբայալաճառը հաւատարարաբար մէկն էր . քնոյց , խիստ քաղցր խորհրդածութիւն հէք թշուառականներու՝ որք յարգանաց և հպատակութեան սովորած էին Սէնդ-Ֆէնըվիէվի արքային հպատակ՝ դատարարի բարասպաններու ծառաներուն առջև . այն Սէնդ-Ֆէնըվիէվի արքային , կ'ըսեմ , որ նոյն ինքն կարտինալին պատմուճանին քղանցքները կը բռնէր :

Քօրընօլ՝ Նորին Բարձրապատուութիւնը բարեկեց սէգօրէն , որ Լուի ԺԱ.ի ահաւոր և մեծաղօր քաղաքաւորին բարեն սուա : Յետոյ , մինչդեռ Ալիքսով'Վիմ , «խմաստուն մարդ և խորամանկ» (sage homme et malicieux) , ինչպէս կ'ըսէ Ֆիլիպ արքային , հեղինակութեան և գեր'ի վերութեան ժպիտ մը կը գիտէր զանոնք , երկուքն ալ գացին իրենց տեղերը նստան , կարտինալը շփոթած և նեղուած , Քօրընօլ հանդարտ և մեծամիտ , և հարկաւ մտածելով թէ գուլբայալաճառի տխրուոր որ և իցէ տխրաններու պէս փառաւոր տխրուամէր , և թէ Մարիամ արքայուհիներ , որու Մարկիլլիզ գուսորը

* Հոս բառախաղ մի կայ բնապրին մէջ : Gant բառը ձեռնոց կը նշանակէ . իսկ Cand Ֆլամանի մէջ հուշակաւոր քաղաքն է (Կանս) : Ֆրանսերէն՝ յար և նման հնչում ունին երկուքն ալ : Ծ . Թ .

այսօր կը կարգէր Քօրընօլ , այնչափ չափաի վախնար իրմէ իբր կարտինանալ , որչափ իբր զանկապանի վաճառական մը կը վախնար : Ըստ որում կարտինալ մը Անտի բնակիչները Շարլ-Յանուպին աղջկան սիրականներուն գէմ՝ ոտք չէր հաներ բնակին , կարտինալ մը՝ մէկ խօսքով ամբողջին սիրտը Ֆլամանի բամբիշին (mademoiselle) արտասուքներուն և աղերսներուն գէմ՝ չէր խտացրներ . երբ այս վերջինը մինչև կախողանին ոտքը եկաւ իր ժողովրդեան պաղատելու համար որ իր մտերիմները փրկուին մահուանէ , մինչդեռ զանկապանի վաճառականը իր կաշեայ արմուկը վեր վերցընելով՝ միայն՝ ձեր երկու ամենամեծաշուք դուխանները վնար առաւ , և ամենամեծաշուք տեսարք Ալիքսով'Վիմ պէրուր , Ալիքսով' շիւկոնէ գիւտնապէտ :

Սակայն եղիկի կարտինալին համար ամեն բան լմնացած չէր տախալին , և այսպիսի վաթարիկ քնկերութեան մը մէջ գտնուելու բաժակին մինչև մըտըր սլիտի քամէր :

Թերևս ընթերցողը մտոյցած չըլլայ այն սուրբնես մուրացիկը , որ նախաբանին սկիզբէն՝ եկած կարտինալի տախտակամածին դրուագներուն փաթտուած էր : Մեծաշուք կոչականներուն գալուն վրայ իր տեղէն չլմնացայ նա , և մինչդեռ եկեղեցականք և դեպանք , ճիշդ Ֆլաման սառեխ ձուկերու նման , բեմին բազմոյններուն մէջ իրարու վրայ կը խանէին կը դիզուէին , ինք գիւր և հանդիստ նստած էր , և հեծանին վրայ քաջութեամբ ոտքերը իրարու անցուցած : Թարհութիւնը թէ և եղական՝ այլ ոչ ոք տեսած էր զայն ի սկզբան , ամենուն մտադրութիւնը ուրիշ կողմ՝ դարձած ըլլալով : Իր մասին մուրացիկն ալ սրահին մէջ բան մը չէր տեսներ և Նարօլիտանի մը անհոգութեամբ գլուխը կը սաստանէր , շուրկին մէջ՝ իբր մեքենայական սովորութեամբ մը , կրկնելով մերթ ընդ մերթ . «Գթութիւն , պանոնայք , գթութիւն» և հաւանականաբար բոլոր այն խուռն բազմութեան մէջ միակ ինքը՝ չէր հաճած գլուխը դարձնելով գիտել Քօրընօլի և նուիրակի մէջ տեղի ունեցած կռիւր : Արդ , գիպուածը ուղեց որ Անտի դուլբայալաճառ վարպետը , որու՝ ժողովուրդը արդէն բուռն համակրութեամբ մի կապուած էր , և որու վրայ բոլոր նայուածները բեկուտած էին , գայ բարձրաւարակին առաջին կարգը ճիշդ մուրաց

ցիկին վրայօքը նստի . և իրչափ մեծ եղաւ ամենուն զարմանքը տեսնելով որ Ֆրաման դեսպանը , իր աչացը տակ զետեղուած հիքին վրայ զննող հայուած մը ձգելէ վերջը՝ այն զրդլեկապատ ուսին վրայ բարեկամաբար կը զարնէ , որու վրայ մութացկանը զլուխը դարձնելով զարմացում , փոփոխակի ճանաչում և զուարթութիւն նկարուեցաւ երկուքին դէմքերուն վրայ ևս . ապա , զուլայայալաճառ և մութացիկ , առանց ամենևնի հանդիսականներուն համար հոգ ընելու , ձեռք ձեռքի բռնած մեղմաձայն սկսան խօսիլ իրարու հետ , մինչդեռ Քլօքէն Թրոյլըֆօուի ցնցոտիքը , տախտակամածի ոսկհոռու պատտառին վրայ գալով , նարնջի վրայ գանտող թրթուրի մը նման կ'երևէին :

Այս եղական և նորօրինակ տեսարանս սրահին մէջ այնպիսի խենդութեան և զուարթութեան շշուկ մը պատճառեց , որ կարախալը դիտեց զայն . հակեցաւ կիսովի , և գանուած տեղէն խիստ անխտար կերպով միայն Թրոյլըֆօուի ամենազձուձ տատառող տեսնելով , կարծեց թէ մութացիկը ողորմութիւն կը ժաէր , և այս յանդգնութեան վրայ զայրացած , սուտայ . « Պարնս Գատաուոր Պարտալին , սա թշուառականը դետը նետեցէք :

— Ներեցէք , Տէր Արտինալ , ըսաւ Քօրընու առանց Թրոյլըֆօուին ձեռքը թող տալու , ասիկա իմ բարեկամներէս մէկն է :

— Աեցցէ , կեցցէ՞՞ սուտայ խուժանը : Այս վայրկեանէս՝ Քօրընու վարդետը 'ի Բարիզ , ինչպէս 'ի Ամստ , ժողովրդեան առջև մեծ պատիւ ունեցաւ . ըսոր որո՞՞մ այս որեսոյ յարգէի , կ'ըսէ Ֆիլիբ տը Բօմին , վարի և համարո՞՞մ կը քօնէն երբ այսպէս յախո՞՞ւն և անկարգ բաներ կ'ընէ :

Արտինալը սրկուեքը խածաւ . Սէնդ-Ժէնրվիէվի արքային դարձաւ , որ իր քով կը գանուէր , և ըսաւ կէս-ձայնով .

« Յիրաւի , զուարճալի գեսպաններ կը զրկէ մեզ պարոն արշիդուքուր Մարկրիթը զշխոյն զալուտար ազդ առնելու համար :

— Չեր բարձրապատուութիւնը , պատասխանեց արքան , 'ի նանիր քաղաքավարութիւններ կ'ընէ այս Ֆրաման խողբուն : « Մարդարիտք առաջի խողից . » Margaritas ante porcos :

— Աւելի լաւ է ըսես , պատասխանեց կարախալը ժպտով մը , « Խաղք առաջի մնարգարտայ . » Porcos ante margaritam .

Ինչը կը ըրական դատը այս բառախաղիս վրայ հիացաւ , զնայեցաւ : Արտինալին սիրան ալ գոյգն ինչ թեթեցաւ , ըսա որում Քօրընուի տակ մնացած չէր , այսինքն ինքն ալ իր ծափահարեալ կատակաբանութիւնը ունեցած էր :

Հիմա , մեր ընթերցողներէն անոնք՝ ոլքը սրտակեր մը , տեսիլ մ'ընդհանուր կերպով կերպարանելու զօրութիւն ունին , ներքն մեզ հարցընել թէ որոշակի ըմբռնեցլն արգեօք Պարտալի մեծ սրահին ընդարձակ զուգահեռակերպին ընծայած տեսարանը այն պահուն՝ ուր իրենց մտազրութիւնը կը հրաւիրենք : Սրահին մէջ տեղը , արեմտայ որմին կը թրնած , ոսկհոռու գիպակեայ լայն և շքեղ բարձրաանդակ մը , որու մէջ կամարանիւն փոքր դռնէ մը հանդիսու կը մաննն ծանր և մեծարայ անձնք , զորս Նուիրակին ճշող ձայնը հետզհետէ կը զեկուցանէ : Առաջին կարգի նստարաններուն վրայ արդէն շատ մը մեծաբելի գէմքեր կը գանուին , աքիսեայ , թաշեայ և ծիրանի կերպասեայ զգակներով : Տախտակամածին չորս կողմը , որ լուռ և ծանր կը մնայ անոր տակը , գիւնացը , ամեն տեղ մեծ բազմութիւն և մեծ շշուկ . ժողովրդին մէջէն բիւրաուոր նայուածքներ տախտակամածի ամեն մէկ գէմքին վրայ , բիւրաուոր փափառ քներ ամեն մէկ անունի վրայ : Ստուգիւ , տեսարանը հետաքրքրական է և հանդիսականներու մտազրութեան ամենայնիւ արժանի : Բայց վարը , ինչ է այն քառոտնեայ բարձրադիր լատակերտը որու վրայ չորս երկնեալ մարդակերպ պաճուճապատանք կը տեսնուին , և ուրիշ չորս ալ տակը : Ա՞վ է լատակերպին քով այն սեւա կրկնոցով և տանն երեսով մարդը : Բ՞արէ , սիբելի ընթերցող , Պետրոս Արէնկուարն է այն և իր նախարանը :

Ամենքնիս ալ բողբոլին մտցած էինք խեղճ Արէնկուարը . և ճիշդ իր վախն ալ այդ էր :

Արտինալին մտած վայրկեանէն 'ի վեր , Արէնկուար իր նախարանին փրկութեան համար արիւն քրտինք մանելէ չէր դադրած : Նախ և յառաջ , վարանքի մէջ գանուող գերասաններուն հրամայած էր շարունակել և ձայներնին աւելի ևս բարձրացնել . յետոյ , տեսնելով որ անոնց մտիկ ընող չկայ , պատուիրած էր որ կենան , և գոյցնս քառսրդէ մ'ի վեր՝ որ ընդհատու մը կը շարունակէր , նա բոպէ մը դադ

բաժ չէր տրուի վարձել, յուզուել, շարժել, ժիւղէղի և Լիէնարտի հարցուփորձեր ընել, իր քովինները նախաբանին շարունակութեան համար խրախուսել. այս ամենը ՚ի զուր և ՚ի նանիր: Ոչ ոք աչքը կը բաժնէր կարտինայէ, գեսպանութեան և տախտակամածէ, որ տեսութեան ճառագայթներու այս ընդարձակ բոլորակին միակ կեդրոն էր եղած: Պէտք է նաև հաւատալ, և այս ցաւ ՚ի սիրտ կ'ըսենք, թէ նախաբանը կ'սկսէր ալ թեթևակի նեղել ունկնդիրները այն պահուն՝ ուր Նորին Բարձրապատուութիւնը եկաւ անանկ սոսկալի կերպով մը խափանեց զայն. թէև, տախտակամածին վրայ ինչպէս նաև մարմարէ սեղանին վրայ տեսարանը նոյնն էր միշտ. Մշակութեան և Արեւի, Ազնուականութեան և Աւճառականութեան կազմ, կռիւր: Եւ շատ անձինք աւելի լաւ կը համարին անոնց պարիլը, շնչելը, գործելը, իրար մշտելը, պարզապէս և կենդանւոյն տեսնել այս Ֆլաման գեսպանութեան մէջ, այս եպիսկոպոսական դասին մէջ, կարտի-նալի պատմութեանին տակ, Քօրընօլի բաժնոսկին տակ, քան թէ անգուրեալ, պաճուճեալ, Արէնկուարի ծաղրելի կերպով հալցուցած գեղին ու սպիտակ պարեգօտներուն տակ տեսնել զանոնք բերաննին ուտանաւորներով:

Սակայն մեր բանահիւսը հանդարտութիւնը վերահաստատուած տեսնելով, որոգայթ մը մտածեց, որ ամեն բան կրնար կարգի գնել:

«Պարոն, ըսաւ իր քովիններէն մէկուն դառնալով, որ հեղադէմ խոշոր պատուական մարդ մ'էր, ի՞նչ կ'ըսես խաղը նորէն սկսուի»:

- Ի՞նչ ըսիր, ըսաւ դրացի մարդը:
- Խորհուրդը սկսուի, կ'ըսեմ, ըսաւ Արէնկուար:
- Ինչպէս որ կ'ուզէք՝ պատասխանեց դրացին:

Այս կէս-հաւանութիւնը Արէնկուար բաւական համարեց, և իր գործը ի՞նչ տեսնելով, սկսաւ գոչել, հնար եղածին չափ խուժանին հետ խառնուելով. «Խորհուրդը, վերստին սկսեցէք խորհուրդը»:

— Հին տեղ, ծննդը, ի՞նչ ձայն է կը հանեն, ըսաւ ժօտան Զաղաղքեանց (ըստ որում Արէնկուար ահաղին շշուկ մը կը հանէր): Ի՞նչ նաշեցէք, ընկերներ, Խորհուրդը ըմբոսած չէ. ի՞նչ կ'ուզեն նորէն սկսել. աստիկա իրաւունք չէ:

— Ո՛չ, ե՛լ, գոչեցին բոլոր դպրոցականք: Ի վայր խորհուրդը, ի՞նչ վայր:

Բայց Արէնկուար ամեն տեղ կը հասնէր և կը գոչէր աւելի ուժգին. «Սկսեցէք խորհուրդը, սկսեցէք»:

Այս աղաղակները կարտինային մտադրութիւնը հրաւիրեցին. «Պարոն Գատաւոր Պալատի, ըսաւ՝ քանի մը քայլ հեռուն կեցած բարձրահասակ սեւաթոյր մարդու մը, սատանան փորերնին մտեր է այս անդամներուն որ այս դժոխային սղմուկը կը հանեն»:

Պալատին դատաւորը տեսակ մ'երկակեցալ պաշտօնաւոր էր, դատաւորական կարգէն չըջիկի կերպ մը, որ թէ մուկի և թէ թռչոյ, թէ դատաւորի և թէ զինուորի կը նմանէր: Մօտեցաւ Նորին Բարձրապատուութեան, և անոր ցուցնելիք դժգոհութեան ահալայելու ընթացքը, թէ կէսօր եկած հասած էր Նորին Բարձրապատուութեանէ յառաջ, և թէ գերասանք հարկադրուած էին սկսիլ առանց Նորին Բարձրապատուութեան սպասելու:

Արտինալը քահ քահ մը ձգեց:
«Իրաւ որ, Համալսարանին Մեծաւորն ալ պէտք էր անանկ ընել և Ի՞նչ կ'ըսէք այս բանիս, վարպետ Ալիլեօմ Բիմ»:

— Տէր Բիմ, պատասխանեց Ալիլեօմ Բիմ, ներկայացման կէսէն պրծած ըլլալնուս փառք տանք: Միշտ շահ մ'է այն ալ:

— Այս սինդրոնները կրնան շարունակել իրենց խեղճատակութիւնը, հարցուց դատաւորը:

— Շարունակեցէք, շարունակեցէք, ըսաւ կարտինայը, այդ ինձի համար նոյն բանն է. ես նոյն միջոցին ժամադիրքս կը կարգամ:

Գատաւորը տախտակամածին դէպ ՚ի եզրը յառաջացաւ և ձեռքի շարժումով մը լուծիւն հաստատել տալէ ետքը պօռաց.

«Քաղաքաւորք, շինականք և բնակիչք. որպէս զի անոնք՝ որք խաղին վերստին սկսուիլը կը փոփաքին, և անոնք որ վերջանալը կ'ուզեն գոհ ըլլան, Նորին Բարձրապատուութիւնը կը հրամայէ որ շարունակուի այն»:

Երկու կողմէն ալ հարկ եղաւ համակերպիլ: Սակայն թէ հեղինակն

և թէ ժողովուրդն այս բանիս համար երկար ժամանակ ռխաց կարտի- նալին դէմ :

Տեսարանին վրայի անձինք ասոր վրայ իրենց բանաստեղծական խաղարկութիւնը նորէն ձեռք առին , և Արէնկուար յոյս ունեցաւ թէ գննէ իր երկամիրութեան մնայորդ մասը մտիկ ըլլաւելու բազմ պիտի ունենար : Այս յոյսը իր միւս ցնորքներուն նման չուշացաւ ՚ի դերն ել- նելու . թէև հանդիսականաց մէջ լուսթիւնը ամէկ նանկ հաստա- տուած էր կրկին , սակայն չէր դիտած Արէնկուար , թէ կարտինալը շարունակուելու հրամանը տուած պահուն , տախտակամածը գեռ լե- ցուած չէր և թէ Ֆրանսն պատգամաւորներէն վերջը՝ շքադիրներուն մէջ գանուող նոր ակնաւոր անձինք վրայ հասած էին , որոց անուն- ներն և աստիճանները , իր տրամախօսութեան արտաբերուած միջոցին նուիրակին ընդհատ ճշովը ձայնուելով , ահադին աւեր և մեաս կը պատձառուէին : Իրաւցրնէ , թող ընթերցողն երեւակայէ , թատերախա- ղի մը ժամանակ նուիրակի մը սունալը երկու յանդի և շատ անդամ երկու կիսատողի մէջ տեղերը հետեւեալ կերպով միջանկեալ խօսքեր խառնելով .

« Աարպէա Յակոր Շարմըլիս , փոխանորդ արքայի յատենի եկեղե- ցւոյ :

« Ժեհանն տը Հարէյ , ազնուական , տէր պաշտաման հրամանատարի զիշերասպահ ստորակարգ պաշտօնակալաց Բարիզ քաղաքի :

« Պարոն Աալիս տը Ժէնուայէհաք , ասպետ , պետ և աւաղ Պրիւսա- քի , գլուխ գնդընկէց զօրաց արքայի :

« Աարպետ Տիրէօ-Բուկիէ , քննիչ և վերակացու շուրց և անտա- ուաց վեհափառ տեսուն մերոյ արքայի , ՚ի գաւառս Գաղղիոյ , Շամ- բաներ և Պրի :

« Պարոն Լուի՛ տը Արավիլ , ասպետ , խորհրդական և սենեկապետ արքայի , ծովակալ Գաղղիոյ , բերդապահ Աէնաէնի անտառին :

« Աարպետ Տընի լը Սերսիէ , տեսուչ տանն կուրաց Բարիզի՝ և այլն , և այլն , և այլն :

Ալ անբերելի կ'ըլլար այս : Արէնկուար իր մասին սաստիկ կը զայ- րանար այս ստորբնակ ձայնակցութեան վրայ , որ խաղին ուշադրու-

թիւն ընելու խափան կ'ըլլար , լաւ դիտնալով որ իր երկին հետա- քրքրութիւնը երթալով կ'աւելնար , և թէ միայն միտ դրուելու պակ- սութիւնը կար : Եւ յիրաւի աւելի ճարտար և աւելի գուսանական հիւս մը երեակայել դժուարին էր : Նախաբանին չորս անձերը իրենց անհնարին վարանքին մէջ կը հեծէին , կը կածէին , երբ նոյն ինքն Աստղիկ «խակական Աստուածուհի իւրովն պերճ գնացիւք» (vera incessa patuit dea) իրենց կը ներկայանար Բարիզ քաղաքին նաւովը զինանշանեալ գեղեցիկ հաղուստ մը հաղած : Աստուածուհին կու գար անձամբ՝ ամենէ գեղութիւն խոստացուած Արքայորդին ուղեւ : Արա- մաղց , որուն շանթին հանդերձատան մէջէն որտալը կը լսուէր , ա- նոր պաշտպանութիւն կ'ընէր , և Աստղիկ պիտի վասարկէր զայն , այսինքն առանց այլասացիկ ձևի , պիտի ամուսնանար Պ. Արքայոր- դուցն հետ , երբ դեռաթիթիթ աղջիկ մը , սախտակ տամասեայ հա- դուած և ձեռքը մարդարիտ ծաղիկ մը բունած (թափանցիկ անձնա- ւորութիւն Ֆլանտրի բամբիշին) Աստղիկան հետ մաքառելու կու գայ : Փոփոխութիւն տեսարանական զարդուց և յանկարծադէպ պատահ- մունք : Պայքարէ , վիճարանութենէ վերջը , Աստղիկ , Մարիլլըրիզ և տեսարանին անձինքները գործը սուրբ կուսին Մարխանայ բարոք դա- տաստանին ձգելու համաձայնած էին : Աղուոր մասն մ'ալ կար . Մի- ջադետրի Տով՝ Փետրը արքային մասը , սակայն այնչափ ընդհատու մե- րու մէջ դժուարին էր որոշել թէ ինչ բանի կը ծառայէր այն : Այս ա- մենքը ելնարանով կ'ենէին տեսարանին վրայ :

Այլ սակայն խաղին բանը բուսած էր . ընծայած գեղեցիկութիւննե- րէն և ոչ մին ըմբռնուած կամ զգացուած : Արտինալին եկած հա- սած ժամանակը կարծես թէ զիւթական աներեւոյթ հոսանք մը բոլոր հայտածքները յանկարծակի մարմարեայ սեղանէն դէպ ՚ի տախտակնայ բարձրաւանդակը դարձուցած էր , այսինքն սրահին հարաւային ծա- դէն արևմտեայ կողմը : Բանն մը չէր կարող հանդիսականաց ենթաը- կուած հնայքը փարատել . բոլոր աչքերը հին սեւեռուած բեռեռուած էին , և նորեկները , և իրենց անիծապարտ անուններն ու մականուննե- րը , և իրենց դէմքերն և իրենց հաղուստը կապուստը խափանաբար յարատե պատձառներ էին : Ինչ կսկիծալի բան . բաց ՚ի Ժիւքէդէ և

Արեւարդէ, որք կը գառնային մերթ ընդ մերթ երբ Արէնկուար անոնց թեզանիքէն կը քաշէր. բայց ՚ի դիրտ կ'հեղադէմ՝ զբայիէն, ոչ որ կը լուէր, ոչ որ երես առ երես կը հայէր խեղճ, լքուած, բարձի թողի եղած Խորհուրդը: Արէնկուար ալ կ'իսադէմեր կը տեսնէր միայն:

Ինչ գառնու թեամբ իր փառաց և բանահիւստ թեան լաստակերտին կտոր կտոր ինչալ կործանիլը կը տեսնէր: Խեղքը զլիւէն կ'երթար քանի կը մտածէր որ ժողովուրդը իր խաղը լսելու անհամբերութենէն պարոն Գատաուորին դէմ՝ նշկահելու կէտին մէջ էր, և հիմա որ կը ներկայացընեն՝ մտքէն իսկ չէր անցընէր զայն: Ինչ միահաղոյն կայ- թիւնով սկսած էր ներկայացումը: Յաւիտենական մակընթացութիւն և սեղատուութիւն ժողովրդական օճանի և պաշտպանութեան: Մտածել որ քիչ մ'ըսէ և ահա գատաուորին նուիրակները պիտի կախուէին. ո՛հ, ինչ չէր տար արդեօք որ այդ մեղքանոյշ ժամուն մէջ գտնուէր տակաւին:

Նուիրակին կոշտ և տաղտուկ մենախօսութիւնը ըննցաւ վերջապէս. ամենքը եկած հասած էին. և Արէնկուար շունչ առաւ տեսնելով որ դերասանք արխարար կը շարունակէին: Բայց մէյ մ'ալ ինչ տեսնես. վարպետ Քօբընու զուլպայավաճառը յանկարծուստ ոտք կ'երնէ, և հանրական մտադրութեան մէջ հետևեալ զարշէլի ճառը կը խօսի, զոր Արէնկուար ևս կը լսէ:

«Պարոնայք քաղաքաւորք և մանր աղտականք Բարիլի. վկայ Ասաուած, չեմ հասկընար թէ ինչ կ'ընենք հոս: Իբրև է վնորը, ծնորը, քառտանայ լաստակերտին վրայ ծեծկուելու պէտք ընող անձեր կը տեսնեմ և չեմ գիտեր թէ սցս է Խորհուրդը ըսուածը. այլ սակայն այս գիտեմ թէ զուարճալի բան մը չէ՛ այն, ըստ որում լեզուով կը պայքարին կը մաքառին, և անկից անդին բան մը չես տեսնէր: Քառորդ մը կայ որ առաջին հարուածը կ'սպասեմ. բան մ'ալ չըլլար. ասոնք վատ և փոքրոզի մարդեր են որ միայն նախաթիւնքներով զիրար կը կեղեքեն: Պէտք էք Լոնտրաուէն կամ Բօթերասամէն ըմբիշներ բերել տալ. ո՛հ, այն ժամանակ կը տեսնէիք ինչ բան է. մինչև հրապարակէն կ'փոցնէրուն ձայները պիտի լսէիք. բայց ասոնք ողորմելի բաներ են: Գոնէ Մարքիտանայք կարաւ քի տալ պէտք էին մեզ, և կամ ուրիշ խեղկա-

տակութիւն մը: Ինձի ասանկ ըսած չէին. բարի ընտրութիւնով խեղդերու հանդէս մը խոտապած էին ինձ: Մենք ալ Անտի մէջ մեր խենդերու բարն ունինք. և այս մասին հաւատացէք թէ ետ մնացած չենք: Ահա ինչպէս կ'ընենք մենք. խաժամուժ ամբոյս մը կը հաւաքուի, ինչպէս հոս. ապա իւրաքանչիւր որ կարգաւ կ'երթայ ծակէ մը զլուխը կը հանէ և բազմութեան թիւրում մը, ծամածուծութիւն (grimace) մը կ'ընէ. ո՛վ որ ամենէ սղեղ, ամենէ անճոռնի ծամածուծութիւն ընէ՝ ամենուն կայթիւնով բար կ'ընարուի. ահա մեր կերպը, որ իրիստ շատ զուարճալի է: Այսօրք որ մեր երկրին ձևովը ձեր բարը ընարենք. հաւաստի եղիք որ այս շաղակրամները մտիկ ընելու չափ ձանձրալի պիտի չըլլայ. եթէ իրենք ալ ուզեն գալ լուսանցոյցէն այլակերպ ձև մ'ընել, զանոնք ալ խաղին մէջ կ'առնուր: Ինչ կ'ընէք, պարոնայք քաղաքաւորք: Քլամանի եղանակաւ ինդալու համար բաւական անհեթեթ կը բարանանք կը գտնուին հոս կրկին սեռէն, և ազուր ծամածուծութիւն մը յուսալու բաւական սղեղ դէմքեր ունինք:»

Արէնկուար կ'ուզէր պատասխանել, այլ արիւթութիւնը, բարկութիւնը, զայրոյթը բերանը կարկեցին: Անկէց զատ հանդիսական քաղաքաւորները, որք «մանր աղտական»* կոչուելուն կարի ողբբուած էին, անպիտի եռանդով հասարակաց սիրելի զուլպայավաճառին առաջարկութիւնն ընդունած էին, որ ամեն ընդդիմութիւն անողուտ կ'ըլլար: Մէկ ձամբայ կը մնար միայն որ է ինքզինքը յորձանքին ձգել: Արէնկուար իր երկու ձեռքովը դէմքը ծածկեց, Թիմանդի Ազամնանին պէս զլուխը սքոզելու համար վերարկու մի չունենալուն:

Ե

ՔՈՒՆՁԻՄՈՏՕ

Ի քթթեղ ական ամեն բան պատրաստ եղաւ Քօբընուի գաղափարին զործադրութիւն տալու համար: Քաղաքաւորք, զպրոցականք և

*Hobereaux. այս բառս հիմակուան հեղինական նշանակութիւնը չունէր հին առեւնները:

դպիրք դործին մէջնետուեցան և կճեայ սեղանին զիմացը գտնուող մատուռ ծամածուռ թեանց ասպարէզ ընտրուեցաւ : Գրան վրայի սիրուն վարդաձևին վրայ խորատկուած ասպիւի մը կար , որ քարէ բոլորակ մը բայ կը թողուր . ասկից ահա նախանձընդդէմք զլուխնին դուրս պիտի հանէին : Հոն համեղու համար երկու տակաւնեբու վրայ մազլեւում պիտի ելնէին , զորս չեմ գիտեր ուսկից գտած էին և աղէկ գէշ մէկ մէկու վրայ բարձրացուցած : Արոշուեցաւ որ իւրաքանչիւր հետամուտ , այր կամ կին (քանդի կրնային բարուհի մ' և ս ընտրել) իր ընկելք ծամածուռ թեան տարւորութիւնը կոյս և անվթար պահելու համար , երեսը պիտի ծածկէր , և մինչև երևան ժամը սքողեալ պիտի մնար : Բոպէի մը մէջնախանձընդդէմ մը բոլորներ մատուռը լեցուցին , սրոյ վրայ դուռը գոցուեցաւ :

Քօրընօլ իր տեղէն ամեն բան կը կարգէր , ամեն բան կը կարգադրէր , ամեն բան կը տնօրինէր • Այն ամբոխին աղաղակին մէջ , կարտինայը , Արէնկուարէ իչնուաղ շփոթած , գործ և երկկոյնան աղօթք բարուրանք բռնելով , իր մարդիկներովը ձգուած քաշուած էր . որու վրայ և իչիսի ամենափոքր հող մ'ըբաւ այն խուժանը՝ որ այնչափ իրար անցած էր անոր եկած ժամանակը . այնպէս որ Նորին Բարձրապատուութեան փախուտը միայն Այլընօմ Րիմ գտնուեցաւ զիտող : Բաղմու թեան ուշը , արևու նման , իր յեղափոխ շրջանը կը կատարէր . սրահին մէկ ծագէն մեկնելով , մէջ տեղը ժամանակ մը կենալէ ետքը , հիմա միւս ծագը կը գտնուէր : Մարմարեայ սեղանը , զիսպակեայ բարձրաւանդակն իրենց ժամերն ունեցած էին . հիմա կարգը Լուի ԹԱ.ի մատուռինն էր : Ասպարէզն ալ սղատ էր ամեն խենդութիւններու : Ալ ուրիշ բան չկար բայց եթէ Ֆլամաններ և խառնաղանձ :

Ծամածուռութիւնք սկսան : Առաջին գէմքն որ երևցաւ լուսանցոյցէն կարմիր կողմը դարձած արտեանունքներով , մինչև որկորը բացուած բերանով , և փոթ փոթ ձակատով մը , այնպիսի աննզր և անսպառ քրքիջ մը պատճառեց խուժանին մէջ , որ Հոմերոս բոլոր այս անլիքորներն աստուածներու տեղ պիտի առնուր , թէ և սրահն Ալիսպոսի կերպարանք չունէր բնու ամենեկին , և ասոր այսպէս ըլլալը Արէնկուարի թշուաւ Արամազդն ամենէ աւելի գիտէր : Երկրորդ ,

երրորդ ծամածուռութիւն մը յաջորդեց , ետքն ուրիշ մը , ետքն ուրիշ մը . և քրքիջք և դոփինք կ'աւելնային յարածամ : Այս տեսարանին մէջ չեմ գիտեր ինչ մասնաւոր և յատուկ խօշորթիւն մը կար , չեմ գիտեր ինչ զգլխման և համայն զօրութիւն մը , որու վրայ դժուարին պիտի ըլլար մեր օրերու և մեր սրահներու ընթեքցողայ գաղափար մը տալ : Երևակայեցէք մտքով մէկ շատ դէմքեր , որք իրարու ետեւէ երկրաչափական բոլոր ձևերը կը ներկայացնեն . եռանկիւնէն մինչև երկկողմանի հաւասար քառակուսին , կճանէն մինչև բաղձակողմանին . բոլոր մարդկային յայտաբարութիւնները , բարկութենէ սկսեալ մինչև սուփանք . բոլոր սարկիքները , նորածին երախային կիճիւններէն մինչև օրհասական պառախն խորշոմները . բոլոր կրօնական ու բուական պատկերները , Փօնէ սկսեալ մինչև Բեհեզդեբուդ . բոլոր կինդանական կիսադէմերը , որկորէ մինչև կառուց , խալամէ մինչև ցուռ : Աչք քերնուդ առջև բերէք Բօն - Նէօֆի (նոր-կամուրջ) վրայ գտնուած բոլոր անհէթեթ զլուխները , այն Թեբալէն Բիլօնի ձեռաց տակ քարացած մզձաւանջները , որք շունչ և կեանք աւած կու դան հեպտէտէ բոցավառ աչքերով գձեղ երես առ երես կը զիտեն . Վենետիկ բարեկենդանի բոլոր զիմակաւորներն , որք իրարու ետեւէ զիտակնուդ առջև կու գան . մէկ խօսքով մարդկային ընդհանուր սխրագիտակ* (kaléidoscope) մը նկարեցէք մտքերնուդ մէջ :

Խրախճանը գամ քան զգամ Ֆլամանի ձև և կերպարանք կ'առնուր , որու վրայ Թէնիէ կիստ անկատար տեսիլ մը պիտի կրնար տալ : Թօղ ընթեքցողը Սալվատոր Բօղայի պատերազմը սպանդարամտական տօնի կերպով երևակայէ : Ալ իչ գպրոցական կար , իչ դեսպան , իչ քաղաքաւոր , իչ այր , իչ կին . Վար ալ իչ Բլօբէն Թրույլըֆու , իչ Թիլ լը Բօրնիւ , իչ Մարի Բագրըլիւլը , իչ Բոպէն Բուսբէն . ամենքն ընդհանուր լպրշութեան մէջ կը կորսուէին : Մեծ - սրահը լրբութեան և ցնծութեան ընդարձակ հնոց մ' և զած էր , ուր ամեն բերան ճիւղ մ' էր ,

* Խաղաւարտեայ կամ մտադեպ յատկապէս շինուած տեսակ մը խողովակ՝ որ կանոնաւոր և աչաց հաճելի բլուրակերպ պատկերներ նայողին աչաց առջև կը բերէ :

ամեն աչք՝ փայլակ մը, ամեն դէմք՝ ծամածուծիւն մը, ամեն անհատ՝ զիրք մը. ամենքը կը գոչէին և կ'ուռային: Ասորդաձևին վրայ իրարու ետեւ եկող ակունքներն կը ձուլոյ այլակերպ դէմքերը բոցավառ խարոյի մէջ նետուած յարդէ ջահերու պէս էին. և բոլոր այս եռացող բաղնուծներէ, հնոցի շողիին նման, բարկ, սուր, կծու, մծղուկի մը թեւերուն պէս սուլող շշուկ մը կ'երնէր:

— Այ, այ, անէ՛ծք:

— Տես սա դէմքը:

— Բան մը չարժեր:

— Ուրի՛շ մը տեսներք:

— Ախր բա՛նք Մօկրբիւյ, տես սա ցուլի կնճիթը, միայն եղջիւրներ կը պակսին վրան. ըսել է էրիկդ չէ:

— Ահա՛ ուրի՛շ մը:

— Տէ՛ր ողորմեա՛. այդ ի՛նչ տեսակ ծամածուծ և՛ է:

— Այ, այ. ասիկա նենդ է: Գէմքը միայն պէտք է տեսարան հանել:

— Այն չարաճճի՛ Բերբէ՛դ Քալպօղը. անկիւն կ'ընէ այսպիսի բաներ:

— Ի՛նչ, վնշ:

— Ար խղբուի՛մ:

— Ա՛ռ քեզ մէկը, որու ականջները դուրս չեն կրնար երնել:

Եւ այն, և այն:

Պէտք է յատկայն մեր բարեկամ Թեհանի արդարութիւն ընենք, այս դուռ մը դուռ մին մէջ գեռ իր մարդակին վրայօքը կը դանուէր, ինչպէս նաւազն մանուկը (mousse) թակաղաղի առադատտին մէջ: Անհատաւոր մոնեզնութեամբ մը կը յուզուէր, կը ծփէր. իր բերանը իր բոլոր մեծութեամբը բացուած էր, և անկից ճիչ մը կ'երնէր, որ չէր ըսուեր. չէ՛ թէ միահամուռ ժխորէն, աղաղակէն, նրչախ ուժիկն ալ ըլլար, կը խափանուէր այն, այլ վրան զի զգալի սուր ձայներու վերջին սահմանները, Սօլիօրի տաներիւ հազար կամ Պիօյի ու թ հազար ծածանումները կը հասնէր անտարակոյս:

Արէնկուարի գալով վճատութեան առաջին ժամն անցնելէ վերջը՝

ինքզինքը դտած էր նա անդրէն. ձախորդութեան գէմ կ'քրելով, «Շարունակեցէք» գոչած էր երրորդ անգամ իր գուսաններուն, իր խօսուն մեքենաներուն. յետոյ մեծաքայլ ձեմելով կնճեայ սեղանին առջև, իր ձեռք, յօժարութիւններ կ'զգար մատրան լուսնոյցէն ինքն ալ երթալ երևելու, գինէ այն ապաշնորհ ժողովրդեան անձուռնի ծամածուծիւն մ'ընելու հաճութեան համար: «Այլ սակայն, ո՛չ, ասիկա մեզի արժանի դործ մը չէ. պէտք չէ վրէժխնդրութիւն, մինչև վերջը միցնէք, մաքստինք, կը կրկնէր իւրովի. բանահիստութեան զօրութիւնը մե՛ծ է ժողովրդեան վրայ, և զանոնք ճանբու կրնամ բերել ես: Տեսներք թէ ո՞վ մրցանակը պիտի տանի. ծամածուծիւնք կամ՝ դեղուսումք:»

Ափսոս, իր խաղին միակ հանդիսական ինք մնացած էր. հիմա յոռեղայն վիճակ մ'առած էր գործը քան պահ մը յառաջ. ըստ որում թիկունքէ զատ ուրիշ բան չէր տեսներ ալ ողորմելին:

Այլ կը սխալիմ. հեղադէմ մարմնեղ մարդը, որու տաղանապալի պահու մը մէջ խորհուրդ էր հարցուցած, գէպ ՚ի թատրոնը դարձած կը մնար: Իսկ Թիսքէդ և Աիէնարտ երկար ատենէ ՚ի վեր կ'ընկնէր դրամ գացած էին:

Արէնկուարի սրտին մինչև խորը շարժեցաւ իր միակ հանդիսականին անդրդուելի հաւատարմութեան վրայ. մօտեցաւ անոր, թեթեալի աւար բաղնուծ մի և նոյն ժամանակ, ըստ որում պատուական մարդը խաղխամքին կռթմած էր, և պատուական քուն մը կը քաշէր:

«Պարոն, ըսաւ Արէնկուար, չնորհապարտ եմ՝ ձեզի:»

— Ի՛նչ բանի համար, պարոն, պատասխանեց յաղթամարմին մարդը յօրանջիւնով մը:

— Ար տեսնեմ թէ ի՛նչ բան նեղութիւն կու տայ ձեզ, կրկնեց պուէտը. այս վայնատուն է, այնպէս չէ, որ կ'արդելու զձեզ միտ գնել հեշտութեամբ. այլ հանդիսատեղիք, անունիդ ապագային մէջ անմահ պիտի մնայ. ի՛նչպէս կը կոչուիք, կ'աղաչեմ:

— Բնօ Շաղօ, կնքապահ Բարիկի Շաղէի:

— Պարոն, հոս մուղայից միակ ներկայացուցիչն էք, ըսաւ Արէնկուար:

— Շատ անին է.ք, սնորոն, սրտասխանեց Շաղէի կնքապահէր :

— Գու.ք այն միակ անձն է.ք, կրկնեց Արէնկուար, որ խաղն ըստ պատշաճի և դուելի կերպով մտիկ ըրի.ք : Կնչակն գտա.ք զայն :

— Է՛հ, է՛հ, սրտասխանեց զիրուկ պաշտօնեայն կէս մ'արթընցած, յիրաւի բաւական զուարճալի : »

Հարկ եղաւ որ Արէնկուար այս գրուատով գոհ ըլլայ . ըստ որում ծափահարութիւններու որոտում մ'անասման կայթիւնի մը խառնուած՝ իրենց խօսակցութիւնն 'ի սպառ. խափանեց : Խենդերու բարն ընտրուած էր վերջապէս :

— « Աեցցէ՛, կեցցէ՛, կեցցէ՛ » կը պօռար ժողովուրդն ամեն կողմէ : Երայցնէ՛ նոյն պահուն վարդաձևին ծակին վրայ շողացող ծամածոութիւնը զարմանահար ըլլաւ մ'էր : Հնդանկիւնի, վեցանկիւնի, և կանոնէ՛ դուրս շատ մ'այլակերպ զէմքեր լուսանցոյցին վրայ իրարու ետեւ յաջորդած էին, այն սպանդարամետական հանդէսով վառուած բոքբոքուած երևակայութիւններուն կազմած պլանդակ և անհեթեթ տեսիլն առանց իրայցնել կարենալու . անոնցմէ վերջն այն վետմ' և աննման ծամածոութիւնը կրնար միայն հաճութիւն և ընդունելութիւն գտնել՝ որ նոյն պահուն եկած կաճառը հիացուցած էր : Նոյն իսկ վարպետ Գօրընօլ ծափահարեց և Քլօրէն Թօրօյլըֆու, որ մըցման մէջ մտած էր (և Աստուած դիտէ թէ իր զէմքն ինչ աստիճան ժանտատեսիլ աղեղութեան մ'էր հասած) յաղթուած խոտովանեցաւ ինքզինք : Մենք ալ նոյնպէս պիտի ընենք : Չպիտի փորձենք նկարագրել ընթերցողին՝, այն չորեքկողմանի (tetraèdre) քիթը, այն մահաձև բերանը, այն մացառամանն կարմիր յօնքերով ծածկուած պղտի ձախ աչքը, մինչդեռ աջն ահապին ելունդի մը տակ անհետ կ'ըլլար զլիտովին, այն անկարգ և բերդի մը պարիսպներու ակուններուն նման, հոս հոն սղոյսաձև կտրտուած ակունները . այն փապարեալ շրթնքը, որու վրայ փղի մը ժանիքին պէս այն ակուններէն մէկը կու գար կը տարածուէր . այն երկձիղի կղալը . նոս մանուսանդ այս ամեն բաներուն վրայ սփռուած զխնայ ծոթիւնը, այն չարութեան, ափշութեան և թախծութեան խառնուրդը : Այս ամենուն վրայ ընթերցողն եթէ կուզէ մտախոհ ըլլայ :

Այլթիւնն ընդհանուր եղաւ և միաձայն . ամենքը զէպ 'ի մատուր խոնեցան, և խենդերուն երանելի բարը յաղթանակաւ դուրս հանեցին . այլ այն ժամանակ ահա զարմացման, հիացման չափ, աստիճան չմնաց . ծամածոութիւնը նոյն իսկ իր զէմքն էր, կամ մանուսանդ բոլոր իր անձը ծամածոութիւն մ'էր : Խոշոր դրուխ մ'որու վրայ կարմիր մազեր կը ցցուէին, երկու ուներուն մէջ տեղ ահապին սապատ մը որու անդրադարձ արձագանքն առջևի կողմն կ'երեւէր, այն աստիճան տարօրինակ կերպով զարտուղի աղբեր և սրունքներ, որ ծունկերէն միայն կրնային իրարու դպչիլ, և զխնայէն տեսնուած տեսն, մանգաղներու երկու մահիկներու կը նմանէին, որք գաստապանէն կու գան կը միանան . ծաւալ ոտքեր, հրէշային ձեռքեր, և բոլոր այս տձևութիւններով հանդերձ, չեմ գիտեր ինչ տեսակ գնացք մը ուժեղութեան, արագաշարժութեան և քաջութեան . տարօրէն զարտուղութիւն այն յախանական օրէնքին որ զօրութիւնը, գեղութեան նման, կ'ուզէ որ ներդաշնակութեան յատկէ գայ : Այս գունակ էր ահա խենդերու ընտրած բարը, որ ամենը մէկ կարծես թէ ջախջախուած և յետոյ զէշ կցուած հսկայ մ'էր :

Երբ այս տեսակ մը կիկղտը մատրան սեամին վրայ երևցաւ, անշարժ, յոյր և կարճ և զոգցես իր բարձրութեան չափ լայն . արմատէն քառակուսի (carré par la base), ինչպէս կ'ըսէ մեծ մարդ մը . իր կէս մը կարմիր, կէս մը մանուշակագոյն կրկնոցէն, որու վրայ արծաթեայ զանդակիկներ սփռուած էին, մանուսանդ իր տղեղութեան կատարելութեան խառնաղանձը ճանցցաւ զայն նոյնհետայն և միաձայն գոչեց .

« Բուաղիմնտօն է, զանգակահար Բուաղիմնտօն . Բուաղիմնտօն է, Նօդր-Տամի սապատողը . միականի Բուաղիմնտօն . կորսարուն (banca) Բուաղիմնտօն : Աեցցէ՛, կեցցէ՛ : »

Ար տեսնէ ընթերցողը թէ ողորմելին իր ընտրութեան ձգուած բաւական մականուններ ունէր :

- Զլու շանն յղի կրնէրը, կը պօռային զպրոցականք :
- Կամ՝ անոնք որ միտք ունին յղի մնալու, կը կրկնէր Ժօանն : Եւ իրօք իսկ կրնէրը զէմքերնին կը ծածկէին :

— Ա՛հ, դարձ կապիկը, կ'ըսէր մէկը :

— Թէ՛ չար և թէ՛ ազեղ, կը կրկնէր ուրիշ մը :

— Սատանան ի՛նքն է, կը յաւելուր երբորդ մը :

— Սե բարդէս Կօրը—Տամբ քովերը կը բնակիմ. գիշերայն տանի-քին վրայ թափառիլը կը լսեմ :

— Պատունբու հետ կը թափառի :

— Մեր յարկերուն վրայ կը զանուի նա յարածամ :

— Եւ ծխահոտներէն բժժանքներ կը նետէ մեր վրայ :

— Միւս իրիկուն եկաւ լուսանցոյցէս ինձ խոժող դէմք մ'ըրաւ :

Ինչ վախ մտաւ սիրաս կարծեւրով թէ մարդ մ'էր այն :

— Աներկբայ եմ որ կախարդներու գիշերային ժողովին կ'երթայ ներկայ կը դանուի : Անգամ մ'աւելի կրթ մը թողոց նա աղտոյի ջուրերու կապարեայ տաշտիս վրայ :

— Ա՛հ, զազիր դէմք սաստտողի :

— Ա՛հ, անարդ և խոտան հոգի :

— Ա՛հ, զգուանք, բնահ :

Արանց մասն ընդ հակառակին զնայլած կը ծափահարէր :

Քուաղիմնտօ, որու պատճառաւ կ'ըլլար բոլոր այն արմուկը, զղղղիւնը, միշտ մատուռին դրան վրայ կեցած էր, կանգուն յտան, լուռ և ծանր, թողլով որ իր վրայ հիանան :

Գսրոցական մը (կարծեմ Բոպէն Բուսքէն էր) եկաւ երեսն ՚ի վար և ինիստ մօտէն վրան խնդայ : Քուաղիմնտօ գօտիէն բռնելուն պէս տան քայլ հեռու բազմութեան մէջ նետեց զանիկա, առանց բառ մը արտասանելու :

Վարպետ Բօրնիօլ, զարմացած յայտուշ կը թամ, մօտեցաւ անոր : «Աստուած վկայ, Հայր Սրբազան, կեանքիս մէջ քու տղերութեանդ նման մեծ աղեղութիւն մը չեմ տեսած : Գուն ինչպէս Բարիզի մէջ, նոյնպէս Հուովի մէջ բար ըլլալու արժանի մէկն ես :»

Այսպէս խօսելով՝ ձեռքն անոր ուսին վրայ կը դնէր զուարթօրէն : Քուաղիմնտօ տեղէն չշարժեցաւ : Բօրնիօլ շարունակեց. «Գու ան-նման զուարճալի մէկն ես, որու հետ մեծ փափաք կ'ըզամ լաւ կերու-խաւ մ'ընելու, նրճափ ալ սուղի նստի ինձ : Քեզի՛նչպէս կը թուի :»

Քուաղիմնտօ պատասխան չտուաւ :

«Ինչ, միթէ խնդ ես» ըսաւ զուլայայալածաւր :

Յիրարի ալ խուլ էր նա :

Պամաց կամաց կ'սկսէր Բօրնիօլի վարմունքներէն և կերպերէն համբերութիւնը կորսնցընել, մէկ մ'ալ յանկարծ անոր կողմը դարձաւ, այնպիսի ակումներու զարհուրելի կրճտիւնով մը, որ Գլաման հսկայն ետ ետ քաշուեցաւ, ինչպէս շուն մը կատուին առջև :

Այն ժամանակ այն տարօրէն անձին չօրս կողմը սարսափի և անխաժութեան շրջանակ մը կազմուեցաւ, որ գինէ տան և հինգ երկրաչափական քայլերու շառախղ մ'ունէր : Պառաւ կին մը Բօրնիօլի հասկըցուց թէ Քուաղիմնտօ խուլ էր :

— Խնդ, ըսաւ զուլայայալածաւր իր Գլամանի մեծաձայն քահարա հովը. չըսես որ ըստ ամենայնի կատարեալ բար մ'է նա :

— Ա՛հ, կը ճանչնամ ես զանիկա, դուեց Թեհան, որ հոսկ ուրեմն իջած էր իր խոյակէն Քուաղիմնտօն աւելի մօտէն տեսնելու համար, իմ եղբօրս նախասարկաւաղին զանդակահարն է նա : Բարբ ըլլա, Քուաղիմնտօ :

— Այս ինչ ցուցանք մարդ է, ըսաւ Բօպէն Բուսքէն, դեռ ևս իր տապառտ անկումէն բուրովին ճմլուած ճնշուած : Ինքզինքը կը ցուցընէ նա՛ սաստտող մ'է, կը քայլէ՛ կորսարուն մ'է, կը նայի՛ միտականի մ'է, կը խօսիս իրեն՝ խուլ մ'է : Իսկ իր լեզուն ինչ կ'ընէ այս Պողիկեմը :

— Ուղած ատենը կը խօսի, ըսաւ պոռաւը. զանգակ զարնէն աս կանջները խուլ ցած է, այլ տակայն լեզուն կարուած չէ :

— Այդ բանը պակաս է իրեն, ըսաւ Թեհան :

— Եւ մէկ աչք մ'ալ աւելի, աւելցուց Բօպէն Բուսքէն :

— Այդպէս չէ, կրկնեց Թեհան հանձարարար : Միականի մը, կողմէ մը շատ աւելի պակասաւոր է, այնու զի իրեն պակասըր զլուռ է : Նոյն միջոցին բոլոր մուրացիկները, բոլոր սարսիկները, բոլոր քաակագողները զսրոցականաց հետ միացած՝ զայցած գպիւններու պատհաստեան խնդերու բարին խաղաւարտեայ խոյն և սխիւտոր ծայրերէն կրկնոցը հանած էին հանդիսի : Քուաղիմնտօ առանց գօփախար

կու թիւն մը յայտնելու և տեսակ մը սէզ չլուծեամբ թոյլ տուա որ
զանոնք իրեն հազցնեն: Յետոյ երկնեքանդ պատգարակի մը վրայ
խնդեցու միաբանութենէն երկուասան պաշտօնակալներ իրենց կանա-
կին վրայ առին զայն, և տեսակ մը դառն և արհամարհական խնդու-
թիւն եկաւ Այիղտպին թախծալի երեսին վրայ փոքրողեցաւ, երբ իր
տձև ոտքերուն տակ տեսաւ նա բոլոր այն գեղանձն, ուղղորդ և բա-
րեկազմ մարդիկներու գլուխները: Ապա ունացող և պատառոտուն
թափօրը սկսաւ քայլել, ըստ սովորութեան, գոհհնարու և քառուղի-
ներու (carrefour) ճեմէն յառաջ, Պալատան ներքին սրահներու
ճեմն ընելու համար:

9

Է Ջ Մ Ե Ր Ա Լ Տ Ա

Խնդամիտ եմք ազդ առնել մեր ընթերցողաց որ բոլոր այս տեսարա-
նիս տեւած միջոցին՝ Արէնկուար և իր խաղը պինդ և ամուր կեցած է-
ին: Գերասանք, իրմէ թախանձուած, չէին դադրած իր թատերա-
խաղը ներկայացնելէ, և ինք չէր դադրած ուշի ուշով մտիկ ընելէ:
Ղայնասունին կանայ ականայ յանձնառու եղած՝ մինչև վերջը շարու-
նակելու որոշած էր նա մտովի, ժողովրդի կողմն մտադրութեան վե-
րագործէ մը յուսակտուր չըլլալով: Այս ազօտ յոյսն աւելի կենդա-
նութիւն առաւ, երբ Քուադիմաոյի, Քօբընօլի և խնդերու բարի
գորդալի շքադիրներու սրահէն ժխորածայն գուրս ելնելը տեսաւ:
Խուժանն անյադարար ետեւէն դահալիժեցաւ: «Քանջ է, ըսաւ նա,
բոլոր ազմկայցողները կ'երթան և մեք հանդիստ կը մնանք.» այլ բո-
լոր ազմկայցող ըսածները գժբազդաբար բոլոր ժողովուրդն էր. ՚ի
քթթեղ ական մեծ-սրահը պարպուած էր, և սակաւաթիւ հանդիսա-
կաններ մնացած էին միայն, ոմանք ցիր ու ցան, այլք մարդակներու
բոլորաթիքը խմբուած, ալեւորք, մանկուսք և կանայք, ամբոխէն, ա-
զազակէն գլուխնին ցաւած: Քանի մը դպրոցականք պատուհաններու
ցցուամերուն վրայ մնացած էին, և հրապարակը կը նայէին:
«Հող չէ, խորհեցաւ Արէնկուար, Խորհուրդիս վախճանը մտիկը

նեղու համար բաւական մարդ կայ տակաւին: Սակաւաթիւ են իրան և
այլ ընտրեալ բազմութիւն մ'է, բանիբուն բազմութիւն մ'է այն:»

Քիչ մը վերջը, համախումբ դաշնակութիւն մը, որ սուրբ Աջոյին է-
րեցած ժամանակն ամենամեծ տպաւորութիւն մը պիտի ընէր՝ ՚ի գերե-
ելաւ, չհնչուեցաւ. Արէնկուար դիտեց որ խնդերու բարին թափօրը
նուազածունքը հետը տարած էր. «Հող չէ, շարունակեցէք, թող
նկատու ըլլայ դաշնակութիւնը» ըսաւ ստոյիկութեամբ:

Իրեն այնպէս թուեցաւ որ քաղաքաւորներու խումբ մ'իր խաղին
վրայ կը խօսէր. մօտեցաւ նոյն խմբին, և ահա իր ականջին զարկած
խօսակցութեան հատակատոբները:

«Գիտես, վարպետ Շէնրոս, 'Նալարի սպարանքը՝ որ Պարոն սը
Նըմուրի կը վերաբերէր:»

— Այո, Պրաքի մատան գիմաց:
— Տէրութիւնը տարին վեց լէվր * ութ Բարիզեան սուի Այլիօմ՝ Ա՜
լեքսանդրի վարձու տուաւ զայն:

— Ի՞նչպէս տան վարձքերը կը թանկանան:

— Օ՛ն անգը, ըստ իւրովի Արէնկուար հառաչելով, այլք մտիկ
կ'ընեն:

— Ը՛նկերներ, պօռաց յակարծ պատուհանին մէջի նորասի շու-
տիկներէն մէկը, Էդբեր՝ Լոան, Էդբեր՝ Լոան հրապարակին մէջ:»

Այս բառս գիւթական ազդեցութիւն մ'ունեցաւ, սրահին մէջ բոլոր
մնացողները պատերը մագլեկով պատուհանները խոնեցան տեսնելու
համար և գոչեցին: Էդբեր՝ Լոան, Էդբեր՝ Լոան: Մի և նոյն ժամանակ
գուրսէն ծափահարութիւններու մեծ շփոնք մը կը լսուէր:

«Էզմերալտա, ի՞նչն շնորհակութիւն ունի այս, ըսաւ Արէնկուար ան-
հնարին թախծութեամբ ձեռքերն իրար միացնելով: Ո՛հ, Աստուած,
կ'երևի թէ հիմա ալ պատուհաններուն կարգն է:»

Գէպ ՚ի կճեայ սեղանը գարձաւ և տեսաւ որ ներկայացու մն ընդ մի-
ջուած էր, ճիշդ նոյն միջոցին՝ ուր Արամազդ իր շանթովը պիտի երե-
ւէր, ուստի այս վերջինը թատրոնին վարն անշարժ կը կենար:

*Մէկ լէվրը քսան սու կ'արժէր, իր արժէքն այնպէս էր Փրանքին
հետ ինչպէս 0,9876 առ 1:

«Միքայէլ ծիլայօրն, դոչեց քերթողը զայրացած, ինչ կ'ընես հող : Այդպէս է կատարելու մտադ . վեր ելիր, շուտ :

— Ահիսնս, ըսաւ Արամազը, դպրոցական մ'այն ինչ եկաւ եղանակն առաւ :»

Արէնկուար տեսաւ որ ըսուածը խիստ իրաւ էր, և խաղին հանդոյցին և լուծումին մէջ տեղ առնն զօգ, ամեն կապ, ընդմիջուած, խափանուած :

— Անդգամը, մրմնաց . և ինչ պատճառաւ առաւ եղանակն :

— Երթալ Էզմերալտան տեսնելու համար, պատասխանեց Արամազը ողորմագին : Ահա եղանակն մի, ըսաւ, որ բանի մը չծառայեր՝ և առաւ տարաւ :

Ասիկա վերջին հարուածն էր, զոր Արէնկուար համակերպութեամբ ընկալաւ :

— Աորսուեցէք, ըսաւ խաղարկուներուն, և եթէ ես վճարուիմ, դուք ալ կը վճարուիք :»

Այն ժամանակ, կորագլուխ, նահանջ ըրաւ նա, այլ ամենէ վերջը, աղէկ մարտնչող զօրապետի մը նման և Պալատին օձապտոյտ սանդուղներէ իջած ժամանակը «Ինչ ծանծաղամիտ գրաստներ են այս Բարիդեանները, կը քրթ մեջէր ակրաներուն մէջէն, Խորհուրդ մտիկ ընելու կու գան, և բան մը մտիկ չեն ընէր : Ամեն բանի ուշերնին դարձուցին, Քլօբէն Թրոյլըֆուի, Արախնալի, Քօրընօլի, Քուաղիմտօյի, սատանայի, այլ կոյս Մարիամայ՝ բնաւ ամենեւին : Եթէ գիտնայի, կոյս Մարիամի երես մի կը ցուցնէի ես ձեզի, դատարկապարտ տխմարներ : Ես դամ այս տեղ երեսներ տեսնելու, և կունակէ զատ բան չտեսնեմ . պուէտ ըլլամ, և դեղամլածառի մը յաջողութիւնն ունենամ : Թէ և այս ալ կայ որ Հոմերոս Յունաց աւաններուն մէջ կը մուրար, և հազօն Ռուսաստանն սքսորի մէջ մեռաւ : Այլ սակայն «Էզմերալտա» ըսելով ինչ ըսել կ'ուզէին . նախ և յառաջ ինչ բառ է ասուկա . Եզիպտերէն է այս (Egyptiaque) :

Գ Ի Ր Ք Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

Ա.

Ք Ա Ր Ի Բ Դ Ի Ս Է Ս Կ Ի Լ Լ Ա

Յունուարի մէջ զիշերը շուտ վրայ կը հասնի . ուստի երբ Արէնկուար Պալատէն դուրս ելաւ, դուր հնէնն արդէն մութ էին : Օրուան այս տարածամիւսն իրեն հաճեցի թուեցաւ . իղձ կ'զգար նա խառնիքն և ամայի դուրս մը մտնելու, որպէս զի կարենայ հանդստեամբ խոկալ, և որպէս զի փիլիսոփայն քերթողին վէրքին վրայ առաջին սպեղանին լաւ մը դնէ . ըստ որում իւր օթեանիւր չէր գիտեր, և փիլիսոփայութիւնն իր միակ ապաստանն էր եղած : Իր թատերական փորձին այս փառաւոր վիժումէն վերջը, Արնիէ—Սիւր—Ղօ փողոցը, Քուէնի նաւահանգստին զիմաց նստած՝ բնակարանը չէր համարձակեր վերադառնալու . այնու զի ողորմելին յոյս ըրած էր որ իր Առադաստի քերթութեան համար Պ. Գատաւորին իրեն տալիք ստակէն իր վեց ամուսան վարձքի սխարտը, այսինքն տասներկու Բարիդեան փող պիտի վճարէր վարպետ Աիլեօմ Տու—Սիլի, որ կ'ըզակարաչի անասուններու տուրքին (coutume du pied-fourché) ընդհանուր վարձակալ էր : Այս տասներկու փողն իր աշխարհքի մէջ բոլոր ունեցածին չունեցածին, որոց մէջ կը գտնուէր նաև իր շապիկը, վարտիքն և գլխարկը, տասներկու անդամ աւելի արժողութիւնը կը ներկայացընէր : Մէնդ—Շարելի գանձապետի բանտին փոքր դռնակին տակ, նոյն զիշերուան համար ընտրելիք կայանին վրայ պահ մը խորհելէ զինի, և Բարիդի բոլոր սաղայատակներէն հաշուածն ընտրելու ազատութիւն ունենալով, յիշեց որ Սալադըրի դուրսը, ժողովարանի աւագանիներէն մէկուն դրան առջև, Չորիի վրայ հեծնելու ծառայող պատուանդան մը տեսած էր և մտքէն ըսած՝ Թէ այն քարը, ՚ի դիտել հարկին, խիստ պատուական բարձ մը կրնար ըլլալ մութացիկի մը կամ պուէտի մը համար : Այս ընտիր մտածումն իրեն առաքելուն համար դոհութիւն մատոյց Նախախնամութեան, սակայն միջնորդաբար մանուածապատ լաբիւ

ընթացումը հասնելու համար մինչև կը պատրաստուէր նա Պալատի հրատարակէն անցնելու, խենդերու բարին թափօրը տեսաւ, որ նոյնպէս Պալատէն կ'ենէր, և գառիթին մէջէն դուրս կը խոնէր մեծազոյ աղազակներով, ջահերու պայծառ լուսով և իրեն՝ Արէնկուարի յատկացած նուազածուներով: Այս տեսարանս իր խնքնասիրութեան վէրքերը վերապահ արծարծեց և ձգեց փախաւ անկից: Աւզեց Սէն-Միշէլի կամ մուրջը զարնել, բայց հոն ալ տղաքներու բազմութիւն հրալի արդեւրով և փամփոշաներով հոն հոս կը վազէին: «Արդը տանի այս արուեստական ճրագները՝ ըսաւ Արէնկուար և Շանտի կամուրջին ճանքան բռնեց: Կամուրջին դուրսը գտնուող տուններուն վրայ երեք դրօշ դրած էին, որք թաղաւորը, արքայորդին և Մարկըրիդ տը Ֆլանտրըն կը ներկայացնէին, և վեց փոքրիկ դրօշիկներ, ուր նկարուած էին (pourtraicts) Աստրիոյ Գուբըր, Պուրպօնի Կարախալը, Պ. ար Պոմէօն, Ժան Գըլոյն Գրանսայի, Պուրպօնի Պ. Պիտտին (bâtard) և չգիտեմ ուրիշ ո՞վ: Ամենքն ալ ջահերով լուսաւորուած էին, և խուժանը հիացմամբ կը դիտէր զանոնք:

«Բարեբաստիկ նկարիչ Թեհան Գուբուգ» ըսաւ Արէնկուար մեծ հառաչով մը, և դրօշներէն ու դրօշիկներէն կոնակը դարձուց: Գուբճ մ'ելաւ առջևն այնչափ խաւարին և լքեալ՝ որ յուսաց թէ հանդիպին շողխններէն և վայնատուներէն ազատ պիտի ըլլար հոն, ուստի և մտաւ: Քիչ մը վերջն ոտքը բանի մը զարնելով սայթաքեցաւ և ինկաւ: Մայիսի խուրձն էր այն, զոր փաստաբաններու գպիւրները, ՚ի պատիւ նոյն օրուան հանդիպին, նոյն առտու ժողովարանի նախագահներէ մէկուն դրան առջև դրած էին: Արէնկուար այս նոր պատահարին ալ դիպարտութեամբ դիմացաւ, ոտք ելաւ և ջուրին եզերքը հասաւ: Քաղաքային Յանցանաց Խորհրդատունն և Եղեռնական Պատժոյ Աշտարակն իր ետին ձգելէ, և Արքայական բուրաստանին պատն իր բոլոր երկայնութեամբն անցնելէ վերջը, Միջնաքաղաքին արևմտեան ծագը հասաւ, և սրահ մը Բասէօր-օ-Վաշի (Վովատէր-Նաւակաւ վար) կըրեակը դիտեց, որն որ ետքէն Նոր-Կամուրջի պղնձէ ձիուն սասկ անհետ եղաւ: Արդեակը մութին մէջ սեւա զանդուածի մը նման կ'երևէր իրեն՝ սպիտակաթոյր ջրոյ անցուկ ընթացքէն անդին, որ

զինքն անկէ կը բաժնէր: Փոքր լոյսի մը շողխնէն փեթակի ձևով հիւզակերպ բան մը կ'երևէր այն, ուր Վովատէր-Նաւակաւարը դիշերը կ'ապաստանէր:

«Բարեբաստիկ Նաւակաւար-Վովատէր, մտածեց Արէնկուար. դուն փառք չես խորհիր, և առաջատար երգ չես շիներ: Քեզ ինչ փոյթ կարգուող արքաներն և Պուրկօնի գ.քսուհիները: Գուն ուրիշ Մարկըրիդ չես ճանչնար բայց եթէ այն մարդարիւս ծաղիկները՝ որ քու ապրիլի մարդաղեալինգ կովերուգ ճարակ կ'ընծայէ: Իսկ ես սրէտս, նախատակոծ և այսպէսուամ, սրողէն կը ստախմ, տաններկու փող պարաք ունիմ, և կօշկիս ներբանն այնչափ թափանցիկ է, այնչափ թափանցիկ՝ որ քու լապտերիդ իբր ապակի կընայ ծառայել: Գոհութիւն քեզի, Վովատէր-Նաւակաւար, քու խրճիթդ աչքերուս գիւր և սիտիանք կու տայ և ինձի Բարիդը կը մոռցնէ:»

Ահաղին կրկնակ փամփուշտ մ'որ երանուէտ խրճիթէն նետուեցաւ յեղակարծուստ, զինքն իր դողցես քնարերգական յափշտակութենէն արթնացուց: Վովատէր-Նաւակաւարն էր այն որ օրուան խնդութիւններուն մանասից կ'ըլլար, և հրախաղութիւն կ'ընէր:

Այս փամփուշտը Արէնկուարի մտքը փուշ փուշ ըրաւ: «Անիծեալ տօն, դոչեց նա, ամենուրեք պիտի հալածեմ դիւ, մինչև իսկ Վովատէր-Նաւակաւարի տունը: Ո՛հ, Աստուած իմ, Աստուած իմ:»

Յետոյ Սէն դեար դարձուց աչքերը, որ իր ոտից տակ կը սահէր կ'անցնէր, և ահուելի փորձութեամբ մը բռնուեցաւ: «Ո՛հ, ըսաւ, որչափ մնաղիւր կը խղզուէի ես, եթէ ջուրը սաստիկցուր չըլլար:»

Նոյն միջոցին յուսահատական խորհուրդ մը միտքն եկաւ: Ըստ որում՝ ինչ խենդերու բարէն կընար աղատիլ, ինչ Թեհան Գուբուգի դրօշներէն և դրօշիկներէն, ինչ մայիսի խուրձներէն, ինչ հրալի արդեւրէն և փամփուշտներէն, մտածեց նա բուն իսկ տօնին կեդրոնը նետուիլ անվահեր, և երթալ Արէվի հրապարակը:

«Գինէ, մտածեց, ուրախութեան հուրէն վառուած փայտ մը կը գտնեմ, որով կը տաքեամ, և քաղաքին հասարակաց սեղանին վրայ դրուած արքայական շաքարի երեք մեծ զինանշաններէն քանի մը փշրանք կընամ՝ ձեռք անցընել, և անով ընթրիլս ընել:»

Բ

ԿՐԷՎԻ ՀՐԱԳԱՐԱԿԸ

Այն ատենի Կրէվի Հրապարակէն խիստ փոքր և անշմարելի նիշ մը նշան մը մնացած է այսօր, այսինքն այն տիրատեսիլ աշտարակիկը՝ որ Հրապարակին հիւսիսային անկիւնը կը գտնուի, և որ արդէն թաղուած այն անարդ և անշահ գեղնադոյն երանդին տակ՝ որ անոր դրօշածնեբուն սայրերը կը ծեփէ, թերևս ընդ հուս անհետ պիտի ըլլայ, նոր նոր տուներու արագ աճումէն որ Բարիլի բոլոր վաղեմի շէնքերու ճակատները բնաջինջ կ'ընէ քիչ ատենի մէջ:

Այն անձերը, որք մեզի պէս, Կրէվի Հրապարակէն չեն անցնիր առանց համալրութեան և կարեկցութեան հայուածք մը ձգելու Լուի Թեփի ժամանակի երկու աւերակ տուներու մէջ տեղ խղղուած այս խեղճ աշտարակիկին վրայ, կրնան մտովի շինել ամբողջացընել այն շէնքերը, որոց կը վերաբերէր այն, և հնդեասաներորդ դարուն հնատիպ գոթական հրապարակը գտնել հոն:

Հիմակուան պէս երկու կողմերն անհասար անկանոն քառակուսի մ'էր այն՝ մէկ կողմէ գետափէն եզերած, և միւս երեք կողմերէ՝ բարձրաշէն, անձուկ և մթաղին տուներու շարէ մը: Օրուան մէջ այս բազմազան շէնքերու վրայ կրնար սքանչանալ մարդ, ամենքը քարեայ կամ փայտեայ քանդակուած, և ամենքը միջին դարու ազդի ազդի առանին ճարտարապետութեանց անթերի և կատարեալ օրինակներն ընծայելով, հնդեասաներորդ դարէն վեր վեր ինչուան մետասաներորդ դարը, բունէ ուղղահայեաց սրատու հանէն (eroisée) որ կամարանկիւնը դահլէնից ընելու կ'սկսէր, մինչև ուղմանական բոլորակամարը, որ կամարանկիւնէն վար գլորուած՝ անոր տակ, Թաննրի գուհի կողմէն, Սէնի վրայի հրապարակին անկիւնը գտնուած այն վաղեմի տան առաջին դասիկները կը դրակէր տակաւին: Գիշերը, այս շէնքերու զանդուածէն տրեշ բան չէր որոշուեր՝ բայց եթէ յարկերու ատամնաձև սևաթուր քանդակներն որք իրենց սքանկունի շլթայն հրապարակին շուրջը կը

պարզէին: Ասան զի այն ժամանակի տուներուն և այսօրուան տուներուն հիմնական տարբերութիւններէն մէկն այս է որ՝ հիմա հրապարակներուն և գուհիներուն վրայ նայողը շէնքին ճակատն է, իսկ այն ատեն՝ սրատուն քիւերն էին: Երկու դարէ ՚ի վեր, տուներն երեսնին դարձուցած են:

Հրապարակին արևելեան կողմին մէջ տեղը հաստ և այլախառն (hybride) շէնք մը կը բարձրանար, որ իրարու եկած միացած երեք բնակութիւններէ կը ձևանար: Երեք անուն կու տային անոր, որք անոր սրատուութիւնը, վախճանն և ճարտարապետութիւնը կը բացատրեն. Արքայորդոցն սոննը, վան զի Շարլ Ե. արքայորդի, բնակած էր հոն. Աստուականութեան, վան զի քաղաքացւոյ խորհրդատուն եղած էր. Մարդակաշէն-Տուն (domus ad pilaria), ՚ի սպառնալու շատ մը խոշոր մարդակներու, որոց վրայ կը թնամ էին իր երեք յարկերը: Քաղաքը, Բարիլի պէս բարեպտուղ քաղաքի մը համար պէտք եղածը կը գտնէր հոն. մատուռ մը, Աստուծոյ աղօթելու համար. դատարան մը, ատենան կազմելու և ՚ի հարկին Արքային մարդիկներն անտատուելու համար, և շէնքին վերին կողմերը, գաղաթը, պատերազմական անթնեցիկ զինարան մը: Արտիստե Բարիլի քաղաքաւորք գիտն թէ ամեն անգամ քաղաքին ազատութիւններուն համար աղօթել և դատախազել չբաւեր, և Խորհրդատունին վերնայարկին մէջ ժանդոտուած լաւ հրայաններ ՚ի սրահետի ունին միշտ:

Կրէվն այն ատենէն ունէր այն չարաշուք տեսքը, զոր դեռ ևս այսօր կը պահեն իրեն՝ մտքերնիս ձգած զաղիւր տեսիլը, և Տովինք Պօքատորի այն տիրատեսիլ Քաղաքատունը, որ Մարդակաշէն-Տունին տեղն անցաւ: Պէտք է զրուցել որ Կախաղան մը և Պատժանի կամ Նշտակաձող մը (pilori), միշտ անշարժ, և քովէ քով քարայտակին մէջ տեղը կանգուն՝ քիչ սպառնալ չէին ըլլար որ մարդ աչքերը մէկ կողմ՝ դարձրէր այն մահաշունչ հրապարակէն, ուր մինչևի առողջ և կայտառ անձեր ինկած են շնչասպառ, և ուր յիտուն տարի ետքը՝ Սէն Ալիէրի պէնդը պիտի ծնէր, այն կախաղանի ահին հիւանդութիւնը, ամեն հիւանդութիւններէ աւելի զարհուրելի, ըստ որում Աստուծոյ չզար, այլ մարդէ:

Մենք այս առթիւ . սիրովիչ է ապաքէն մտածելը թէ մահուան պատիժը , որ ասկէ երեք հարիւր տարի յառաջ իր երկաթեայ ճախարակներովը , իր քարեղէն կախաղաններովը , իր տանջանայ բոլոր կազմածներովը , ամենքը սալայատակին վրայ անշարժ և կնքուած , կը խափանէր կը դոցէր Արեւը , Աւաճառափողոցները , Տօֆին Հրապարակը , Թրահուարի Խաչը , Խողերու վաճառանոցը , այն ժանտատեպիլ Մօնֆօքօնը , Կուիրակներու Գուռը , կատուններու Հրապարակը , Սէն - Տընի դուռը , Շամբօն , Պատէ դուռը , Սէն - Ժաք դուռը . առանց հաշուելու վերին դատարներու , եպիսկոպոսին , կանոնիկոսներու , արքաներու , դատաւորական իրաւունք ունեցող վանքի մեծաւորներու , անժիւ անհամար նշաւակաձողերը , առանց հաշուելու Սէն դետին օրինաւոր խեղդումները (noyades) . սիրովիչ է մտածելը , կ'ըսենք , որ մահուան պատիժը , այսօր հետզհետէ իր զէն և զարդի ամեն մէկ կազմածներէն և կտորներէն , իր տանջանքներու պերճութենէն մերկանալէ , երեւակցութեան ինքնազուտ ինքնահնար պատիժները , իր խոշտանդանայ գործին , որու ամեն հինդ տարի Արան - Շաղբլէի մէջ կաշեայ նոր անկողին մը կը շինէր , կորսնցընելէ վերջը , աւատական ընկերութեան այս հինաւուրց վերին աւատապետը , մեր օրէնքներէն ու մեր քաղաքներէն գոյցես դուրս հանուած , օրինազիրքէ օրինազիրք սեղմուած , հրապարակէ հրապարակ վանուած արտաքուած , մեր անբաւ Բարիզին մէջ անսպասիւ անկիւն մը , ողորմելի մեքենայ մ'ունենայ , գաղտագողի , անհանգիստ , ամեթապարտ , որ կարծես թէ գործը տեսած ժամանակը կը վախնայ որ չըռնեն զինքը , այնչափ շուտով աներեւոյթ կ'ըլլայ հարուածը տալէն անմիջապէս վերջը :

Գ

ՀԱՄԲՈՅՐԲ ՓՈՒԱՐԷՆ ՀԱՐՈՒԱԾՈՑ
(BESOS PARA GOLPES)

Իբր Պետրոս Արէնկուար Արեւի հրապարակին վրայ հաստ , պահէն փայտ կարած էր ողորմելին : Մէօնիէ (Չաղաղպաններու) կամուր

ջը բռնած էր նա Շանժի կամուրջին ամբոխէն և Ժեհան Գուրպոյի պատաստներէն աղատելու համար . այլ սակայն եպիսկոպոսին բոլոր Չաղաղպաններուն թեւերէն անցած ժամանակը ջուր կերած ըլլալով իր թիկնոցը թըջուած էր բոլորովին . ասկէջ զատ իրեն այնպէս կը թուէր որ իր թատերական երկին անկումէն 'ի վեր աւելի մեկտ (frileux) եղած էր ինքը : Այս պատճառաւ ուրախութեամբ հաւրին մօտենալու աճապարելով որ հրապարակին մէջ տեղը փառաորբապէս կը վառուէր , տեսաւ որ խուռն բազմութիւն մը շուրջանակի կը պատէր զայն : «Անիծեալ Բարիզեանք , ըսաւ իւրովի (ըստ որում Արէնկուար , իբր դուստնական ճշմարիտ բանահիւս՝ մնախօսութեանց ենթակայ էր) ահա հիմա ալ կրակի ճանքան կը գոցեն : Այլ սակայն վառարանի մը խորշի մեծ պէտք ունիմ ես . կոշիկներս ջուր կը ծծեն և բոլոր այն անիծեալ աղօրինները զլխէս մինչև ուրքս թըջեցին զիս : Սատանային ծակը մտնէ եպիսկոպոսն իր Չաղաղպանովը մէկտեղ : Աղէկ ս , եպիսկոպոս մը ինչ պիտի ընէ Չաղաղքը . միթէ եպիսկոպոսութենէ Չաղաղպան ըլլալու կ'սպասէ . իթէ այս բանիս համար անէժքս միայն հարկաւոր է իրեն՝ կու տամ ես անէժքս իրեն ալ , իր եկեղեցիին ալ , իր Չաղաղպաններուն ալ : Տես անդամ մը սա անիծից արմատները՝ հոգեբնին կ'ընեն , տեղերնէն կը շարժին : Կ'նչ կ'ընեն , քեզ կը հարցընում . կը տաքանս , ինչ աղուոր հեշտութիւն , մէկ կենդինար խորձի այրելը կը դիտեն , ինչ աղուոր տեսարան :

Աւելի մօտէն զիտելով տեսաւ որ արքայի հուրէն տաքնալու համար պէտք եղածէն աւելի մեծ էր շրջանակը , և թէ հանգիստականայ այս խուռներամ բազմութիւնը՝ լնկ վառուող մէկ կենդինար խորձին աղու գրութենէ չէր քաշուած հոն : Ազատ ձգուած ընդարձակ միջոցի մը մէջ , բազմութեան և կրակին մէջ տեղը , տեսաւ որ մանկահասակ աղջիկ մը կը պարէր :

Թէ՛ այս նորատի աղջիկը մարդկային էակ մ'էր , կամ համբարու մը , կամ հրեշտակ մը . ահա այս կէտը Արէնկուար , որչափ որ սկիստիկեան փիլիսոփայ մը , հեղինական պուէտ մ'էր ինքը , չլրցաւ առջի քերան որոշել , այս անխախտիղ գերահրաշ երեւոյթէն այն աստիճան սպշեցաւ , շլացաւ , հմայուեցաւ :

Բարձր չէր այն մանկամարդը մարմնով, այլ սակայն այնպէս կ'երեւէր նա, այնչափ իր նուրբ հասակը վեր վեր խոյացած էր ազատագէմ: Թուխ էր նա, այլ տեանողը կրօնար գուշակել թէ օրուան մէջ իր մարմնն Անտառուզ կամ Հռովմայեցի կլինե՞րու ոսկեղինիկ ցոլացումը պէտք էր ունենալ: Իր փոքր ոտն ալ Անտառուզեան ոտն մ'էր, զի իր սիրուն մուճակին մէջ թէ նեղն էր և թէ միանդամայն 'ի դիւրի: Պարսիկ հնոտի օթոյն մը վրայ, որ իր ոտից ներքեւ ձգուած էր անփութօրէն, կը պարէր, կը դառնար, կը սրտուէր նա (tourbillonner), և ամեն անգամ որ շրջաճառ ժամանակը իր նշուրդեղ գէմքը հանդիսականին առջևէն կ'անցնէր՝ փայլակ մը կ'արձակէին անօր իր աղուոր տեաւ աչքերը:

Անոր բոլորտիքը, ամեն հայեցում անթարթ էր, ամեն բերան՝ բաց. և յերաւի երբ Պասքեան թմբուկը զարնելով, զոր իւր կլոր և անբիժ բազուկները դուռէն վեր կը բռնէին, կը պարէր այստէս, նուրբ, զիրգ և մեղուի նման աշխոյժ՝ իր անծայ ոսկեճամուկ բաձկու նակովը, իր երկնեանդ պատմուճանովը, որ կ'ուռէր կը փքար, իր հոյանի ուսերովը, իր բարակ սրունքներովը, որք պարեղօտին տակէն մերթ ընդ մերթ կ'երեւէին, իր սեւաթոյր վարսերովը, բոցարձակ աչքերովը, գերբնական հիասքանչ արարած մ'էր նա: «Յիրտի, մտածեց Արեճնուար, ողբ մ'է նա, յուէրժահար մը, աստուածուհի մը, Մենաղեան - Աերին քրմանայը մը:»

Այս միջոցիս ողբին, աստուածուհիին, վարսի հիւսակներէն մէկն արձակուեցաւ, և դեղնադոյն պղնձի դրամ մը, որ կապուած էր անօր, դէպ 'ի գետին գլորեցաւ:

«Ո՛հ, ո՛հ, ըսաւ, դնչուհի մ'է նա:»

Ամեն ցնորք, ամեն հմայք անհետացած էր նոյնժամայն: Ետդիւր հաս աղջիկը պարել սկսաւ վերստին. գեանէն՝ երկու սուր առնելով՝ անոնց ծայրը ճակտին վրայ կը թընցուց և մէկ կողմէն ինք դարձած ժամանակը միւս կողմէն դանոնք կը դարձրնէր: Մէկ խօսքով պարզապէս դնչուհի մ'էր նա. այլ սակայն նրչափ որ իր ցնորքը, երեակալ յոթիւնը թօթափած էր Արեճնուար, այս պատկերը, միահաղոյն, առանց հմայութեան և առանց հրապոյրի չէր: Ռեթիսութեան հօւրը

կը լուսաւորէր զայն հնս պայծառ հնս թուխ կարմիր լուսով մը՝ որ բազում թեան, նորատի աղջկան թուխ ճակտին վրայ սաստիօրէն կը դողդողար, և անոնց շուքերովը, ծածանումներովը խառնուած՝ դժգոյն ցոլացում մը կ'արձակէր հրապարակին խորը, մէկ կողմէն Մարդակաշէն - Տան սեաւ և խորշովեալ հինօրեայ ճակտին վրայ, միւս կողմէն՝ կախաղանին քարաշէն բազուկին:

Այս աղօտ լոյսէն ծիրանի ներկուած բիւրաւոր գէմքերուն մէջ, գէմք մը կար որ ամենէ աւելի թաղուած կ'երևէր պարու հիին հայեցողութեան մէջ: Ասիկա խիստ, հանդարտ և տխրազին կերպարանօք մարդ մ'էր, հագուաւոր գլխքը շրջապատող ամբոխէն ծածկուած, երեսուն և հինգ տարեկանէ աւելի չէր երևեր նա, և սակայն ճաղատ էր արդէն. իւր ուրեմն քունքերուն վրայ ցանցաւ և ալեխառն մազերու արցակ մ'ուռէր, իր լոյն և բարձր ճակատը կ'սկսէր կնճիւններով պեղուիլ, այլ իր խորասոյզ աչքերուն մէջ արտաքոյ կարգի երիտասարդութիւն մը, հրատապ կենդանութիւն մը, կաթողին խորունկ խանդ մը (passion) կը փայլէր: Գնչուհիին շարունակ կը նայէր նա ակնապիշ, և մինչդեռ վեշտասանամայ կայտառ աղջիկը կը պարէր և կը վազվազէր, 'ի հաճութիւն և 'ի հրճիւ ամենուն, իր մտախոհութիւնը կարծես թէ դամբան գգամ տխրագեղեաց կերպարանք մը կ'առնուր: Ատեն ատեն, ժպիտ մը և հառաչ մ'իւր շրթանց վրայ իրարու կը հանդիպէին, այլ ժպիտն աւելի ցաւազին էր քան թէ հառաչը:

Հուսկ ուրեմն շնչասպառ կանգ առաւ պատանուհին, և ժողովուրդը սիրալիր աւիւնով զանկիւս ծափահարեց:

«Ճալի՛» ըսաւ գնչուհին:

Նոյն ժամանակ Արեճնուար սիրուն փոքրիկ այծի մը դալը տեսաւ, որ տակաւին աչքին չէր զարկած, և որ օթոցին մէկ անկիւնը դաւակին վրայ նստած՝ մինչև նոյն կէտն իր տիրուհիին կաքաւելը կը դիտէր: Սպիտակաթոյր էր այս այծը, կայտառ, զուարթ, փայլուն, ուսկեղօժ եղջիւրներով, ոսկեղօժ ոտքերով, ոսկեղօժ մանակով:

«Ճալի՛, ըսաւ պարուհին, կարող քուկդ է:» Եւ նստելով իր Պասքեան թմբուկը սիրուն կերպով այծին ներկայացուց:

«Ճալի՛, շարայարեց, տարույն ո՞ր ամիսն ենք:»

Այժմ իր առջևի ոտքը վեր վերցուց, և թմբկին վրայ մէկ մը դարձաւ : Իրօք ալ առաջին ամուսան մէջ էին : Բազմո թիւնը ծափահարեց :

« Ճալի, կրկնեց դեռահաս աղջիկն իր Պասքեան թմբուկն ուրիշ կողմ դարձնելով, ամուսան քանի՛ն բորդ օրն ենք : »

Ճալի իր ոսկեղէն փոքր ոսն վերուց և թմբկին վրայ վեց անգամ զարկաւ :

« Ճալի, շարունակեց Եղիպտոսէին* թմբուկը միշտ նոր ձևով մը դարձնելով, օրուսն քանի՛ն բորդ ժամն ենք : »

Ճալի եօթն անգամ զարկաւ . նոյն միջոցին Մարդակաշէն-Տան մեծ ժամացոյցն եօթն զարկաւ :

Ժողովուրդը հիացած մնացած էր :

« Ատր տակ կախարդութիւն կայ » զոչեց բազմո թեան մէջէն չարացի ձայն մը : Պօռացողը կնտակ մարդն էր, որ դնչուհոյն վրայէն վայրկեան մը աչքը չէր հեռացրներ :

Սարուաց մանկամարդն և երեսը դարձուց . այլ ծափահարութիւնները գոռային, շառաչեցին, և թախծաղին զոչիւնը խափանելով այն աստիճան ջնջեցին զայն դնչուհոյն մտքէն, որ խրախուսուեցաւ վերստին իր այժը հարցափորձելու :

« Ճալի, Տեսաւնդդառաջի թափօրին՝ վարպետ Աիշար Արան-Բըմի, քաղաքին հրացանակիրներուն գնդապետը, ի՞նչպէս կ'ընէ : »

Ճալի իր թաթերուն վրայ կանգնեցաւ և սկսաւ մայիլ անանկ վառ յելչազեղ ծանրութեամբ մը քալելով, որ հանդիսականներու ամբողջ շրջանակը՝ հրացանակիրներու գնդապետին այս շահագէտ ջերմեռանդութեան ծաղրածու նմանութեան վրայ քահ քահը ձգեց :

« Ճալի, կրկնեց նորահաս աղջիկը, այս աճուն յաջողութեան վրայ սիրտ առած, ի՞նչպէս կ'ընէ վարպետ Յակոբ Շարմօլիւ, փոխանորդ Արքայի յատեան Եկեղեցոյ : »

*Պրանսերենի մէջ Bohémiens, Egyptiens անունները կու տան բոշաներու, գնչուներու : Այս վերջին անունը Հայերէնի մէջ պահպանուած չէր ևս : Ե. Թ.

Այժը յետոյքին վրայ նստաւ, և սկսաւ բառաչել, այնպիսի անսովոր կերպով մ'իր առջևի թաթերն երեւելով՝ որ յոռի Գաղղխարենէ և յոռի Լատիններենէ զատ՝ շարժում, շեշտ, դիրք, վերջապէս բովանդակ Յակոբ Շարմօլիւ հին էր :

Իսկ բազմո թիւնը նորէն նորէն կը ծափահարէր :

« Սրբապղծութիւն, ամբարշտութիւն » կրկնեց ճաղատ մարդուն ձայնը : Գնչուհին միասնեղամ երեսը դարձնելով, « Ո՛հ, ըսաւ, այն չքօտի մարդն է : » Յետոյ ստորին շուրթը վերին շուրթէն դուրս երկընցնելով, փոքրիկ ծուռ (moue) մ'ըրաւ որ իրեն ընտանի կերեւէր, կրուկին վրայ շրջաշրջեցաւ, և Պասքեան թմբուկին մէջ սկսաւ բազմութեան նուէրները հաւքել :

Կեծ ճերմակ դրամները, փոքրիկ ճերմակ փողերը, ասպարաւոր, արծուաւոր տտակները կանձրեւէին ամեն կողմէ : Յանկարծ՝ Արէն-կուարի առջևէն անցնելով այս վերջինն այնպիսի անխորհուրդ կերպով մը ձեռքը դրպանը տարաւ որ դնչուհին կանգ առաւ, յուսալով որ դրամ մը պիտի ընդունի անորմէ :

« Անիծից արմատ » ըսաւ պուէսն իր դրպանին խորը՝ իրութիւնը, այսինքն դատարկութիւնը գանելով : Եւ սակայն գեղանի աղջիկը հին էր, իր մեծ աչքերովն անոր կը նայէր, թմբուկն անոր կարկառած, և սպասելով : Արէնկուար ոլուն ոլուն քրտինք կը թափէր :

Եթէ բոլոր Փերուն իր դրպանին մէջ ունենար Արէնկուար, ստուգիւ նոյն պահուն ամբողջապէս կը շնորհէր պարուհիին . այլ սակայն Արէնկուար Փերուն չուէր, և ասկէ զատ Ամերիկան գտնուած իսկ չէր :

Բաղդովի անակնկալ գէսք մ'իրեն օգնութեան հասաւ :

« Ախի կոբուլիս, երթմա, մարմիս Եղիպտոսի » միջեց կծու ձայն մ'որ հրապարակին ամենէ մտթ անկիւնէն կու դար : Պատանուհին երեսը դարձուց ահարեկ : Ճաղատ մարդուն ձայնը չէր այս անգամ, կնկան մը ձայն էր այն, ժամտ և ջերմեռանդ ձայն մ'որ գնչուհոյն ահ պատճառած ժամանակը՝ միւս կողմէ այն տեղ թափառող տղաքներու գնդի մը ուրախութեան առիթ եղաւ :

« Բօլան աշտարակին մենուհին է, զոչեցին անդուսպ ծիծաղներով, »

Ասարկազդեստ կրօնուհին» է որ կը սաստէ, արդեօք ընթրիքն ըրած չէ. քաղաքին խնջոյքէն քանի մը կտորուանք տանինք իրեն:» Այս ըսելով Համախումբ դէպ ՚ի Մարդակաշէն-Տունը վաղեցին:

Արէնկուար պարուհին շուարումէն օդուտ քաղելով կծկը զրած էր: Մանկուոյն ազաղակն իր միտքը բերու որ ինքն ալ չէր ընթրած: Գէպ ՚ի խնջոյքը վաղեց, այլ սակայն փոքրիկ շուտիկներն իրմէ աւելի աղէկ սրունքներ ունէին. այնպէս որ Հասած ժամանակը, ամենայն ինչ կատարուած գտաւ: Ախորը հինգ Բարիզեան փողի ողորմելի բաժնի մ'իսկ մնացած չէր: Պատին վրայ ալ ուրիշ բան չկար, բայց եթէ վարդենիննրով խառնուած շուշանի անօսը և փափուկ ծաղիկներ, որք ԱՎՅՎին Մաթիէօ Պեղերնէ նկարուած էին: Չոր և ցամաք ընթրիք մ'էր այն:

Գժպհի բան է պատկիլ ստանց ընթրելու. բայց աւելի տխուր և չժռժալի բան է ընթրիք չընել ու միանդամայն պառկելու տեղ մը շունենալ: Արէնկուար այս վիճակիս մէջ էր ահա. ոչ Հաց, ոչ դադար, ամեն կողմանէ հարկաւորութենէ կը նեղուէր, կը ճնշուէր, և կը գտնէր թէ հարկաւորութիւնն անողօք էր ու դաժան: Երկար ժամանակներէ ՚ի վեր գտած էր այս ճշմարտութիւնն որ Արամազդ մարդատեսաց գժբաղը ժամու մը մէջ հաստած էր զմարդիկ. և թէ իմաստնոյ մը բովանդակ կեանքին մէջ, ճակատադիրը պաշարման վիճակի մը մէջ կը պահէ զփիլիսոփայութիւնը: Իսկ ինքը Արէնկուար, բնաւ երբէք պաշարումն այսչափ կատարեալ տեսած չէր. կ'իմանար թէ ստամոքսն ալ անձնատուր ըլլալու նշանը կու տայ, և խիստ անիրաւ կը գտնէր որ վատ բաղդը սովով իր փիլիսոփայութիւնն անձնատուր ընէ:

Այս մեղամաղձոտ մտախոհութեանս մէջ երթալով կը թաղուէր նա, երբ անհեթեթ, թէ և կարի անոյշ, երգ մ'եկաւ յանկարծ զինքը սթափեց: Երգողը մանկահասակ Եզիպտուհին էր:

Ինչպէս իր պարը, ինչպէս իր գեղը, նինպէս էր նաև իր ձայնն ալ: Անպատում և զմայելի բան մ'էր այն. վճիտ և ներդաշնակ, օգտօքին, նոյն իսկ ճակարային բան մը: Առածը բոլոր՝ ուրիշ բան չէր, բայց եթէ անընդհատ զուարթութիւններ, գեղգեղներ, անուր ներդաշնակութիւններ. յետոյ կծու և սուրղ ձայներով սփիւռ՝ պարզ խօսքեր:

յետոյ երած շտական ձայներու այնպիսի ուտուտումներ, որոցմէ աստիակ մ'իսկ կը շուարէր կը մնար, բայց ուր դաշնակութիւնը կը գտնուէր միշտ հաւատար աստիճանաւ. յետոյ ութ-ձայնեան (octave) մեղի և փափուկ ծփումներ, որք երգուհոյն սրտին նման կ'ընէին կ'իջնէին: Իր գիւրայոյղ գեղանի դէմքն իւր երգին քննածին գեղգեղներուն կը յարմարէր. ամենէ անկարգ ներշնչութենէ միտք և աննէղացատ ծանրութիւնը: Մերթ՝ պիտի ըսէր մարդ թէ խելագար մ'է, մերթ՝ թէ դշտոյ մ'է:

Երգած խօսքերը Ասանեօլ լեզուով էր, զոր Արէնկուար չէր հասկընար և որ Եզիպտուհոյն իսկ անձանօթ կ'երևէր, ըստ որում երգին ստուած նկարագիրը պարունակած իմաստին հետ խիստ քիչ վերաբերութիւն ունէր: Այսպէս իր բերնին մէջ հետևեալ շորս տողեր խօջողուարթութիւն մը կ'առնուին —

Ջրբարբի մը մէջ գտան
Մեծահարուստ մատուկ մի
Որու մէջ նոր դրօշակներ
Պատկերներով ահուելի:
Եւ վայրկեան մը յետոյ, սոյն պարբերութեանս տուած շեշտէն —
Արարայե ձիարորք՝
Շարժում ընել չեն զօրեր,
Թուրեր ունին, վզերնին՝
Քաջ նետաձիգ բաղխատրեր:

Արէնկուարին այքերէն արցունք կու գար, թէ և երգն ամեն յետանէ աւելի խրախոթիւն կը բուրէր, և երգողը թուշոյ սկէս, անհայտ զուարթութիւն մը կը յայտնէր:

Գնչուհոյն երգը Արէնկուարի մտախոհութիւնը խառնած էր, ևս կայն այնպէս՝ ինչպէս կարապը ջուրը կը խուօվէ: Տեսակ մը յափշտակ:

*Un cofre de gran riqueza
Hallaron dentro un pilar;
Dentro del, nuevas banderas,
Con figuras de espantar.
*Alarabes de cavallo
Sin poderse menear,
Con espadas, y a los cuellos
Ballestas de buen echar;

կուխեամբ և ամեն բան 'ի սպառ մոռացած մտիկ կ'ընէր անոր . շատ ժամերէ 'ի վեր առաջին պահն էր՝ ուր վիշտ չէր կրեր թշուառ : Այլ սակայն այս միջոցս երկար չտեւց . գնչուհւոյն սարն ընդմիջող մի և նոյն կնոջ ձայնն եկաւ անոր երգն ալ ընդմիջեց :

«Առես պիտի, դժոխքի ճպուռ» զոչեց նա միշտ հրապարակին նոյն մթազին անկիւնէն :

Հէք ճպտաւ լուեց : Իսկ Կրէնկուար ձեռքերովն ականջները զոցեւ լով, «Ո՛հ, անիծից արմատ խանգարուած սղոց, զոչեց, որ դժպտտեհ կերպով մը կու գայ քնարը կը խորտակէ :» Միւս հանդիսականք ալ իրեն պէս կը մտնային «կրողին երթայ կրծուհին» կը պուռային շատերը : Եւ հանդէսը խափանող աներեւոյթ պառաւր գնչուհւոյն դէմըրած յարձակումներուն համար կրնար ստրջալու տեղի ունենալ : Եթէ նոյն միջոցին ամենուն ուշն ուրուշը խենդերու բարին թափորովը չցրաւուէր, որն որ շատ մը գոեհներ և քառուղիներ դեղերելէ վերջը՝ Կրէվի հրապարակին վրայ կ'եխէր, իր բոլոր ջահերով և իր բոլոր շունդով :

Այս թափորս, որուն Պայատէն երնելը տեսան մեր ընթերցողքս ճանրան կազմուած կարգի մտած էր, և բոլոր Բարիզի անառակները, անոործ գողերն և ձեռքի տակ գտնուած դատարկաշրջիկներն իր խուճբին միացուցած . որով Կրէվի վրայ հասած ժամանակը՝ պատկառելի տեսարան մը կ'ընծայէր :

Ամենէն առջև Եղիպտոս կը քայէր, զլուխն ունենալով Եղիպտոսի դուքսը, ձիու վրայ, իր հետևակ կոմսերուն հետ մէկտեղ, որք իր սանձն և ասպատանը կը բռնէին . անոնց ետևէն Եղիպտացիք ու Եղիպտուհիք խառն 'ի խուռն' իրենց պուշտող փոքր մանկալին ուտերնուն վրայ . ամենքը, զուքս, կոմսեր, գոեհիկ ժողովուրդ, ցնցոտիներով և կեղծ պաճուճանքներով զարդարուած : Ասոնցմէ վերջը՝ Արկիօգեան թագաւորութիւնը կու դարձ, այսինքն Փրանսայի բոլոր գողերը, աստիճանի կարող շարուած . փոքր աստիճանաւորք առջևէն երթալով : Այսպէս չորս առ չորս և մէկմէկու ետևէ կ'երթային, այս նորանշան յուղարկաւորութեան մէջ իրենց աստիճանին յատուկ այլ և այլ նշաններովը, շատերը հաշմտա, մէկ մասը կազ, մէկ մասը միաձեռանի, յոյր

կարճահասակք պոպոնի (les courtaulds de boutanche), կնոզաւորք (les coquillarts), հիւսիսները, լլկիչք (les saboulex), ձուղաւորք (les calots), մութայիկք (les francs-mitoux), ստահակք (les polissons), հէքք (les piêtres), գողք (les capons), ախտաժէտք (les malingreux), թափառաշրջիկք (les rifodés), մարգանհիւսները, կեղծ զինուորք (les narquois), որրք (les orphelins), աւագընկերք (les archisuppôts), դձուձք-մենասէրք (les cagoux), թուահասմար մ'որ գշտմերուս իսկ ձանձրացընելու չափ երկար է : * Աւագընկերաց և դձուձներու մեծարելի ժողովին մէջ տեղը դժուարաւ կ'որոշուէր Արկիօգի թագաւորը, որ երկու մեծ շուներէ լծուած փոքր սայլի մը մէջ ծուկներուն վրայ նստած էր : Արկիօգեաններու թագաւորութենէ ետքը, Գալիլիայի պետութիւնը՝ կու դար . Վիլլեոմ Բուսո ,

* Արկիօգեան լեզուով այս անուանակոչութիւնները, զորս այլ և այլ խուղարկութիւններով և գիտողութիւններով հնար եղածին չափ Հայերէնի թարգմանիցիք, յայտնի է որ մասնաւոր և յատուկ նշանակութիւններ ունէին իրենց մէջ :

Ի Գալիլիոյ պետութիւնը կամ Բարձր և Գերագոյն Աւհասպետութիւն Գալիլիոյ կ'անուանուէր Միջին-Գարու մէջ՝ Հաշուեկալութեան Սենեկի (chambre des comptes) փաստաբաններու յատկացեալ գալիթներու դասը, որ Բեռլինի պետութիւնը անուանուող խորհրդարանի դպիկներու դասէն զատ էր և որոշ : Գալիլիոյ պետութեան անդամներն իրենց մեծ մը, իշխան մը կ'ընտրէին, որ «Այստ» անուն կը կրէր, և որ դասին աստիճանաւորներուն հետ իրնխտերը կ'ընէր սենեկի մը մէջ՝ որու պատահանները պալատի մօտ դանուող և մասամբ իւրիք Հրէաներու բնակութիւն եղող Գալիլիոյ գոեհին վրայ կը նայէին : Այս պատճառաւ ահա գալիթք իրենց գաշտաւորութիւնն այս անունով մկրտեցին, գաշտաւորութիւն՝ որ բարեկարգութիւնը հաստատուն պահելու սահմանուած տեսակ մը հոգաբարձութիւն էր : Ատեան մ'ուր «Ալեքսիսցուք Խնդրադրոց» անունով դատաւորներ կը նստէին, և որոց դիւանապետ մը կը նախագահէր, գալիթներու վրայ այնպիսի դատաւորական իշխանութիւն մ'ի գործ կը գնէր, որ կը տարածուէր մինչև 'ի բանտարկութիւն : Հաշուեկալութեան վերակոչողներու Գահերէցն էր պաշտպան Գալիլիոյ պետութեան, և նա միայն կարող էր կանոններ տալ անոր : Գիւնապետը, որ առ հասարակ բոլոր

կայսր Գալիլիոյ պետութեան, սիգաճեմ կը քայլէր, գինոյ բիծերով ծածկուած իր ծիրանի պատմութեանն տակ, առջևէն խեղիատակներ* որք մէկմէկ կը ձեծէին և Պիոռոսեան կաքաններ կը կաքաէին, չորս կողմն իր գաւազանակիրները, իր ընկերները, և հաշուեկալութեան սենեկի գպիրները: Յետոյ ուրեմն կու գար գպիրներու (Basoche) դասը* ծաղիկ պակ մայիսներովը, սեաւ պատմութեաններովը, վճուկներու ժողովի մ'արժանի նուագածուներովը, և դեղնագոյն մուսէ խոշոր ճրագներով: Այս խուռներամ բազմութեան մէջ տեղը, խենդերու միաբանութեան աւագ պաշտօնակալք իրենց ուսերուն վրայ պատդարակ մը կը կրէին, որ ժանտախտի ժամանակ Սէնդ-Ժէնրվիէ-վի մասուգներու տուփէն աւելի՝ ծանրաբեռնած էր մտներով, և այս պատդարակին վրայ կը շողար, կը փողփողէր, գաւազանակիր, շուրջաւար և խոյրաւոր՝ խենդերու նոր բարը, Նոգր-Տամի զանգակահարը, Ստպատողն Քուաղխմոս:

լոր գպիրներու դասէն կ'ընտրուէր, մեծ արարողութիւններով կ'ընդունուէր, և իր հրամանին տակ չորեքտասան պաշտօնաւորներ ունէր, որք էին. ընդհանուր-փաստաբանը, վեց խնդրադոց վերակայուներ, երկու եղևնից քարտուղարներ, մէկ գանձապետ, մէկ հաշուեքննիչ, մէկ աստեղագպիր, երկու նուիրակ, ամենքն ալ ընտրութեամբ: Գալիլիոյ պետութեան շնչուեցաւ 1789ին:

*Ասիկա միջին դարու մէջ խորհրդանոցի փաստաբաններու յատկացած գպիրներու (cleres des procureurs du parlement) մէկ իրաւաստութիւնն էր, զոր մասնաւոր կերպով ի գործ կը դնէին գպիրներու իրարու հեա ունեցած վէճերը, տարբերութիւնները կարգադրելու, կամ վաճառականներու և արուեստաւորներու կողմէ անոնց դէմ բացուած դատերը քննելու, դատելու համար: Գլխաւորապէս մը ունէին անոնք որ chancellerie de la Basoche կ'անուանէր, և զլուխ ու նախագահ եղող գպիրը՝ roi de la Basoche (արքայ գպրաց դատուն) պատուանուեր կը կրէր: Սակայն ետքը Basoche բառը ընդարձակութիւն առնելով՝ Արդարութեան-Պալատը յաճախող ամեն կարգի, ամեն աստիճանի գպիրներու և դրողիրներու անխտիր յատկացած կ'երևի. և այս նշանակութեամբ ահա գործածուած է նաև Նոգր-Տամի բնագրին մէջ:

Ծ. Թ.

Այս ծաղրաշարժ թափօրին գումարտակներէն ամեն մէկն իր յաճտուկ երաժշտութիւնն ունէր: Եղիպտացիք իրենց պալատներէն* և Ափրիկէի թմրկիկները կը հնչեցնէին: Արիօղեանք, զարմկարի յետագէմ՝ նուագալիտութեան մէջ՝ ջնարի, կորափողի (cornet à bouquin) և երկուասաներորդ զարու գոթական բլաղեպէն հետ էին տակաին: Գալիլիէի պետութիւնն ալ գոյցես աւելի յառաջագէմ չէր. իր երաժշտութեան մէջ հազիւ ուրեմն արուեստին մանկութեան ժամանակի երեքաղի վին մը (rebec) կը տեսնուէր, տակաւին բեւա-ճի մէջ բանտարկուած: Այլ սակայն խենդերու բարին բոլորաիքը, փառաւոր չարաձայնութեան մը մէջ (cacophonie), նոյն դարուն երաժշտական բոլոր ճոխութիւնները կը պարզուէին. ուրիշ բան չէր լսուեր՝ բայց եթէ երեքաղի վիներու սուր և գիւ ձայն (dessus de rebec), երկրորդ սուր ձայն և վերնարամբ (hautes-contres de rebec, tailles de rebec), առանց հաշուելու սրինդներն և պինձեայ գործիները: Բարէ, կը յիշեն ընթերցողք, որ հէք Արեւիկուարի նուագածուներն էին ասոնք:

Գլուարին է գաղափար մը տալ թէ ինչ աստիճանի խորիստ և երանելի գուարթութեան մը հասած էր Քուաղխմոցի տխուր և դարշատեսիլ դէմքը Պալատէն Արեւ չուուած ժամանակ: Կնքնային-սիրոյ առաջին վայելումն էր, զոր կ'ունենար նա իր բովանդակ կենացը մէջ. ըստ որում մինչև այն կէտն ուրիշ բան ճանչցած չէր բայց եթէ գձձութիւն, քամահանք իր վիճակին վրայ, նողկանք իր անձին համար: Ուստի, հրչափ որ խուլ էր ինքը, ճշմարիտ բարի մ'ախտրիւ կը վայելէր այն ամբողին կայթիւնները՝ զոր կ'ատէր ՚ի սրտէ, ըստ որում կ'զգար թէ ասուելի է անոր: Կնչ փոյթ որ իր ժողովուրդը խենդերու, անդամալոյճներու, գողերու, մուրացիկներու կոյս մ'ըլլայ. միշտ ժողովուրդ մ'էր այն, ինքն ալ վեհապետ մը: Այս պատճառաւ կատակի չէր առնուր բոլոր հեղինական ծափահարութիւնները, ծաղու և ձաղանայ մեծարանքները, որոց մէջ, պէտք եմք աւելցը-

*Ափրիկէի խափշիկներու տեսակ մ'երաժշտական գործի՝ մեծ գլուամով շինուած:

Ծ. Թ.

ճեղ, կտոր մ'ալ իրական և ճշմարիտ ա՛հ կը խառնուէր : Քանզի սա՛ն պատողը չարքաշ էր՝ և կորովի . կորասրունը թեթեանգամ էր և առուցի . խուլը չար էր և վատթար . երեք յատկութիւններ՝ որք ծաղուտեսիլները կը բարեխառնեն ու կ'ամոքեն :

Սակայն , թէ խենդերու նոր բարը զղացած զղացումներն և սպասճառած զղացումները լաւ մը կը հասկընար՝ ասիկա չենք հաւատարմեք : Այս թերի մարմնոյն մէջ օթեանող խելքը հարկաւ ինքն ալ անկատար և խուլ բան մը պէտք էր ըլլար : Ուտի , սոյն պահուս մէջ զղացածը գլխովին տարտամ , անորոշ և շփոթ բան մ'էր իրեն համար . միայն խնդութիւնը դուրս կը ցայտէր . հպարտութիւնը կը տիրէր : Այս տիրապետիլ և դժբաղդ գէմքին շուրջը , ճառագայթում կար այս միջոցին :

Թանկարծ , 'ի մեծ զարմանս և 'ի սարսափ ամենուն , այն միջոցին՝ որ Քուաղխնոտո , այս կէս-արբշուութեան մէջ , յաղթանակաւ Մարդակաշէն-Տան առջեւէն կ'անցնէր , մարդ մը խուժանին մէջէն դուրս խոյացաւ , և զայրոյթի շարժումով մ'անոր խենդ բարութեան նշան ոսկեզօծ փայտէ գաւազանը ձեռքէն իւրեց , առաւ :

Այս մարդը , այս ժպիրհը , եկեղեցական հագուստ կը կրէր , և այն կնոսակ ճակատով անձն էր , որ քիչ մը յառաջ , գնչուհւոյն խմբին մէջ խառնուած՝ իր սպառնալեաց և ատելութեան խօսքերովն ա՛հ պատճառած էր տարաբաղդիկ աղջկան : Ամբոխէն դուրս ելած միջոցին , Արէնկուար որ մինչ ցայն կէտ դիտած չէր զանի , ճանչցաւ և ՁԱՍԿ , ըսաւ ապշութեան ձայնով մը , տէր ՔՂՍՊ Փրօլլօ սարկաւազապետն է , իմ վարժապետս 'ի Հերմէս : Այս չքոտի միականիէն ի'նչ կ'ուզէ նա . ողջ օղջ ինքզինքը կեր պիտի ընծայէ անոր :

Քրտացրեւ ալ սարսափելի ճիւղ մ'ելաւ : Զարհուրելին Քուաղխնոտո պատգարակէն վար նետուած էր , և կանայք աչքերնին մէկ կողմ կը դարձընէին որ գնախասարկաւազը յօշ յօշ պատառելը շտեմենն :

Մինչև երէցին առջև ոստում մ'ըրաւ նա , դիտեց զանի , և առջևը ծունր դրաւ : Երէցն անոր խոյրը գլխէն առաւ , գաւազանը ջախջախեց , ոսկեթել շուրջաւոր յօշ յօշ պատառեց :

Քուաղխնոտո ծունկի վրայ մնաց , դուրսը խոնարհեցուցած և ձեռքերն իբար միացուցած :

Յետոյ անոնց մէջ նշաններու և շարժումներու նարօրինակ փօռա՛նկցութիւն մը հաստատուեցաւ . ըստ որում ոչ մին կը խօսէր , ոչ միւսը : Երէցը , կանդուն յոտին , զայրազին , սպառնալի , հրամայող . Քուաղխնոտո ծնարդեալ , խոնարհ , սպաղատալի : Եւ սակայն աներկբայելի է որ Քուաղխնոտո կարող էր բթամատովը գերէցը ջախջախել լընցընել մէկ ըոպէի մէջ :

Հուսկ ուրեմն սարկաւազապետը Քուաղխնոտոյի զօրեղ ուսը սաստկութեամբ մը թօթափելով իրեն նշան ըրաւ որ թող երէն և ետեւէն երթայ :

Քուաղխնոտո թող ելաւ :

Նոյն պահուն խենդերու միաբանութիւնը , իր առաջին ապշութիւնն անցած , ուղեց պաշտպանել իւր բարը , զոր այնչափ բուռն կերպով և յեղակարծում պահելուց ըրած կը կորզէին իրմէ : Եղիպտացիք , Արկօղեանք և բոլոր պարաց պասը սկսան կունչել , ղօղանջել երէցին բոլորախիբը :

Քուաղխնոտո երէցին առջևը կայնեցաւ , իր ըմբշական բուռին մկանները խաղցուց , և զայրացած վազրի մ'ախուսներու կըձախուով յարձակողներուն վրայ նայեցաւ :

Երէցն իր տխուր ծանրութիւնը ձեռք առաւ վերստին , նշան մ'ըրաւ Քուաղխնոտոյի , և քաշուեցաւ լուութեամբ :

Քուաղխնոտո անոր առջևէն կը քալէր , անցած տեղերէն բազմութիւնը վարասելով :

Երբ խուժանէն և հրապարակէն հեռացան դային , հետաքրքիրներու և անցործներու ամբոխ մ'ուղեց անոնց ետեւէն երթալ : Քուաղխնոտո այն ատեն վերջապահութիւն ընելու համար յետս յետս երթալով սարկաւազապետին ետեն անցաւ , նեխաստտ , հրէշային , անհամբեր երևոյթով , անուամները ներս ներս քաշելով , իր վարազի ժանիքը լղելով , շիկերէի մը նման մրմնալով , և շարժումով կամ նա յուածքով մը բազմութեան անբաւ ճօճումներ պատճառելով :

Երկուքին ալ մտթ և անձուկ գոեհի մը մէջմտան , ուր ոչ որ իշխանց ետեւէն երթալու . ախուսները կըձառող Քուաղխնոտոյի ուրաւակա՛նքը միակ բաւական էր անոր մուտքը գոցելու :

Երև հրաշալի բան, ըստ Արեհիւար. այլ ուր, սատանային ուր
ժողին ընթերցու բան մը պիտի գտնենք ես:

Գ Ռ Ե Հ Ն Ե Բ Ո Ւ Մ Ե Զ Գ Ի Հ Ե Բ Ա Յ Ն Ս Ի Բ Ո Ւ Ն Կ Ն Ո Ջ Մ Ե Տ Ե Ի Է Ն Ի Յ Ն Ա Լ Ո Ւ Ա Ն Պ Ա Տ Ե Հ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Բ Ը

Արեհիւար, ամեն բան աչքն առնելով, զնշուհոյն ետեւն ինկած էր. տեսնելով որ Բուզեւլլըրի գուհը բռնած էր նա իր այծին հետ մէկտեղ ինքն ալ բռնած էր Բուզեւլլըրի գուհը:

Երև ետեւն պիտի չերթամք, ըսած էր իւրովի: Արեհիւար, Բարբղի գուհիերու գործնական փխլիսոյս, գիտած էր որ չկայ բան մ'անջախ յարմար և քաջադէպ մտախոհութեան որ չափ սիրուն կ'ընթ մ'ետեւն ինկալը, առանց զխոնարհութեան կերթայ: Ազատ կարէ, ինքնիշխանութենէ այս կամուր հրաժարում մը մէջ, այս ուրիշ մէջ որո մարէն չանցնիր, հաճոյից հպատակելու յօժարութեան մէջ, մտածին անկախութեան կոյր հնազանդութեան խառնուրդ մը կայ. գերութեան և ազատութեան միջին ճանաչ մ'որ հառելի կը թուէր Արեհիւարի, որո ի բնուտ խառն, անորոշ, բազմատարր (complexe) միասը, ամեն իրերու յետին ծայրերը կը բռնէր, և շարունակ մարդկային ամեն հակամեքում մէջ տեղ կախուած մէկուն զօրութիւնը մէկալով կը կտրէր: Մտադիւր կը բազդատէր նա ինքզինքը Հաւատացելոց Գերեզմանին, որ երկու մագնիսներէ ներհակարար քաջուած յախտեալան կերպով կը տատանի վերին և վարին, կամարին և ապարկին, անկման և վերելոց, զէնիթի և նստիլի մէջ տեղ:

Եթէ Արեհիւար մեր օրերուն ասորէր, ինչ միջին գեղեցիկ աստիճան մը պիտի բռնէր գաղափարներու և միտախոհներու (classiques et romantiques) մէջ տեղ: Այլ սակայն սկզբնական մարդերու կազմ

*Գաղափարներու և միտախոհներու կռիւները, որք գրեթէ մտացում են հիմա, ամէկ 30-40 տարի յառաջ մեծ աղմուկ, մեծ իրարանցում պատճառած ըլլալով Գրանտայի դրական աշխարհին մէջ ա-

մը չունէր նա, որ երեք հարիւր տարի սպրէր, և ապիկա ամսուալի բան մ'է. վասն զի իր տարակայութեան դատարկութիւնը կարի յոյժ զգալի է այսօր:

Այս ալ կայ որ գուհիերու մէջ անցորդներու և մանաւանդ անցու-

նոց վրայ քանի մը ծանօթութիւններ տայ մեզ անպատեհ չեղելի: — Գաղափար այն կարգ հեղինակներն էին որք հին երևելի գաղափար հեղինակներու, զոր օրինակ Արիստոտէլ, Հոմերոս, Գեմասթենէս, Աիկերոս, Տակիտոս, Տիտուս-Լիւլիոս, Ալիդիլիոս, Ալբատոս, և այլն Յունաց և Հռոմայեցոց մէջ, Պոսիւս, Ֆենելոն, Բասքու, Բուսնէյլ, Բասին, Պուարո, և այլն Գրանտայի գրականութեան մէջ, ծառայարար և սարկօրէն նմանիլ կ'ուզէին անոց զբաժ օրէնքներն, կանոններն գուր չեղնելով, և անով անհամ ու անի երկասիրութիւններ կը յղանային. մինչդեռ Գաղափար կոչուած մասը, — անոք ալ միւս ծայրը — չուզելով իրենց կարծեցեայ հանձանք որ և իցէ կանոնի կամ սահմանի տակ ամփոփել, ամենածաղրելի և անհեթեթ գրութիւններ յառաջ կը բերէին, այնպիսի գործեր երկնելով որոց մեծ մասը մտացութեան փոշոյն տակ պիտի թաղուին անշուշտ, — եթէ թաղուած չեն արդէն — և որոց և ոչ մին այն նշանաւոր հեղինակներուն գործոց հետ կրնայ բազդատու իլ: Թէ և գծու արին է գուհացոյցի սահման մը տայ Գաղափար ան կանոններուն և նկարագրին վրայ, ըստ որում իւրաքանչիւր հեղինակի քմայը համաձայն ամեն ձև, ամեն եղանակ կ'ստանայ այն, սակայն սովորաբար ընդունուած զլիարար կէտերն ատենք են. զիցաբանական այլարմտութիւններէ ի սպառ հրաժարում, հեթանոսական թուիքներու անզքրիտանեական թուիքները յառաջ բաղեցրնել, միջին դարու ժողովրդային աւելորդ պաշտութիւններն ընդունիլ, և պատմական ու նիւթական ճշմարտութիւնները պահել ճշգիւր գտակար: Այս երկու կարգ հեղինակներէն վեր, որոց երկուքին ալ բռնած շախն անտեղութենէ և անպատեհութիւններէ ազատ չէր, ելան բարձրացան այն վեժ հանձարները որք անոցմէ և ոչ մէկուն կը վերաբերին և որք պիտի փայլին յառիտեան, ամեն ընթերցողի հիացում պատճառելով: Ինչպէս են Լամարթին, Գաթօպրիան, Լամբէ, և միտախոհութեան հեղինակ անմահ Հիւկոն: Ասոց ձեռքովնոր դարոց մը կարմուխա աւելի բանաւոր, աւելի չափաւոր, և որ խիստ յարգի երկասիրութիւններ հանած ու հանելու վրայ է:

Հիներու ետեւէ իյնալու համար, զոր յօժարամիտ կ'ընէր Արէնկուար, պառակելու տեղ մը չունենալու չափ լաւ տրամադրութիւն չըլլար:

Ուստի գլխովին մտազբազ կը քայէր նա նորաստի օրիորդին ետեւէն, որ քայլերը կը փութացնէր և իր սիրուն այծին ընդոստ վազընէն կուտար, ածանցելով որ քաղաքաւորք սուներնին կը քաշուին և գինետունները (այն միակ կրպակներն որք բացուած էին նոյն օրը) կը փակուին:

«Ա երջասէս, կը մտաբերէր դողցես Արէնկուար, հ'սրկ է որ տեղ մը օթեւանի նա. դնչուհիք բարի սիրտ ունին. ո՛վ դիտէ»
Եւ չգիտեմ ի՛նչ տեսակ սիրալի և հաճոյական տեսիլներ կային այն կախման կէտերուն մէջ, զորս իր մտքին չարզուած խորհուրդին ետեւէն կ'աւելցընէր:

Սակայն, ատեն ատեն, իրենց դռները փակող քաղաքաւորներու յետին խուճերու առջեւ անցած ժամանակ՝ ականջին խօսակցութեան հասակոտար մը կը զարնէր՝ որ իր գեղազուարճ տեսիլներուն շարք, զօգը կը կտրէր:

Մերթ երկու այլևորներ իրարու հետ կը տեսնուէին:

«Ա արպետ Թիպօ Ֆերնիքը, զիտես թէ ցուրա կ'ընէ:»
(Արէնկուար այս բանս ձմեռուան սկսած օրէն գլխէր):

«Ո՛հ, այն, վարպետ Պօնիֆաս Տիզօմ՝ Արդեօք ասկէ երեք տարի յառաջ, 80ի ձմեռուան նման ձմեռ մը պիտի ունենանք. կը յիշես ի՛նչպէս թանկ էին փայտերն այն տարի:»

— Ատիկա բան մը չէ, վարպետ Թիպօ, 1407ի ձմեռին քով, ձմեռ մը՝ որ Սէն-Մարգէնէ սկսեալ ինչուան Տեառնընդառաջ այնպիսի ցուրտ մ'ըրաւ՝ որ ժողովարանի զիւանապետին գրիչը, մեծ-սենեկին մէջ, ամեն երեք բառէ երեք բառ ստու կը բռնէր, և այս պատճառաւ արդարութեան արձանագրութիւնն ընդմիջեցաւ:»

Աւելի հեռուն, դրացուհիք, պատուհաննուն առջև կայնած, ձեռքերնին ճրագներ բռնած, զօր մէջը կը կարկամէր, իրարու հետ կը խօսէին.

«Երբիկ դժբաղը պատահարը պատմեց, տիկին լա Պուարաք:»
— Ո՛չ, ի՛նչ կայ, օրիորդ Թիւրքան:

— Շաղկի նստար Պ. Ժիլ Կօտէնի երկվարը Ֆրամաններէն և անոնց թափօրէն խրտչելով վարպետ Գիլիբրօ Ավրիլեօն տապալեր է:

— Իրան կ'ըսես:

— Այո, իրաւ:

— Քաղաքաւորը մը ձին. այդ քիչ մը զարմանալի է. եթէ հեծեալազօրի ձի մ'ըլլար այն ի՛նչ և իցէ կը հասկըցուէր:»

Եւ պատուհանները կը փակուէին. իսկ Արէնկուար թէև իր գաղափարներուն թելը կը կտրւոյնէր ամեն անգամ, այլ կը գտնէր զայն վաղվաղակի, և անաշխատ կը զօղէր իսկ, դնչուհույն և ճալիլին օգնութեամբ, որքայնոց իր առջեւէն կը քայլէին. երկու նորը, քիքուշ և սիրուն արարածներ, որոց փոքր ոտքերուն, սիրուն ձևերուն, շտորհաս շարժումներուն վրայ կ'ընդհանայր, զանոնք դողցես խառնելով, շփոթելով իր հայեցողութեանը մէջ. իմացութեան և սիրայօղ բարեկամութեան մասին՝ զանոնք երկուքն ալ ծաղկաթիթիթ աղջիկներու տեղ առնելով. իսկ թեթեւութեան, արագութեան և քայլելու կողովութեան կողմէ՝ երկուքնին ալ այծ կարծելով:

Մինչ այս մինչ այն գոհ-հնչուն երթալով աւելի մուտ և աւելի ամառ յի կ'ըլլային: Աինջի զանգակը (couvre-feu) շատ ատենէ ՚ի վեր հնչուած էր և ուր ուրեմն սալարկին վրայ անցորդ մը, պատուհանի մը վրայ լայս մը կը տեսնուէր: Արէնկուար, Եղիպտոսհույն ետեւէն մնած էր նրբադիներու (ruelle), քառուղիներու և անել փողոցներու այն շփոթ և կնճուալի բախիղին մէջ, որ Սուրբ-Աննիներու (Saints-Innocents) հին գերեզմանատեղին կը շրջագտէ, և որ կատուէ մը խառնուած, կնճուած դերձանէ կծիկի մը կը նմանի: «Ահա գոհհնչներ, որոց մէջ կարգ, կանոն, մեթոտ ըսուած բանը չկայ» կ'ըսէր Արէնկուար, անդադար իրենց վրայ դարձող այս բիւրաւոր օձապտոյտ շրջաններուն մէջ կորսուած, իւր սակայն նորահաս աղջիկը քաջածանօթ ուղի մը կը բռնէր, առանց տատամներու և դամ քան զգամ արագոտն քայլով մը: Ինքը, Արէնկուար, իւր ըլլալն իւր չըլլալը բոլորովին պիտի անգիտէր, եթէ գոհհնչէ մը դարձած միջոցին վաճառափողոցներու Նշաակաձողին ութանկիւն զանդուածը չտեսնէր, որու հիւսկէն (à jour) կատարը Աերաղլէ գոհհնչին մէկ լուսաւ:

Հանի առջև դադով իր սեւածոյր վերջըր դուրս կը շտաբեցընէր սասա-
կօրէն :

Քանի մը վայրկեանէ ՚ի վեր ճաղկահաս աղջկան մտադրութիւնն ա-
նոր վրայ հրաւիրուած էր . անհանգստութեամբ յաճախակի գլուխն
անոր դարձուցած , նայած էր նա , և անդամ մ'ալ յանկարծ կանգ
առնելով՝ Հայագործի մը կիսաբաց խանութէն ելած մէկ լուսոյ ճա-
ռագայթով մը , վերէն վար , գլուխէն մինչև ոտըրը գանձիկա դիտած էր
անթարթ աչքերով : Յետոյ , այս հայեցուածէն վերջը , մանկամարդը
փոյթ չըրաւ այլ , շրթունքերու իր սովորական փոքր ձուռմն ընելով ,
զոր տեսաւ Արէնկուար . և ըստ որում այս ձեւն արդէն ծանօթ էր ի-
րեն՝ մտածումն առաւ զինքը : Այս սիրուն ծամածուծութեան մէջ հար-
կաւ ծաղր և արհամարհանք կար . ուստի սկսաւ նա կորակոր սա-
լաքարերը թուելու , և աւելի հեռուէն ծաղկահաս աղջկակն ետևէն
երթալու , երբ , գոեհէ մը դարձած միջոցին , ուր աչքէն կորսնցու-
ցած էր զանկիւ , սուր ճշով մը ձայնելը լսեց և քայլերը փութացուց :

Թէև բոլորովին խառաքչին էր այն գոեհը , սակայն փողոցի ան-
կեան սուրբ Առտի պատկերին ստից տակ , երկածեայ վանդակի մը
մէջ վառող իւղածածկա խմուծ մ'օգնեց Արէնկուարի որոշակի տես-
նելու որ գնչուհին ողորելու , մաքառելու հետ էր երկու մարդերու
բաղկաց մէջ , որք անոր ճիգերը խեղդելու կը ճիգնէին : Իսկ հէք փոք-
րիկ այծը , զարհուրած՝ վար կը հակէր եղջիւրներն ու կը մայեր :

«Օգնութեան , զի շերտապահներ , օգնութեան հասէք մեզ՝ գոչեց
Արէնկուար , և յառաջացաւ արիարար . ասոր վրայ նորաթիթիթ աղջի-
կը բռնող մարդերէն մին գէտ ՚ի անոր դարձաւ : Քուզիմնոցի դար-
հուրելի գէմքն էր այն , զոր տեսնելով Արէնկուար իմն է որ խայս
չտուաւ , այլ քայլ մ'ալ աւելի չառաւ :

Իրեն եկաւ Քուզիմնոց , ձեռքի յետնակողմով սալարկին վրայ
չորս քայլ անդին նետեց զինքը , և մտնելն մէջ կորսուեցաւ , հետը
տանելով անտիական օրիորդը , որ անոր բազկին վրայ մետաքսէ կտաւի
մը նման երկուքի ծալլուած էր : Իր ընկերն ետևէն կ'երթար , իսկ
հէք այժմ ամենէն ետև կ'ընթանար , իր ողորմ մայր մով :

«Մարդաստորութիւն , հասէք , մարդաստորութիւն , կը սլուար
տարաբաղդիկ գնչուհին :

— Արձանացէք , կեցիք հող , թշուստականներ , և թողէք այդ
պակշուհին (ribaude)՝ ըստ յանկարծ , որոտալի ձայնով ձիաուր մը
որ յեղակարծում մտախայ քառուղիէն դուրս ելաւ :

Արքայի սեպհական աղեղնաւորներու հրամանատար մ'էր այն , յո-
տից գլուխ ադառաղէն , և երկայրի մեծ թուր մ'ի ձեռին , որ ամբ-
շած մնացած Քուզիմնոցի ձեռքէն խել առնելով գնչուհին՝ զանի-
կա լայնութեամբն իր թամբին վրայ դրաւ , և այն սրահուն՝ որ ահար-
կու սապատողը , իր աիշութեան սթափ եկած , իր վրայ կը նետուէր
որսը նորէն ձեռք անցընելու համար , ահա տասն և հինգ տասն և
վեց աղեղնաւորք , որք քիչ հեռաւորութեամբ իրենց հրամանատարին
ետևէն կու գային , երկայրի սուրեր ՚ի ձեռին հոն տեղ երեցան : Ա-
սոնք ուրիշ բան չէին , բայց եթէ արքայի յատուկ (de l'ordonnance
du roi) տասնապետական վաշտ մը , որ հակապահ-պահպանութիւն
(contre-guet) կ'ընէին , Բարիդի վերին դատար որութեան պաշտօնա-
ւոր պարոն Բօպէր ա'հադուգվիլի հրամանաւ :

Քուզիմնոց պաշարուեցաւ , բռնուեցաւ , կաշկանդուեցաւ . կը
մունչէր նա , կը փրփրար , կը խածնէր . և եթէ օր արև ըլլար՝ տարա-
կոյ չկայ որ մինակ իր դէմքով , որ աւելի ժանաատեսիլ եղած էր զայ-
րոյթէ՝ բոլոր վաշտը ցիր և ցան կը փախցընէր . այլ զիշերայն իր ամենէ
ահուելի զէնքէն , աղեղութեան , մարկացած էր նա :

Իսկ ընկերը զուարթին մէջ աներևոյթ էր եղած :

Գնչուհին շնորհալի կերպով ելաւ կանդնեցաւ պաշտօնակալին
թամբին վրայ . երկատարողին երկու ուսերուն վրայ իր երկու ձեռ-
քերը կ'ածրնուց , և քանի մը բոպէ անթիթ նայեցաւ անոր , անոր
աղուոր կերպարանքէն և իրեն մատուցած բարուք նպատակն իբր
դրաւուած , յափշտակուած : Յետոյ , նախ և յառաջ ինքը լուծիւնը
խղելով , ըստ անոր , իր դաշն ձայնն այլ աւելի դաշն դործելով .

«Ի՞նչպէս կ'անուանուիք , պարոն հեծեղապետ :

— Հրամանատար Ֆեպիւս տը Շաղօրեր , քիչ ծառայելու համար՝
դեղուհին , պատասխանեց պաշտօնատարն ուղղորդ կանդնելով :

— Շնորհակալ եմ ըստ գնչուհին :

Եւ մինչդեռ հրամանատար Ֆեպիւս Պուրկինսօնի ձեռով իր ընչաց-

քը վեր վեր կ'որոշէր, աղջիկն երիվարէն վար սահեցաւ, նետի մը նման որ դետին կ'իջնայ, և խոյս տուաւ փութանակի: Փայլակ մ'այնչափ շուտ չէր կրնար անհետանալ:

«Ճշմարիտ վիպ, ըսաւ հրամանատարը Բուազիմոտոյի փոկերն ալ աւելի սեղմել տալով, ընտրելի պիտի սեպէի վաւաշուհին պահպանել քան այս անզգամը:»

— Ի՛նչ կրնաք ընել, պարնն հրամանատար, ըսաւ հեծելազօր մը. շիկահաւը թռաւ, չղջիկը մնաց:»

Ե

Ա Ն Պ Ա Տ Ե Հ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն Յ Շ Շ Ա Ր Ո Ւ Կ Ա Վ Ո Ւ Թ Ի Ի Կ

Արէնկուար իր անկումէն անզգայացած, դո՛ւհի անկեան սուրբ Առսին սուջե սալարկին վրայ բաւական ժամանակ մնացած էր: Տակաւ առ տակաւ ինքզինքը գտնելով՝ ՚ի սկզբան քանի մը վայրկեան կէսքնէած տեսակ մը անուշի մէջ ծփեցաւ, ուր գնչուհուհի և իւր այծին օղակին դէմքերը Բուազիմոտոյի կուսիկն ծանրութեան հետ կը խառնուէին: Այս վիճակս շատ չտեսց. քանզի իր մարմնոյ այն մասին վրայ՝ որ սալարկին կը դպչէր սաստիկ ցուրտի զգացում մը յեղակարծում արթնցընելով գինքը, միտքը՝ գտնուած վիճակին վրայ դարձուց:

«Ո՛ւսկից կու դայ ինձ այս զովութիւնը, իւրովի ըսաւ յանկարծ. այն ժամանակ միայն դիտելով որ դո՛ւհի ուղխի մը մէջ էր:»

— Անզգամ սաստառող կիկղտոյ, մրմնաց իր ակուաներուն մէջէն և ուղեց ոտքի վրայ ելնել. այլ սակայն այն աստիճան ճմլուած ու խոռված էր՝ որ պարտաւորեցաւ առ ետեղ մնալ, և ձեռքն աղատ գտնելով, անով քիթը գոցեց և գտնուած վիճակին համակերպեցաւ:

— Բարիզի տիղմը, մտածեց նա (ըստ որում ալ դրեթէ հաւաստի էր թէ՛ նոյն ուղին իր դադարը պիտի ըլլար,

Եւ ի՛նչ ընել ՚ի դադարի, բայց միայն խորհիլ:
Et que faire en un gite, à moins que l'on ne songe?
Բարիզի տիղմն ՚ի մանաւորի ժահահոտ է և դարշ, կ'երևի որ

շատ ցնդական և բորակի աղ կը պարունակէ այն. վարպետ Նիքօլաֆ Գլամուլի և մետաղաշրջիկներու (hermétiques) կարծիքն ալ այս է»

Մէտաղաշրջիկ բառը յանկարծուստ Բլոտ Գլուլլօ սարկաւաղապետն իր միտքը բերաւ: Յիշեց այն բուռն տեսարանը՝ զոր այն ինչ հեռուանց տեսած էր. թէ գնչուհին երկու մարդերու մէջ տեղ կ'ոգորէր, կը մաքատ էր, թէ Բուազիմոտո ընկեր մ'ունէր. և սարկաւաղապետին թախծաղին և սէր դէմքն իր յիշողութեան մէջ խառն ՚ի խուռն անցաւ. «Տարօրէն բան մը պիտի ըլլար այս՝ մտաբերեց, և սկսաւ այս ենթաթաղութեամբ (donnée) և այս հիման վրայ թուիքներու դանդաչական շէնքը, փիլիսոփաներու այն քարտիսեայ գղեակը՝ շինել. յետոյ յանկարծ անզամ մի ևս իրութեան գառնալով: «Այլ կը սատիմ ես՝ ըսաւ:»

Եւ յիրաւի եղած տեղն երթալով անհանգուրժելի կ'ըլլար: Ուղխի ջրոյն ամեն մէկ հիւղէն Արէնկուարի երկամանց մէջ ճառագայթող ջերմածինի ամեն մէկ հիւղէները կ'առնուր իրմէ, և իր մարմնոյն բարեխառնութեան և ուղխին մէջ տեղ հաւասարակշուռութիւնը դժնդակ և դժպչի կերպով մը կ'սկսէր հաստատուիլ:

Ասոր վրայ՝ բոլորովին այլազան նեղութիւն մ'ալ եկաւ յանկարծ հասաւ իր վրայ:

Տղաներու խուրճ մը, այն բոկոտն փոքր վայրենիներու՝ որք ստամբակներու (gamins) յաւերժական յորջորջումով Բարիզի սալարկները վեր վար կը դեքերին ամեն ժամանակ, և որք՝ երբ տղայ էինք մեք՝ դասարանէ ելած առնինիս մեզի ամենուս քարեր կը նետէին, ըստ որում մեր սո՛ւնապանները պատուտուած չէին, այս նորափթիթ շուտիկներէն հոյ մը, կ'ըսեմք, դէպ ՚ի Արէնկուարի թաղուած մնացած քառուղին կը վազէին դրացիներու նինջէն բոլորովին անփոյթ՝ բարձրաձայն բրբիջներով և ճչերով: Իրենց ետևէն չլիսեմ ի՛նչ տեսակ անձև անկերպարան սրարկ մը կը քաշլուտէին. և իրեց սանդալներուն շշուկը միայն՝ բաւական էր մեռեալ մ'արթնցընելու: Արէնկուար, դեռ բոլորովին մեռած չըլլալով՝ գլուխը կիտովին վեր վերցուց:

«Ա՛ղէ, այ, Հէննըքէն Տանտէշ, ա՛ղէ, այ, Ժեհան Բէնսպուրոս:»

Կրնա՞նք ինչ մտայնութիւններով խորհել այս բանին:

կը այտային սաստկաձայն , ծերունի Էօստաշ Մուպօն , զուհի ծայրի
Երկաթի վաճառականը մեռնելով անոր յարդեայ անկողինով , զոր
ձեռք անցուցինք , ուրախութեան հուր մը պիտի ընենք : Ֆլամաններու
տօնն է այսօր :

Մէկ մ'ալ նայիս եկան այն յարդեայ անկողինը ճիշդ Արէնկուարի
վրայ նետեցին , որու մօտ եկած էին առանց զինքը տեսնելու : Մի և
նոյն ժամանակ անոնցմէ մէկը բռնն մը յարդ առնելով զնաց սուրբ
Առսի սրատրոյզին վառեց :

«Քնն զժպչի բան , մրմուռայ Արէնկուար , արգեօք հիմա ալ սաստիկ
շատ գնը պիտի ունենամ :

Ապրիկանը տաղնապալի էր . քիչ մը ևս՝ և ահա հուրին և ջուրին
մէջ տեղ պիտի մնար ողորմելին . զերմարդկային ճիզ մ'ըբաւ , այն ճի-
զերէն՝ զոր դրամաննդ մը եռացած կաթսայի մը մէջ նետուելու կէ-
տին վրայ՝ կ'ընէ փախելու համար . յոտին կանգնեցաւ , անկողինը նե-
տեց սաստրակներուն վրայ և խոյս տուաւ իր բոլոր զօրութեամբը :

«Սնոր կոյս Աստուածածին , զոչեց մանկտին , երկաթավաճառ
ձեբը յարութիւն կ'առնու , և իրենք ալ փախան այն տեղէ :

Անկողինը տէր մնաց ճակատատեղին : Պէլքօրէ , Հայր լը Ժիժ և
Քօրբոլէ կը հաւատան որ հետեւեալ օրը թողին կրօնադիրները մեծ
հանդէսով վերցնելու զայն Սէնդ - Օբորդիւն եկեղեցոյն աւանդատու-
նը տարին , ուր լուսարարը մինչև 1789 կոկիկ եկամուտ մ'ունեցաւ Մօ-
քօնսէյլ դուհի անկեան սուրբ Առսի արձանին մեծ հրաշքովը , որ
միակ իր ներկայութեամբը՝ 1482 յունուարի 6է 7 լուսնալու նշանա-
ւոր գիշերը՝ գիւէն փրկելը էր զՏանգուցեալ Ժեհան Մուպօնը , որ սա-
սանային խաղ մ'ընելու համար՝ մեռնելու ժամանակին իր հողին յարդ-
եայ անկողին մէջ սպահեր էր չարամտաբար :

Չ

Ջ Ա Խ Ջ Ա Խ Ե Ա Լ Թ Ա Կ Ո Յ Վ

Քիչ մը ժամանակ արշաւաստը ընթանելէ վերջը , առանց զիսնաղու
թէ ուր , շատ մը դուհի անկուններու՝ զլուխը զարնելով , շատ մ'ուզ-

խերէ ցատքելով , շատ մը նրբօր զիններէ , շատ մ'անել փողոցներէ ,
շատ մը քառուղիներէ անցնելով , և վաճառափողոցներու վաղեմի պո-
ղոտաներու ամեն մանուածագրտն շրջաններէն անցք և փախուստ
խնդրելով , իր սրնական երկիւղին մէջ քննելով , դիտելով ինչ որ ըն-
տիր Աստիներէնը կը կոչէ tota via, cheminum et viari (սու հա-
սարակ ուղիք , զուհիք և պողոտայք) , մեր բանաստեղծը յանկարծ ակի
կանց առաւ , ի սիզբան շնչաստար , յետոյ որպէս թէ մտքին մէջ այն
ինչ ծագած աղիւճայով մը բռնուած : — Ինձ կը թօռի , վարպետ
Պետրոն Արէնկուար , ըսաւ իւրովի մատը ճակնին կը թնայնելով , որ
խելութեամբ մը պէս կը վազվուանս : Այն նորարոյս լակոսներն իրենցմէ
վախցածէդ առելի նուազ չվախցան քեզմէ . ինձ կը թօռի , կ'ըսեմ , որ
դէպ ի հարաւ սրացող իրենց անդաշներուն շուրջը լսեցիր , ինչ տանն
դու դէպ ի հիւսիս կ'արշաւէիր : Արդ , երկու ենթադրու թիւններէ
մին , կամ այն է որ խոյս տուին անոնք , և այն ժամանակ , յարդեայ
անկողինը , զոր իրենց ահ ու դողին մէջ մոռցած թողած են , ճիշդ
առտուրնն ի վեր վնասուած հիւրընկալ խշտեակք է , զոր սուրբ կոյս
Աստուածածին հրաշխք կը խրկէ քեզի՝ ի պատիւ իրեն այլբանական
աստուածութիւններով և արարողութիւններով ընկերացած խաղ մը յօ-
բինն լըդ համար , կամ այն է որ մանկտին կծիլը չգրաւ , և կրակը
տուաւ յարդեայ խշտեակին . և եթէ այսպէս՝ ահա ճիշդ այն պա-
տուական կրակն , որու պէտք ունիս հրձուելու , չորմալու ու տաքնալու
համար : Որն որ ըլլայ , լաւ հուր կամ լաւ խշտեակ , Ժեհան Մուպօ-
նի յարդէ անկողինն երկնատուր պարզ և մ'է միշտ :

Օրհնեալ սուրբ կոյս Աստուածածինը , որ Մօքօնսէյլ դուհին ան-
կունը կը գտնուի , թիթը հովին և ականջը չորս կողմը՝ երանելի
ճառն անդիլի աշխարհքը խրկեց . և յիմարութիւն է յիրաւի այդպէս
չարունակ փախչիլը , ետեղ ձգելով ինչ որ առջևդ կը վնասուես , և
դուն աստուշ մ'ես :

Այն ժամանակ ետ դարձաւ մեր բանաստեղծը , և ուղղութիւնը
գտնելով և վնասուելով , թիթը հովին և ականջը չորս կողմը՝ երանելի
խշտեակը ջանահար եղաւ գտնելու . այլ ի դուր : Տունելու կարած-
ներու , անել ուղիներու , կից ճանապարհներու մէջ տեղ կը տատանէր

և կը վարանէր շարունակ, մթալին գոեհներու այս խառնաշփոթութեան մէջ երթալով աւելի բռնուած, աւելի արդիւրած: Հուսկ ուրեմն համբերութիւնը կորսնցնելով դոչեց հանդիսաւոր կերպով. — Անիծեալ ըլլան քառուղիները. սասանան շինած է զանո՞ք իր երեք-ժանիին ձեռովը:

Այս դռու մով սիրտը քիչ մը թեթեցաւ, և նեղ ու երկայն գոեհի մը ծայրը նոյն միջոցին տեսած տեսակ մը կարմրադոյն ցողացումը, իրեն աւելի սիրա ու արեւութիւն տալով՝ «Օրհնեալ ըլլայ Աստուած, հին է հին, ահա իմ փնտռած խշտեակս որ կը վառի»:» Եւ զիշերուան մէջ հովերէ սուզած նաւակավարի մ'ինքզինքը բաղդատելով. «Ողջջն, աւելցուց երկիւղածութեամբ, ողջջն քեզ, աստղ ծովու. Salve, salve, maris stella!» Եկեղեցական աղօթքէ մ'առած այս կտորն Աստուածածնայ կ'ուղղէր կամ խշտեակին. այս բանս կ'անդիտեմք մեք բնախն:

Հաղիւ հազ այն երկայնաձև գոեհին մէջ, որ զառ ՚ի վայր էր, չյատակուած և երթալով սղմուտ և հակ, քանի մը քայլ էր առած, որ զարմանալի բան մը գիտեց: Ամայի չէր այն. իր երկայնութեանը մէջ հնա հնա չգիտեմ ինչ տեսակ անձև և անորոշ զանդուածներ կը սողային, ամենքն ալ գիտելով դէպ ՚ի այն աղօտ լոյսն՝ որ գոեհին ծայրը կը գողգողար, այն անհորհ գեռուներուն նման՝ որք խոտի մը ձողու նէն միւս ձողունը կ'անցնին քուտելով և կ'երթան դէպ ՚ի անդէսըղին հուրը:

Գրպանը դատարկ ըլլալուն պէս մարդս գիմաղբաւ ընող բան չկայ: Արէնկուար յառաջացաւ ուրեմն, և միտնեբէն ետև՝ ամենէ աւելի ծուրբէն սողացող թրթուրին հասնելով վաղվաղակի, տեսաւ որ ուրիշ բան չէր նա, բայց եթէ ողորմելի անդամաւոր մ'որ իր երկու ձեռոց վրայ կ'ստոտաէր, վիրաւոր և երկու թաթը մնացած դաշտասարդի մը նման: Այն պահուն՝ որ այս մարդակերպ տեսակ մը սարդին քովէն կ'անցնէր, ասիկա աղիողորմ ձայն մը բարձրացուց դէպ ՚ի իրեն,

«La buona mancia, signor! la buona mancia!
(Բարի ընձեռուց մը, սիրոն, բարի ընձեռուց մը:)

— Արողը սանի գեբը, ըսաւ Արէնկուար, և զիս ալ մէկտեղ, եթէ ըսածէդ բան մը կը հասկընամ, և յառաջ անցաւ:

Այն շարժուն զանգուածներէն ուրիշ մէկուն հասաւ և գիտեց: Անգամալոյժ մ'էր նա, կաղ և ձեռներէ, բայց այն ակտիւնան կաղ և ձեռներէ՝ որ զանիկա վերջնող ցուպերն և փոյտեայ սրուններն ամենը մէկ որմնագործներու զնայուն լաստակերտի մը կերպարանք կու տային իրեն: Արէնկուար, որ ընտիր և դասական համեմատութիւնները կը սիրէր՝ Հեփեստոսի կենդանի եռոտանիին նմանցուց զանիկա մտովի:

Այն կենդանի եռոտանին բարեկեց զԱրէնկուար, և իր գլխարկը, մօրու քի սնակի մը նման, անոր կզակի բարձրութեանը բռնելով՝ ահանջն ՚ի վար պօռաց. — Señor caballero, para comprar un pedazo de pan! (Ազնուական Պարոն, սխառաւ մը հայ զնելու բան մը սուր:)

— Կ'երեկ թէ, ըսաւ Արէնկուար, ասիկա ալ կը խօսի. բայց կոշտ լեզու մ'է այս, և ինձմէ աւելի բարեբաղդ է՝ եթէ կը հասկընայ զայն: Յետոյ դաղափարի յեղակարծ անցումով մը ճակատը զարնելով, — Այլ սակայն ինչ ըսել կ'ուղէին այս առաւօտ «Եզմերալտա» ըսելով:

Քայլերը փութացնել ուղեց, բայց երբորդ անդամ բան մ'անոր ճանբան դոցեց: Այս բանը, կամ մանտանդ, այս ճանբան դոցող անձը, կոյր մ'էր, Հրէի դէմքով մօրուեղ փոքր կոյր մը, որ անոր չորս կողմն եղած միջոցին մէջ զաւազանով մը, թիակ քաշելու պէս, քաշելով, և ետին յաղթ շուն մը ձգած, Հունդարացի շեշտով մը քթին տակէն մրմնայ Աասիններէն. — Facitote caritatem! (Ողորմութիւն ըրէք:)

— Աերջապէս, ըսաւ Պետրոս Արէնկուար, այս անաշէնն օրինաւոր լեզու մը կը խօսի: Քսակիս այս նիհար վիճակին մէջ ինձմէ ողորմութիւն ուղելու համար՝ պէտք է որ խիստ բազմադութ կերպարանք մ'ունենցած ըլլամ: — Բարեկամ (և դէպ ՚ի կոյրը կը դառնար) անցեալ շաբաթ իմ վերջին շապիկս ծախեցի, այսինքն ըստ որում միայն Աիկերոնի լեզուն կը հասկընաս. Vendidi hebdomade nuper transita meam ultimam chemisam!

Այսպէս խօսելով կրնակը կոյրին դարձուց և ճանբան շարունակեց:

Այլն իրեն հետ մէկտեղ քայլերը մեծցուց . և ահա անգամայն ծը , կազը հասչտապ՝ և սալարկին վրայ գաւազաններու և սկուտեղներու մեծ շոխողով կու գան վրայ կը հանին : Յետոյ երեքնին ալ 'ի միասին , հէք Արէնկուարի ետեէն ինկած և գիրար թաւալըը կործանելով սկսան իրենց կարապետը լալով երգերնին երգել :

— Caritatem! կ'երգէր կոյրը :

— La buona mancia! կ'երգէր անգամայն ծը :

Իսկ կազն երաժշտական պիտառութիւնը (phrase) կը սաստկացնէր կրկնելով . — Un pedazo de pan!

Արէնկուար ականջները դոյնելով — Ո՛ր Բարեւոնեան աշտարակ , դոչեց և սկսաւ վազել . կոյրն ետեէն վազեց . կազը վազեց . անգամայն ծը վազեց : Քանի որ գուհիին մէջ դէպ 'ի յառաջ կ'արշաւէր , անգամայն ծըններ , կոյրեր , կազեր բոլորաբը կը վխտային . ինչպէս նաև ձեռներէն , միականիններ , բորոտներ իրենց վէրքերովը , այս՝ տուններ , այն՝ կից գուհիներէ , ուրիշներ ալ մառաններու լուսանցոց երդերէ գուրս ելնելով , ունալով , բզզելով , զողանջելով , ամենքը կազն 'ի կազ , ամենքը ծուռումուռ , ունաք այսպէս , ունաք այնպէս՝ դէպ 'ի լոյսը զիմնելով խառն 'ի խառն , և տղմին մէջ թաթառուած ինչպէս խղունջ մը անձրեւէ ետք :

Արէնկուար , միշտ իր երեք հալածիչներն ետեէն , և բանին ուր երթալէքը չզիսնալով , միւսներուն մէջ տեղէն պակուցեալ կը քալէր , կազերուն մէջ տեղերէն գառնալով , անգամայն ծըններուն վրայէն ցատկելով , ոտքերն այս հաշմաններու բազմակոյտ ամբոխին մէջ կապուած բռնուած , ինչպէս այն Անդղիացի նաւապետը՝ որ խեցդեպիներու երամակի մը մէջ արդիլուեցաւ :

Միտքը գրաւ որ գառնայ , այլ շատ ուշ էր . բոլոր այն լէդէոնն իր ետեէն գոցուած էր , և իր երեք մուրացիկները պինդ ու ամուր՝ բռնած էին զինքը : Շարունակեց ուրեմն ճանքան թէ այս անդխնու գրեւի հեղեղէն մղուած , և թէ միանգամայն երկիւղէ և ուշաթափ ցնորումէ մ'որ տեսակ մը ահուելի երազի մը պէս կ'երեցնէր իրեն այս ամեն բաներս :

Արջապէս գուհիին ծայրը հասաւ , որն որ ընդարձակ հրապարակի

մը վրայ կ'ենէր , ուր բիւրաւոր սփիւռ լոյսեր զիշերուան մթաղին մտախուռղին մէջ կը դողդողային : Արէնկուար ինքզինքն այն հրապարակը նետեց , իր արագաքայլ սրունքներով՝ զինքը պատատող երեք աստածէա ճիւղներուն ձեռքէն ազատիլ յուսալով :

— Ո՛ւր կ'երթաս , մարդ (ondè vas, hombre?) դոչեց հաշմանդամն իր գաւազանները մէկդի նետելով , և անոր ետեէ վազելով այնպիսի պատուական սրունքներով՝ որոց նման՝ Բարեկի սալարկին վրայ երկրաշարիական քայլեր դժող սրունքներ տեսնուած չէն երբէք :

Նոյն միջոցին անգամայն ծը , ոտքերուն վրայ կանդուս , իւր ձեռքի երկաթեայ ծանր անակը Արէնկուարի զլուխը կ'անցնէր , իսկ կոյրը դէմ առ դէմ կը նայէր անոր բոցաձաձանջ աչքերով :

— Ո՛ւր եմ , ո՛ւր կը գտնուիմ , լրաւ պուէսն ահարեկ :

— Հրաշից Ապարանքին մէջ* (la Cour des Miracles) , պատասխանեց չորրորդ ճիւղալ մը , որ անոնց մօտ եկած էր :

— Յիրաւի , կրկնեց Արէնկուար , կը հասկընամ թէ հրաշալի տեղ մը կը գտնուիմ , լրաւ որում կը տեսնեմ յայտ յանդիման կոյրեր՝ որք կը զիտեն , կազեր՝ որք կը քալեն , բայց ո՛ւր է Փրկիչը :

Մեծածայն շարաշուք քրքիջ մ'եղաւ Արէնկուարի տրուած պատասխանը :

Հէք պուէսն աչքերը չորս կողմ տարաւ : Իրօք այն զարհուրելի Հրաշից Ապարանքը կը գտնուէր , ուր երբէք պարկեշտ մարդ մը նոյն ժամուն չէր գտնուած . զի թական շրջանակ մ'ուր ոտքերնին զնելու համարձակող Շաղլէի պաշտօնակալներն և ոստիկանութեան նուիրակները յօշ յօշ անհետ կ'ըլլային . կայանն դողերու , ելունդ գարշատեխի Բարեկի գէմքին վրայ . կոյանոց՝ ուսկից ամեն առաւօտ կ'ենէր , և ուր ամեն իրիկուն կու գար կը մօրանար մայրաքաղաքներու գուհիներու մէջ զօրհանապաղ զեղող մուլութեանց , մուրացիկանութեան , շողաշտութեան առուն . փեթակ հրէշային , ուր իրիկունն իրենց աւարովը կը գառնային ընկիւրային կարգի ամեն իշամեղուններ . սուտանուն հիւան-

*Չուառական-գողերու որջն այս անունով կը ճանցուէր այն ժամանակները : Ծ. Թ.

գանոց՝ ուր գնչուն, ուխտադրուժ կրծնատարը, անսուակ դպրոցականը, ստահակներ ամեն ազգերէ՝ Սպանոլ, Իտալացի, Գերմանացի. ամեն կրօնքներէ՝ Հրէայ, Քրիստոնեայ, Մահմէտական, կուսակաշտ, կեղծ վէրքերով ծածկուած, օրուան մէջ մութալէ վերջը, զիշերը մշյմէ կաւաղակներ կը գանային. մէկ խօսքով անբաւ հանգերձատուն, ուր այս թուականիս կը հագուէին ու կը հանուէին այն յաւերժական կատակերդութեան դերասանները՝ զոր դողութիւնը, պոռնկութիւնն և մարդասպանութիւնը կը խաղան Բարիզի սալարկներու վրայ:

Լայնածաւալ հրապարակ մ'էր այն, անկանոն և դէշ յատակով, ինչպէս էին այն ատենի Բարիզի առ հասարակ ամեն հրապարակները. հուրեր կը շողշողային հոս հոն, և այս հուրերուն չորս կողմը տարօրինակ խումբեր կը վխտային: Այս բոլոր բազմութիւնը կ'երթար, կուգար, կը գոչէր, սուր քահաճներ, նորածին մանկան լալիւններ, կնիկներու ձայներ կը լսուէին ամեն կողմէ: Այս բազմութեան ձեռքերն և գլուխները, սեղանիք լուսաւոր յատակին վրայ՝ հազարամէկ անհեթեթ շարժումներ դուրս կը ցատկեղծէին հոն: Մերթ ընդ մերթ, զենին վրայ, ուր հուրերու շողիւնը կը դողդողար, բարձրահասակ անորոշուրուականներու խառնուած՝ մարդանշան շան մը, և շանանուն մարդու մը անցնիլը կը տեսնուէր: Ինչպէս համադիւարանի մը (pandemonium) նոյնպէս այս քաղքիս մէջ ցեղերու և տեսակներու սահմանները կը ջնջուէին, կը սրբուէին գոգցես: Այր, կին, անասուն, տարիք, սեռ, առողջութիւն, խօթութիւնը, ամեն բան հասարակաց կ'երեւէր այս ժողովրդեան մէջ. ամեն բան 'ի միասին կը քալէր, իրարու հետ շփոթուած, խառնուած, վրայ վրայի դրուած. ամեն մէկն ընդհանուր ամբողջութենէ մաս ունէր ու բաժին:

Հուրերուն հէք և երբուն շողիւնէն՝ Արէնկուար, իր շփոթին մէջ, այն անբաւ հրապարակին շուրջը, հինօրեայ տուներու ժանտատեսիլ շրջանակ մը կը տեսնէր, որոց որդնահար, գալարուն, կարկամ ճակատները, իւրաքանչիւրը միակ կամ երկեակ լուսաւոր երգերով, մութին մէջ ստակալիթիսար գլուխներու նման կ'երեւէին իրեն. բոլորչի շարուած, հրէշային և խոժոռադէմ գլուխներ՝ որք աչքերնին կիսովին

թարթելով՝ կախարդներու գիշերային ժողովը (sabbat) կը գիտէին: Նոր աշխարհ մ'էր այն. անձանօթ, անլուր, տձև, սորուն, և ուուն զեռուն, ցնորական աշխարհ մը:

Արէնկուար, երթալով ահաբեկ, սքցաններու նման երեք մութալայիններէն բնուած, իր բոլորախթը ծիող և հաշող շատ մը դէմքերէ շլմորած և խուլցած, չարաբաստ Արէնկուար, կ'ըսեմ, կը տքնէր իր միտքը ժողովել, ամփոփել յիշելու համար թէ արդեօք օրը շաբաթ էր: Այլ իր ջնպերն ընդունայն էին. իր մտքին և յիշողութեան թեքը կտորուած էր, և ամեն բանի վրայ երկմտելով, տեսածէն դէպ 'ի զգացածը ծփելով, զեղեկելով՝ այս անլուծանելի հարցումը կ'ընէր իւրովի. «Եթէ եմ՝ ասիկա է՝ եթէ ասիկա է՝ ես եմ»:»

Այս միջոցիս զինքը շրջապատող բզբաքող ամբոխին մէջ որոշ ձայն մը բարձրացաւ. «Արքային տանինք զայն. տանինք զայն արքային»:»

— Սուրբ կոյս Աստուածածին, միմուաց Արէնկուար, այս տեղի արքայն նոխալ՝ մը սէտք է ըլլայ:

— Արքային, արքային, կրկնեցին բոլոր ձայները, և սկսան զինքը քաշկուտելով տանիլ. ամենքն իրենց մագիլն անոր վրայ գնելու կը ջա-

*Նարուպայի մէջ աւելորդապաշտ ժողովուրդը կը կարծէ թէ ամեն շաբաթ օրեր կես-գիշերէ վերջը կախարդներու և կախարդուհիներու գաղանի ժողով մը կը գումարուի իրենց տէր և իշխան սատանայի նախադահութեան տակ: Նոխաղներու, էշերու, աւելի կոթերու վրայ հեծած, և մողական բառերով օգն արշաւասոյր ձեղքելով՝ կ'երթան վճուկներն այս դիւական ժողովին, որ ընդհանուր կարծեաց համեմատ ամայի տեղ մը կամ փլուած աւերակ եղած մենաստանի մը մէջ տեղի կ'ունենայ: Գերմանիոյ մէջ Պրօքէն բարձր լեռը կախարդական ժողովի կայան համարուած էր երկար ժամանակներ:

Վ. Թ. Այս խեղճ կենդանին Նարուպիոյ, Փոքր-Ասիոյ և Ափրիկէի մէջ խել մ'աւելորդապաշտութեանց առարկայ է եղած: Ար կարծուի թէ կախարդներու հետ մեղակցից գործակցութիւն մ'ունեցած ըլլայ այն: Գաղղիոյ մէջ այնպէս կը հաւատային թէ վճուկ կ'ինքն առ հասարակ նոխաղներու վրայ հեծած կախարդական գիշերային ժողովը կ'երթային, և թէ հոն՝ սատանան նոխաղի կերպարանքի տակ ինքզինքը պաշտել կու տար ժողովականաց:

նային . այլ երեք մուրացիկները զինքը բնաւ երբէք չէին թողոր , և ուրիշներէն կը կորզէին ռոնայով . «Մերն է , մեզ կը վերաբերի նա : » Պուէտին բաձկնական որ արդէն հիւանդ էր՝ այս զուգարիս մէջ իր յեւ տին շունչն աւանդեց :

Այն ահարկու հրապարակէն անցած միջոցին իր ցնորումը ցրուեցաւ , փարատեցաւ . քանի մը քայլ առնելէ վերջ՝ իրութեան զգացումը դարձած էր իրեն , և կ'սկսէր նոյն վայրին միջնորդական սուտըրիլ : Ի սկզբան , իր պուէտի զլուխէն , կամ թերեւ , աւելի պարզօրէն և շինականօրէն , իր դատարկ ստամոքսէն , ծուխ մը , մուխ մը քարձրացած էր , որ սիրուելով , տարածուելով իր և առարկաներու մէջ տեղ միջառանջի (cauchemar) կցկատուր մատախուղին մէջ , երակներու աղջամուղջներու մէջ՝ աղօտ և շփոթ կերպով ցուցուցած էր դանոնք , աղջամուղջք՝ որք ամեն ծիրերը գողցողալ , ամեն ձեւերը ծամածուել , առարկաները դէզարդեց և անկանոն կոյտերով դուռներէ կուտան , իրերը միջառանջներու ձեռով և մարդերն ուրուականներու պատու կերով պարզելով , տարածելով : Այս զուսնցանքին վերջը տակաւ առտակաւ ինքզինքին դալով՝ սկսաւ աւելի զգաստ և աւելի քիչ ստուարացնող նայուածքով մը նայիլ ամեն բան : Իրականն իր շուրջը կը պարզուէր , աչքերուն կը զարնէր , ոտքերուն կը զարնէր , և մի առ մի կը քանդէր հիմնայատակ այն բոլոր խուճասլախի բանաստեղծութիւնը՝ որով առջի բերան ինքզինքը շրջապատուած կը կարծէր : Հանրի եղաւ վերջապէս տեսնել , իմանալ որ Սաիւ քսի* մէջ չէր քալեր ինքը , այլ տղամիս մէջ , թէ ստանաններէ արմկահար չէր մշտուեր՝ այլ գողերէ , թէ իր հոգւոյն վտանգ մը չկար , այլ պարզապէս իր կենաց (այնու զի իրեն կը պակսէր այն պատուական բարեխօսը , հաշտարարը , որ այնչափ ազդու եղանակաւ աւազակի մը և սպարկեշտ մարդու մը մէջ տեղ կը մննէ : քսակ) Աւերջապէս , շուայտութիւնն աւելի մտտուտ և աւելի պարզարիւն քննելով՝ կախարդներէ և անոնց զաղտնածածուկ ժողովէն կապելայ մ'իմկաւ : Ըստ որում Հրաշից Ապարանքն իրօք կապելայ մ'էր , այլ աւազակներու կապելայ մ'այնչափ արիւնաշարտին՝ իր չափի զինեթաթաւ :

* Գետ դժոխոց :

Երբ կապելայի ստու պահանջները վերջապէս զինքը կանցուցին աչքին առջև պարզուած տեսարանը՝ զինքը բանաստեղծութեան շարժելու , նոյն իսկ դժոխքի բանաստեղծութեան՝ յարմար չէր բնախն զինետան մը շինական և կոպիտ իսկութիւնն էր այն՝ իր ամեն հանդաւմանքներով կատարեալ : Եթէ տաննահինդերորդ դարուն մէջ չլսնուէինք , պիտի ըսէինք որ Արէնկուար Միշէլ-Անժէ Գալօյի* իջած էր յանկարծուտ :

Մեծատարած հուրի մը բոլորախիբը , որ բոլորշի ծաւալ սալաքարի մը վրայ կը վառէր , և որուն բոցերը նոյն պահուն թափուր՝ խոհանոցի եռոտանոց մը հրաշէկ բուններուն մէջ տեղերը կը մննէր , քանի մը որդհահար սեղաններ հստ հստ յախուռն գրուած էին , և շտրհքով ու չափ ու համամատութիւն գիտցող փանաքի սպասիկ մը չէր գտնուած ամենեին որ հաճէր անոնց զուգահեռականութիւնը ճշգեղ , կամ թէ հսկէր որ գննէ այնչափ անսովոր անկիւններով գիրար չկրեն անոնք : Այս սեղաններուն վրայ զինի և զարեջուր ուղխօրէն հոնցընող քանի մը սափորներ կը փողփողային , և այս սափորներուն շուրջը շատ մը Բաքոսեան դէմքեր կը բոլորուէին , հուրէն և զինիէն շատ ազդոյն : Հոս աղբնդեր և խրախաղէմ մարդ մը՝ թարձրամարմին լեպեշափ կին մը թնդիւնով կը համբուրէր . հոն տեսակ մը շինովի զինուոր սուլելով իր կեղծ վէրքին կապելը կը քակէր և առտուրնէ՝ ի վեր քիչ բաւոր ժապաւէններով պատատուած իր առողջ և զօրեղ սրունը կը շարժէր , կը սովրեցնէր : Անոր հակառակ կողմը , ախտածէտ մը հոդմափայտով և եզի ապաժոյժով միւս օրուն վիրաւոր սրունը (Jambe de Dieu) կը պատրաստէր : Երկու սեղան աւելի վարը , կնդուոր մը , իր ուխտաւորի կատարեալ հազուտով , Սուրբ Գշխոյի (Sainte Reine) ողբը կը հեգէր , առանց սաղմոսերգութիւնն և ոնդախօսութիւնը մոնալու : Արիշկողմ մը պատանի կիւպէն մը ծերունի լլկէնէ մը լուսնուտութեան վարժ ու դաս կ'առնուր , և կտոր մ'օճառ ծամելով փոփրա-

* Պատկերահան և քանդակագործ , տաննակցերորդ դարուն մէջ ծաղկած . ամենէ ծանր առարկաներու ծաղրելի և անհեթեթ կողմը զարնելու արուեստին մէջ երևելի հանդիսացաւ նա :

լու արհեստը կը սովորէր անորմէ : Անոր քով ջրդող մ'իւր այտու մը վար կ'առնուր այնպիսի գարշելի հոտ մը սփռելով որ չորս-հինգ աւազան կուհներ, որք նոյն գիշերը դողցուած մանկան մը համար կը կուռէին իրարու հետ, քթերնին դոյելու կ'առնուէին : Այս բոլոր պարագաներս երկու դար վերջը, այնչափ ծաղրաշարժ երեցան արքունեաց, որ, ինչպէս կրսէ Սովալ, արքային լաւ դրօսանք մ'եղան և թատրերդահան կարաններու նիւթ մատակարարեցին երկար ժամանակներ :

Ամեն կողմէ մեծաձայն քահ քահներ և լայնը երգեր կը լսուէր . ամեն մարդ իր բանին կը նայէր, առանց իր դրացին մտիկ ընելու, խճճելով և հայհոյելով : Սափորները կը հրէկէին . կաղք և կոխք կը ծաղէին սափորներու ընդհարումէ, որք կարտուելով ցնցոտիները կը պատուէին :

Մեծկակ շուն մը, պոչին վրայ նստած՝ կրակը կը դիտէր : Քանի մը մանկտի ևս այս խառն 'ի խառն խրախճանին խառնուած էր . իսկ դողունի մանկիկը կը ճէր և կու լար . ուրիշ մը, քառամեայ յաղթ տղեկ մը, խիստ բարձր նստարանի մը վրայ սրունքները կախած նստած, սեղանը մինչև իր կրակը ունենալով և ձայն մը չհանելով : Երբորդ մը ճրագէ մը վիժող հալ ճարպը ծանրութեամբ սեղանին վրայ մատովը սփռելով . փոքրատի մանուկ մ'ալ տղմաթաթա՝ փոքր կաթասլի մը մէջ դողցես կորսուած՝ զայն թրծուն աղիւսով մը կը քերէր կը մաքրէր, զՍգրատիվարիուս* թաղիացընող ձայն մը հանելով անկէ :

Կրակին մօտ տակաւ մը կար, և տակաւին վրայ ալ մուրացիկ մը . թաղաւորն էր այն՝ իր դահին վրայ :

Կրէնկուարը բունող երեք չուտականներն այս տակաւին սուջև բերին զինքը, և բոլոր սանդարամետական հանդէսը պահ մը լռեց, 'ի բաց առեալ փոքր մանուկէն բնակեալ կաթասլի :

Կրէնկուար չէր իշխեր ձայն հանել և ոչ ալ աչքերը բարձրացընել :

*Աշխարհի ամենէ հուշակաւոր փագործը (luthier). Քրեմնի մէջ ծնած էր նա 1709ին : Իր ձեռքէն ելած վիներն արուեստագէտներու հիացում կը պատճառեն մինչև յայսօր, և անդիտ մատուցներու պէս կը պահուին անոնցմէ :

— Hombre quita tu sombrero! (Մարդ, հետ պիտի մխրձիս դու) ըսաւ երեք հէքերէն մին, որոց կը վերարեբեր, և ինչ ըսելու զենք տակաւին չհասկըցած՝ միսն իր գլխարկն առած էր գլխին, որ թէև ստոյգ է որորմն լի բան մ'էր, այլ սակայն արևի կամ անձրևի որ մը դեռ ևս կրնար օդ տակար ըլլալ : Հառաչեց Կրէնկուար :

Նոյն միջոցին արքայն, իր տակաւին վրայէն, խօսեցաւ անոր .

— Ո՛վ է այս անպիտան անզլամը :

Գորաց Կրէնկուար . այս ձայնս, թէև սպառնալի, իրեն ուրիշ ձայն մը յիշեցուց՝ որ մի և նոյն առաւօտ առաջին հարուածը տուած էր իր խորհրդայն, բազմութեան մէջ ոնգախօսելով . Գլխուրէն, պարունէր, քրտնէն : Գլուխը վերցընելով իրօք Գլօրէն Թրույլըֆուն տեսաւ, որ թէև իր արքայական նշաններովը զարդարուած՝ աւելի կամ նուազ կապերտ մը չունէր իր վրայ : Իր թևի վերքն անհետացած էր արդէն : Ճերմակ կաշեայ փոկէ այն մարակներէն հատ մ'ունէր ձեռքը, զոր այն ատենի գաւազանաւոր նուիրակները ժողովուրդն ամփայլելու համար կը գործածէին, և որ պոռկոյ կ'անուանուէր : Շրջանակապտու և վերէն գոցուած տեսակ մը գլխանոց դրած էր Թրույլըֆու, այլ սակայն դժուար էր որոշել թէ տղեկի մը պատառալի գլխանոցն էր այն կամ թաղաւորի մը պատի, այնչափ այս երկու բաները նմանութիւն ունէին իրարու :

Այսու ամենայնիւ Կրէնկուար, առանց պատճառը գիտնալու, քիչ մը յոյս առած էր ճանչնալով որ Հրաշից Ապարանքին թաղաւորն իր Մեծ-Սրահի անիծապարտ մուրացիկն էր :

«Ա՛նրպետ, թոթովեց նա Տէր Իշխան ինչպէս պէտք եմ կոչել զձեզ, ըսաւ վերջապէս ձայնն այն աստիճան ծայրագոյն բարձր կէտ մը հասցընելով, որ անկէց ինչպէս վեր ելնելը կամ վար իջնելն ինքն ալ շուարեցաւ :

— «Տէր, իշխան կամ ընկեր» ուղածիզ պէս կոչէ դիս, այլ փութ թացիւր, շուտ ըրէ . պաշտպանութեանդ համար ինչ ունիս ըսելիք :

— Պաշտպանութեանդ համար, խորհեցաւ Կրէնկուար . ասիկա հաւնուելիք խօսք մը չէ : Ես այն անձն եմ, կրկնեց կակաղելով, որ այս քուտու :

Կզովիցարմատ, անզղամ, անմիտ, ընդմիջեց Քլորէն, անտնդ
անպիտան և ուրիշ ոչ ինչ : Մտիկ ըրէ որ հասկընաս : Երեք հզօր վե-
հասպաններու առջև կը դանուխ . ես, Քլորէն Թրոյլըֆու, թաղա-
ւոր Թիւնի (Թունուզ, հին ատենը Թիւն կամ Թունուզ), մեծին Բօ-
էզրի յաջորդ, Արիօղի թաղաւորութեան գլուխ և վերին աւատա-
պետ . Մաթիաս Հիւնկասի Սրիքալի, դուքս Եդիստոսի և Պոհէմիա-
յի, այն գեղնորակ պետրն որ կը տեսնես հին գլուխը ջնջանմը փաթ-
տած : Սիլվեօմ Բուսօ, կայսր Գալիլիայի, այն յաղթամարմինն որ մեզ
մտիկ չընէր այս միջոցիս, և ցոփուհի մը շոյելու վրայ է : Մինք քու
գատաւորներդ եմք . դու առանց Արիօղեան մ'ըլլալու մեր թաղաւո-
րութեան մէջ մտար, մեր քաղաքին առանձնաշնորհութիւններն առ-
տան կոխելով, հետևարար պէտք է որ պատժուիս դու : Աւրիշ խօսք
եթէ քաբձ, քրան Բրոն կամ շէֆօրէ մ'ես, այսինքն Արիօղեան սրբ-
կեշտ լեզուով՝ դող, մուրացիկ կամ թախաւաշղիկ մը : Այս օրինակ
հանգամանք մ'ունին . արդարացիւր ինքզինքդ . խօսէ նայինք աստի-
ճաններդ :

— Բարէ, ըսաւ Արէնկուար, այդ պատիւը չունի ծառանիդ : Ես
հեղինակ եմ այն

— Բաւական է, կրկնեց Թրոյլըֆու, առանց թողլու որ խօսքն
աւարտէ . դու հիմա պիտի կախուի : Ասիկա պարզ, խիստ պարզ բան
մ'է, պարոն պարկեշտ քաղաքաւորներ, ոստանիկներ, դուք ինչ կեր-
պով որ ձեր մէջ կը վարուիք մերկաներուն հետ, մենք ալ նոյն օրինակ
ձերկաներուն հետ կը վարուինք . ինչ օրէնք որ Չուաւականներու
(Truands) վրայ կը դնէք, ասոնք պ'նոյնը ձեր վրայ կը դնեն : Եթէ
վատթար է այս օրէնքը, յանցանքը ձերն է . պէտք է հարկաւ որ ժա-
մանակ առ ժամանակ կանեփի մանեակին վրայ պարկեշտ մտրու մը
ծամածուծիւնը տեսնուի, որ դործը պատուաւոր ըլլայ : Օ՛ն, բարե-
կամ, խրախօրէն բաժնէ ցնցոտիներդ այս աղջիկներուն : Հիմա Չուա-
ւականներու ժողովը զրօսյընելու համար չուանը պիտի երես, և իբր
պարզէ՛ քսակը անոնց պիտի տաս : Եթէ խեղկատալութիւն մ'ունիս
ընելիք, ահա հին սա սխտոր-ձեծին մէջ խիստ բարի Հայր-Աստուած
մը կայ, զոր եկեղեցիէ մը դողցանք : Չորս վայրկեան ունիս տակալին

հողիդ անոր ձեռքը յանձնելու, թէ և այսպիսի բան մը չ'ինդրեր նա
քեզմէ : »

Քլորէնի ճառը զարհուրելի էր :

— Հաստ աղէկ, շատ աղէկ, Աստուած վիայ : Քլորէն Թրոյլըֆու
սրբազան Բարին պէս լաւ կը քարոզէ, դոչեց Գալիլիայի կայսրը, սե-
ղանին մայթ մը դնելու համար սափորը կոտրելով :

— Տեսրք կայսերը և թաղաւորը, ըսաւ Արէնկուար անխոռով (ըստ
որում չեմ գիտեր ինչպէս՝ արիութիւնը ձեռք առած էր նա, և աներ-
կիւղ կը խօսէր) դուք ըսածս մտիկ չէք ընէր բնաւին . ես Պետրոս
Արէնկուար կը կոչուիմ, ես այն բանաստեղծն եմ, որու թատերական
երկն այս առաւօտ Պալատի Մեծ-Սրահին մէջ ներկայացուցին :

— Ո՛հ, դձեռ ես, վարպետ, ըսաւ Քլորէն : Ես հին ներկայ էի Մեծ
-Սրահին մէջ : Ը՛նկեր, իրաւունք է որ չկախուիս դու այս իրիկուն,
փոխանակ զի այս առաւօտ զմեզ ձանձրացուցիր :

— Գժուար պիտի ըլլայ պրծիլս, մտաբերեց Արէնկուար : Սակայն
զարմեալ փորձ մը փորձել ուզեց : Չեմ հասկընար ինչո՞ւ, ըստ,
սլուէմները Չուաւականաց դասուն մէջ չդասուին : Եզովբոս՝ թախա-
ուաշղիկ մ'էր, Հոմերոս՝ մուրացիկ . Հերմէս՝ դող :

Քլորէն ընդմիջեց զանիկա . Վարձեմ քու անիմանալի խօսքերովդ
ափեղցփեղաբանութիւններովդ զմեզ շլացընել, կախարդել կ'ուզես
(matragaboliser) : Այդչափ կերպերու, ձեւերու պէտք չկայ ամենե-
ւին . դործողութիւնը պարզ է, կախուէ ըրննայ :

— Կերեցէք, տէր թաղաւոր Թիւնի, կրկնեց Արէնկուար, ոսն առ
ոսն դատը պաշտպանելով . կարծեմ՝ դործը կ'արժէ որ ամեն կերպով
շանահար ըլլամ : Ապրկեմն մը : Մտիկ
ըրէք ինձի : Առանց մտիկ ընելու չպիտի դատաւարտէք
զիս անշուշտ :

Եր աղեատուր ձայնը, շուրջն եղած գոռումէն դոչումէն խափա-
նուեցաւ . նորատի տղին աւելի ախիւնով իր կաթսան կը քերծուր,
կը քերէր, և որպէս զի ամենայն ինչ կատարեալ ըլլայ՝ պառաւ կին
մը եռասաննոյն վրայ ճարպալի տասրակ մը (poêle) այն ինչ դրած էր,
որ կրակին վրայ կը ճչէր, գիմակաւորի մ'ետեւէն ինկած խու մը մը
տղաքներու համած ձայներուն նման ձայներ հանելով :

Նոյն միջոցին Քլօբէն Թրոյլլըֆու պահ մը Եղիպտոսի Գուքսին և Գալիլիայ կայսեր հետ խորհուրդ բնելէ վերջը, թէ և այս վերջինը կատարելագէտ արքած էր, պօռաց խտտութեամբ. «Առեցէք» . և որովհետև կաթսայն և ստպակը մտիկ չէին ընել իրեն և իրենց երկնուայրը կը հանապաղորդէին. ստակուէն վար նետուեցաւ, կից մը տուաւ կաթսային, որ տղեկին հետ սասն քայլ հեռուն գլորեցաւ, կից մ'ալ տուաւ տապակին, որուն բոլոր ճարպը կը րակին մէջ հոսեցաւ, և ծանրութեամբ ելաւ նորէն իր գահը, առանց տղուն հեղձամղձուկ լալիւնները կամ պառաւին քրթմնջիւնները փոյթ ընելու, որու ընթրիքն աղուոր սպիտակ բոցերով կը փճանար :

Թրոյլլըֆու նշան մ'ըրաւ, և դուքսը, և կայսրը, և աւագընկերք և դձուճք եկան իր շուրջը պայտի ձևով բոլորուեցան, որու Արէնկուար, միշտ խտիւ ձեռքակալ, կեդրոնը կը դանուէր : Աէս շրջանակ մ'էր այն ցնցոտիներու, զրդլեակներու, ոսկի թիթեղներու, երեքժանիներու, սապարներու, զինն շաղախ սրուններու, մերկանդամ յաղթ բազուկներու, ստորին, կորած և ապուշ դէմքերու : Չուտութեան այս բոլորչի սեղանին մէջ տեղը, Քլօբէն Թրոյլլըֆու, իբր այս ծերակոյտին գահերէցը, իբր այս աւատութեան իշխանը, թաղաւորը, իբր այս կարսինալական ժողովոյն բարը, զեր 'ի վեր կը տիրէր, նախ իր տակաւին բովանդակ բարձրութեամբը, երկրորդ՝ չեմ գիտեր ինչ տեսակ գոռոզ, դաժան և ահապին կերպարանքով՝ որ իր բիբը փայլատակել կու տար և որ չըտուականներու ձեռին գազանային տխայն իր վայրագ կիսագէմին վրայ կը բարեխառնէր : Աարծես թէ խալամ մ'էր այն խոզի կնճիթներու մէջ տեղ :

— Մտիկ ըրէ, ըսաւ Արէնկուարին՝ փապարեալ ձեռքովն իր տձև կղակը շոյելով. պասաձառ մը չեմ տեսներ որ չլխախտու դու : Ստոյգ է, կ'երևի թէ այդ բանէն կը խորշիս . և խիստ պարզ է այս, դուք որսանիկք՝ այս բանին վարժուած չէք, և իրին վրայ խիստ մեծ դաղափար մ'ունիք : Մակայն և այնպէս, մենք քեզի շարիք մը հասցընել չենք ուզեր . առ այժմ ահա քեզ միջոց մը ինքզինքդ ազատելու : Մեր մէջ մանեղ, մերիններէն ըլլալ կ'ուզես :

Ընթրեցողը կ'ընտան դատել թէ այս առաջարկութիւնս ինչ տպաւո-

րութիւն ըրաւ Արէնկուարի վրայ, որ իր կեանքէն յուսահատարար ձեռնթափ կ'ըլլար, և որ սրտապինդ վերստին յարեցաւ անոր :

— Անշուշտ կ'ուզեմ. շատ աղէկ և կամակար կ'ուզեմ, ըսաւ :

— Ար հաւանի՞ս, կրկնեց Քլօբէն, Փոքր-Բոցի (Petite-Flambe) ազանց մէջ զինուորելու :

— Այո, ճշգրիտ կը զինուորեմ Փոքր-Բոցի ազանց մէջ, սպասախանեց Արէնկուար :

— Ինքզինքդ կը ճանչնաս անդամ ազատ քաղաքաւորութեան (franche bourgeoisie) :

— Ազատ քաղաքաւորութեան :

— Հպատակ Արիօղի թաղաւորութեան :

— Արիօղի թաղաւորութեան :

— Չուտակիան :

— Չուտական :

— Հողում և 'ի բոլոր սրտէ :

— Ի բոլոր սրտէ և հողում :

— Մակայն կ'իմացընեմ քեզ, կրկնեց թաղաւորը, որ դարձեալ պիտի կախուիս :

— Այդ ինչպէս կ'ըլլայ, ըսաւ պուէտը :

— Միայն շարունակեց Քլօբէն անսասան, աւելի վերջը պիտի կախուիս, աւելի մեծ հանդիսիս, Բարիկ պատուական քաղաքին ծախիւքը, քարեղէն աղուոր կախաղանէ մը և պարկեշտ մարդերու ձեռօք : Ասիկա միթարութիւն մ'է :

— Ըսածնուդ պէս թող ըլլայ, սպասախանեց Արէնկուար :

— Ուրիշ առաւելութիւններ ալ կան . իբր ազատ քաղաքաւոր՝ ոչ տղմի ստակ պիտի տաս, ոչ աղքատի, ոչ լապտերի, որոց ենթակայ են Բարիկի քաղաքաւորք :

— Ամէն, եղիցի, եղիցի, ըսաւ հաղներդուն : Ար հաւանիմ . Չուտական եմ, Արիօղեանս, ազատ քաղաքաւոր, փոքր-բոց, վերջապէս ինչ որ կ'ուզեք . և կանխաւ ալ այս ամեն հանգամանքները կը կրէի իմ վրաս, պարսն թաղաւոր Թիւնի, այնու զի փիլիսոփայ եմ, և ինչպէս զխտէք, «Ամենայն ինչ 'ի փիլիսոփայութեան, և ամենայն ոք 'ի փիլի-

տոկայի բովանդակեալ կայ . et omnia in philosophia, omnes in philosopho continentur:»

Թիւնի թագաւորը յօնքերը սքտանց :

— Զիս որո՞ւ տեղ կը դնես , մարդ . ի՛նչ տեսակ Հունդարացի Հրէի Արիօղեան լեզու կը խօսիս մեզի . ես Եբրայեցեբէն չեմ գիտեր . աւազակ ըլլալու համար Հրէայ ըլլալու պէտք չունիմ . այլ չեմ դողնար իսկ , ատկէ աւելին կ'ընեմ , կ'սպաննեմ . մարդախողտող (coupe-gorge) այն . քսակակաղող (coupe-bourse) ո՛չ :

Արէնկուար ջանաց ջատագովութիւն մը սարգեբլու այս հակիրճ խօսքերուն մէջ , զոր սրտմտութիւնն երթալով ընդհատ ընդհատ կ'ընէր :

— Չեզմէ ներում կը խնդրեմ , տէր իշխան . խօսածս Եբրայեցեբէն չէր , Լատինեբէն էր :

— Քեզ կ'ըսեմ թէ Հրէայ չեմ , ըսաւ Քլօբէն զայրագին , և թէ քեզի կախել պիտի տամ , թշուառական . ինչպէս նաև սա Հրէաստանի գառակ ճարտարէն՝ որ քու քովդ կը գտնուի , և որո՞ւ կեղծ գրամի մը նման , ինչպէս որ է իսկ , օր մը տրապիզի մը վրայ դամուխը տեսնելու մեծ յոյս ունիմ :

Այս ըսելով մատովը մօրուաւոր Հունդարացի փոքրիկ Հրէայն կը ցուցընէր , որ իր «facitote caritatem» ուրը մօտեցած էր Արէնկուարի , և որ ուրիշ լեզու չհասկընալով Թիւնի թագաւորին սրանեղութեան իր վրայ զեղուլը կը տեսնէր զարմացմամբ :

Հուսկ ուրեմն , Քլօբէն իշխանը հանդարտեցաւ :

— Անզգամ , ըսաւ մեր պուէտին , ուրեմն չուտական ըլլալ կ'ուզէս մեզի պէս :

— Անշուշտ , պատասխանեց պուէտը :

— Միայն ուզելով դործ չլմբննար , ըսաւ նեղօքիտ Քլօբէն . բարի կամք ունենալով թանի մը մէջտիս մը չաւեղնար բնաւ . բարի կամքը միայն արքայութիւն երթալու կրնայ ՚ի ճահ գալ . արդ , արքայութիւն և Արիօղ մէկ բան չէ և երկուք կ'ընէ : Արիօղեաններու մէջ ընդունուելու համար հարկ է որ ապացտցանես թէ բանի մը յարմար կու գաս , և ասոր համար՝ փայտեայ մարդուն վրայ խուզարկութիւններ պէտք է ընես :

— Կ'ընեմ , ըսաւ Արէնկուար , ինչպէս որ կը հրամայէք :

Քլօբէն նշան մ'ըբաւ : Քանի մ'Արիօղեանք շրջանակէն զատուեցան և սահ մը վերջն ետ դարձան երկու զերաններ բերելով , որոց ստորին ծայրը՝ երկու բահակաձև կաղնուածներ կը դնուէին , հողին վրայ զանոնք հեշտութեամբ հաստատելու համար , երկու զերաններուն վերին մասին վրայ կողմնակի մարդակ մ'անցուցին , և այս ամենը խիստ սիրուն կախաղանի մը կերտարանք առաւ , որու ՚ի քթթելական իր աչաց առջև կանդնուիլը տեսնելու դոհութիւնն ունեցաւ Արէնկուար , բան չէր պակսեր անոր վրայ , և ո՛չ իսկ պարանը՝ որ մարդակէն վար՝ կը տատանէր շտրհալի :

— Բանն նւր պիտի տեսնին , իւրովի հարցոյց Արէնկուար տոտամսութեամբ : Բոժոժներու ձայն մը լսելով պահ մ'իւր անձկութիւնը հանդարտեցաւ . չուտականք պարանին վրայ փայտեայ մարդ մը կը կախէին պարանոցէն . տեսակ մը թուշուներու շիկազեցտ խրատիւլակ , բոժոժներով և զանգակիկներով այն աստիճան բեռնաւորուած , որ անոնցմով երեսուն Քասթիլեան ջորի մարթ էր հանգերձել : Այս բխրաւոր բոժոժները պարանին ճօճումն սահ մը դողողացին , յետոյ տակաւ առ տակաւ մարեցան և ձայներնին քաշեցին , երբ փայտեայ մարդն արձանացաւ անշարժ այն ճօճանակի օրէնքով՝ որ աւաղեայ ու ջրեայ ժամացոյցները (clepsydre) մէջ տեղէն վերուց :

Այն ժամանակ Քլօբէն փայտեայ մարդուն տակ գրուած հին երեւոտն աթուակ մը ցուցունելով Արէնկուարին «Վրան ելիր» , ըսաւ :

— Տէր ողորմա , առարկեց Արէնկուար , մէկ տեղս պիտի ջախջախեմ անխտակի կերպով . ձեր աթուակը Մարտիալի երկ-տող տասնաւորի մը պէս կը կաղայ . վեցադիւան ոտք մը և հնգադիւան ոտք մը ունի այն :

— Ելի՛ր վրան կ'ըսեմ , կրկնեց Քլօբէն :

Արէնկուար աթուակին վրայ ելաւ , և զլիսի ու բազուկներու բաւական ճօճումներէ վերջն իր ծանրութեան կեղտնը դտաւ վերջապէս :

— Հիմա , շարունակեց Թիւնի թագաւորը , ո՞չ ոտքդ ձախ ոտքիդ վրայ դարձուր , և ձախ ոտքիդ ծայրին վրայ կանդնէ :

— Տէր իմ , ըսաւ Արէնկուար , բացարձակապէս կ'ուղէք ուրեմն որ մէկ անգամս ջախջախեմ :

Քլօբէն զլուսը թօթուեց :

— Մտիկ ըրէ, ընկեր, շատ կը խօսիս դու : Ահա երկու խօսքով
քանք քեզի հասկըցընեմ . ոտքիդ ծայրին վրայ, ինչպէս որ ըսի, պի-
տի կանգնիս . այս կերպով փայտեայ մարդուն մինչև զրպանը կրնաս
հասնիլ . զոր պիտի յուզես, որոնես և մէջը դանուած մէկ քսակը պի-
տի առնես . և եթէ առանց բոժոժի մը ձայնի բոլոր այս զործերս կա-
տարես՝ քնջէ, չուտականայ դասուն մէջ պիտի ընդունուիս . միայն
ուրթ օր շարունակ դանակով պիտի ընենք քեզի :

— Տէր ողբմեա . բոժոժ չ՛նչեցընե՛լ չեմ ընե՛ր ուրեմն , ըսաւ
Արէնկուար : Իսկ եթէ բոժոժները հնչեցընեմ :

— Այն ժամանակ պիտի կախուիս . կը հասկընաս :

— Չեմ հասկընար բնաւին , պատասխանեց Արէնկուար :

— Անգամ մ'իւս մտիկ ըրէ . սա փայտեայ մարդը պիտի խուզար-
կես , քրքրես և քսակը պիտի գողնաս . եթէ գործողութեանդ միջոցին
մէկ հնչակ մ'իսկ հնչէ՝ բանդ բուսած է և կախաղան կ'ընես . կը
հասկընաս ասիկա :

— Քաջ է, ըսաւ Արէնկուար, այդ հասկըցայ . յետոյ :

— Եթէ առանց բոժոժի մը ձայն լսուելու քսակը գողնալու յաջո-
ղիս, չուտականներու դասէն պիտի ըլլաս, և ուրթ օր շարունակ պի-
տի թուպիմք քեզի չարաչար : Ալ հասկըցար հիմա հարկաւ :

— Այ, տէր թագաւոր, այ չեմ հասկընար : Ար է իմ շահս, ա-
ռաւելութիւնս . մէկ կողմէ՝ կախուիլ . միւս կողմէ՝ ձեծ ուտել :

— Հապա չուտականս ըլլալ, կրկնեց Քլօբէն, հասար չուտականս
ըլլալ . ասիկա բանի մը տեղ չիս դնե՛ր : Մենք քու օղտիդ համար պի-
տի թուպիմք դքեզ, որպէս զի չարքաշ ըլլաս և հարուածներու տպու-
րած :

— Մեծ չնորհակալութիւն, պատասխանեց պուէար :

— Օն, շտապենք, ըսաւ թագաւորն ոտքով տակաւին դարնելով,
որ մեծ թմբկի մը պէս ձայն հանեց . խուզարկէ սա շինծու մարդն և
գործը լմընայ . վերջին անգամ կ'իմացընեմ քեզ որ եթէ մէկ բոժոժ
մը միայն լսեմ, այդ սուտ մարդուն տեղ դու պիտի անցնիս :

Արկողեանց խումբը Քլօբէնի խօսքերը ծափահարեց, և կախաղա-

նին չորս կողմը բոլորչի շարուեցաւ, այնպիսի անողորմ քրքիջով մը որ
Արէնկուար յայտ յանդիման տեսաւ թէ անսնցմէ ամեն բան կրնար
վախնալ, փոխանակ զի այն աստիճան կը զուարճայցընէր զանոնք : Առ-
տի այ իրեն յոյս մը, ապաւէն մը չէր մնար, բայց եթէ իր վրայ հարկ
գրուած երկիւղալի գործողութեան մէջ յաջողելու խախուտ ու տկար
բաղդը, և որոշեց փորձելու զայն, բայց ոչ առանց ջերմանջերմ աղօթք
մ'ուղղելու առ փայտակերտ մարդն, զոր պիտի կապաէր և զոր աւելի
հեշտ էր անշուշտ 'ի դուր ձեռք քան թէ այն անագորոյն չուտակա-
նայ դասը : Այս բիւրաւոր հնչակներն իրենց արնձեայ լեզուներով
խածնելու և սուշելու պատրաստ իժերու բերաններու նման կ'երեւէին
իրեն :

— Ահ, կ'ըսէր յուշիկ, կարելի բան է որ կեանքս, էութիւնս այս
բոժոժներէն ամենափոքրին՝ ամենափոքր ճօճումէն կախեալ ըլլայ : Ահ,
կ'աւելցընէր ձեռնումնած, հնչակք, մի հնչէք . զանգակիկք, մի զան-
գակէք . բոժոժք, մի բոժոժէք :

Յետին ճիղ մ'ալ բրաւ Թրոյլըփոի վրայ :

— Եւ եթէ յանկարծակի հալ մը փչէ, հարցոյց անոր :

— Այտի կախուիս, պատասխանեց միւսն առանց դեղեկելու :

Տեսնելով որ ոչ ժամանակ կար, ոչ յապաղում, ոչ հնարաւոր խու-
տափանք, քաջութեամբ իր որոշումն բրաւ . աջ ոտքը դարձուց ձախին
վրայ, ձախ ոտքին վրայ կանդնեցաւ և ձեռքը կարկառեց
բայց այն միջոցին որ փայտակերտ մարդուն պիտի դաշէր, մարմինը,
որ մէկ ոտք ունէր միայն, երեքայ աթուակին վրայ, որու ոտքերը մի-
այն երեք հատ էին . մեքենայաբար փայտեայ մարդուն ուղեց կաթնիլ,
հաւաստակալու թիւր կորալնուց և սատակութեամբ գետին ինկաւ,
անոր վրայ զանուած հազարաւոր հնչակներուն մահաշունչ ձայնէն
խուլցած : Փայտեայ մարդն անոր ձեռքի մղումին տեղի տալով, նախ
ինքզինքի վրայ թաւալում մ'ըրաւ, յետոյ երկու գերաններուն մէջ
տեղ վսեմ ծանրութեամբ մը սկսաւ տարուբերիլ :

— Բիւր անէժք, գոչեց Արէնկուար ինկած ժամանակ և երեսը
գետնին վրայ՝ իբր մեռեալ մնաց . սակայն միւս կողմէն իր զլխուն վրայ
գարհօրելի զանգակներու շաւաչիւն մը կը լսէր, չուտականներու

սաղայելի քահ քահն և Թրույլըֆուի ձայնն որ կընէր . «Ա՛ր առէք սա անպիտանը , և կախեցէք պատուականսպէս :»

Ուրք ելաւ Կրէնկուար . տեսաւ եղկելին որ արգէն փայտեայ մարդը մէկդի առած էին , իրեն տեղ բանալու համար :

Արկողեանք զինքն աթուակին վրայ հանեցին և Քլօրէն եկաւ պարանը վզէն անցնելով և ուսին վրայ զարնելով ըսաւ . «Բարեաւ մնաս , բարեկամ . սը ազատում չկայ քեզ համար , ի՛նչ որ ալ ընես պարսպ է :»

Ընհրհս բառը Կրէնկուարի շրթանց վրայ մարեցաւ . հայեցուածը չորս կողմը դարձուց . այլ նանի՛ր յոյս . ամենքը կը խնդային :

— Պեղվինքը տը լ՛նդուալ , ըսաւ Թիւնի թագաւորը սոսկալիթխար չուռականի մ'որ շարէն դուրս ելաւ , մաղլցէ՛ ելի՛ր գերանին վրայ :

Պեղվինքը տը լ՛նդուալ թեթեակի ելաւ շեղակի գերանին վրայ , և քիչ մը վերջը Կրէնկուար , աչքերը վերցրնելով տեսաւ սարսափալ որ իր գլխուն վերեւ ձողին վրայ նստեր էր :

— Հիմա , կրկնեց Քլօրէն Թրույլըֆու , ձեռքերս զարնելուս պէս , Անտրի՛ լը Բուժ , ծնկովդ աթուակը դեմին պիտի նետես , Ֆրանսուա Էանդ-Բրիւն , անդդամին ոտքերէն պիտի կախուիս . և դու , Պելվինքը անոր ուռերուն վրայ պիտի նետուիս . և ամենքնիդ ալ համանդաման , կը լսէք : Սարսուաց Կրէնկուար :

— Պատրաստ էք , ըսաւ Քլօրէն Թրույլըֆու երեք Արկողեաններուն , որք կազմէին Կրէնկուարի վրայ գահալիթելու : Հէք մահապարտը սպասումի ահաբեի պահ մ'ունեցաւ , մինչևեռ Քլօրէն ոտքովը հանդարտօրէն կրակին մէջ քանի մ'ուռի ցողուններ կը նետէր , որոյ՞ քողը հասած չէր այրելու համար : Պատրաստ էք , կրկնեց և ձեռքերը քացաւ զարնելու համար . մանրերկրորդ մ'ես՝ և Կրէնկուարի բանը բուսած էր : Այլ յանկարծ իբր յեղահաս խորհուրդով մը կասեցաւ :

— Կեցի՛ք , ըսաւ , կը մոռնայի՛ սովորութիւն է որ մարդ մը չկախենք առանց հարցնելու թէ կնայ արդեօք կին մ'որ զայն ուզէ առնուլ : Ը՛նկեր , վերջին արտէնդ է այս : Հարկ է որ կամ չուռուհուց կամ չուանի հետ պսակուիս :

Այս գնչական օրէնքը , որչափ որ անհեթեթ երևի ընթերցողին , մինչև ցայսօր մանրամասնաբար գրուած է Անդղիական հին օրէնսգրութեան մէջ : Տես Բընտոնի . Գեյնի . Burington's Observations .

Կրէնկուար շունչ առաւ . կէս ժամուան մէջ այս երկրորդ անգամն էր՝ որ կեանքն իրեն կը վերագառնար . ուտի և այս պատճառաւ շատ վտտահութիւն չէր ցուցնել անոր :

— Այ , աղէ , դուչեց Քլօրէն , որ իր տակառին վրայ ելած էր վերստին , աղէ՛ , այ կանայք , էդք , վճուկէն մինչև իր կատուն , կնայ , կը գտնուի մէջերնիդ ցոփահի մը որ այսցոփն ուզէ : Աղէ՛ , Բօլէգ լա Էարօն , Եղիսարէ՛թ Թրուվէն , Սիմօն Ժօտուին , Մարիամ Բիէտըպու , Գին լա Լօնկ , Պերարա Փանուէլ , Միշէլ Ժընայլ , Քլօս Բօնօ-Օրէյլ , Մամիլիւն Ժիրօրու : Աղէ՛ , Իզապօ լա Թիէրրի . ելէք տեսէք մարդ մը ձրիաբար . ո՞վ կ'ուզէ զայն :

Կրէնկուար այս ողորմելի վիճակիս մէջ , քիչ տեսչաբեր (appetissant) էր անշուշտ , և չուռուհիք եղած առաջարկութեան գողցես անողաց երևեցան : Եղկելին լսեց անանց ձայները , որք կ'ըսէին . — Աչ , ոչ , կախեցէք զանիկա . ամենուս համար զուարճալի է անոր կախուիլը տեսնել :

Երեք հոգի սակայն բազմութեան մէջէն դուրս ելան ու եկան զինքը հոտոտելու : Առաջինը յաղթամարմին և քառակուսի դէմքով աղջիկ մ'էր , որ ուշի ուշով մեր փիլիսոփային խեղճ բաձկոնակը քննեց : Կրկնոցը շագանակ խորովելու տապակէ մ'աւելի մաշուած էր ու աւելի ծակոտակէն : Աղջիկը դէմքը ծռելով ծռմրոկելով , «Հնտի՛ կապերտ» քրթմնջեց և Կրէնկուարի դառնալով , «Տառատուկ տեսնենք :»

- Կորսընցուցի , ըսաւ Կրէնկուար :
- Գլխանրկ :
- Առի՛ն ինձմէ :
- Մուռակներդ :
- Ներբանին ելած է :
- Բասմկ :

— Բարէ, թո՛ղ թովեց Կրէնկուար, և ինչ իսկ դանդ մ'առնիմ :

— Թող ուրեմն որ կախեն քեզ, և շնորհակալ իսկ եղևր, կրկնեց չուարուհին կռնակն անոր դարձնելով :

Երկրորդը, պատաւ, արջնաթոյր, խորշումալի, զազլատեսիլ, Հրաշից Ապարանքին մէջ իսկ տղեղութեամբը նշանաւոր համարուելու արժանի, Կրէնկուարի բոլորտիքը դարձաւ. սա խեղճ սղորմեկին կը գողար գրեթէ որ զինքը չուզէ այն հրէշուհին : Այլ նա «Շատ նիշար է» ըսաւ ակռաներուն մէջէն և անդին գնաց :

Երրորդը նորահաս աղջիկ մ'էր, բաւական առողջ և ինչ այնչափ գարշատեսիլ : «Ազատէ գիս» ըսաւ անոր թշուառը դաշն ձայնով : Կարեկցութեամբ պահ մի նայեցաւ անոր աղջիկը, աչքերը խոնարհեցուց, պարեգօտին ծալք մ'ըբաւ, և վարանեալ մնաց : Կրէնկուար անոր ամեն շարժումներն ու շի տւում կը դիտէր. յուսոյ յետին նշոյլն էր այն իրեն համար :

— Ոչ, ըսաւ հուսկ ուրեմն մատղաշ աղջիկը, ինչ, Կիլլեօմ Լճակ - Ժու կը ծեծէ գիս. և բազմութեան մէջ մտաւ խառնուեցաւ :

— Ընկեր, ըսաւ Գլօբէն, զործող ձախող դնաց : Յետոյ իր տակառին վրայ կանգնելով, «Մէկը չուզէր զայն, պօռաց, ՚ի մեծ զուարթութիւն ամենուն, դնահաստ գործակատարի մը շեշտին նմանընելով. մէկը չուզէր զան. մէկ, երկու, երեք :» Եւ զլիւի նշանով մը դէպ ՚ի կախաղանը դառնալով, «Տրուած» ըսաւ : Այլ լլրվինը տը լէգուալ, Անտրի լը Բուժ, Ֆրանսուա - Շանդ - Բրիւն Կրէնկուարի մօտեցան :

Նոյն միջոցին ձայն մ'է ելաւ Արկողեանց մէջ. Էզէրա՛լան, Էզէրա՛լան : Գողաց Կրէնկուար և աղաղակին եկած կողմը դառնալով տեսաւ որ բազմութիւնը ջինջ և ակնախտիղ դէմքի մը ձամբայ կը բանայ : Գնչուհին էր եկողը :

«Էզմէրալան» ըսաւ Կրէնկուար, իր տաղնապալի յուզմանը մէջ, այս մոզական բառիս նոյն օրուան իր բոլոր յիշատակները յանկարծակի դօզել միացնելուն համար ախշած մնացած :

Այս չնաշխարհիկ արարածն կ'երևէր թէ նոյն իսկ Հրաշից Ապարանքին մէջ մեծ տպաւորութիւն կ'ընէր իր դեղով և հրապուրով : Ար-

կողեանը և Արկողուհիք անոր անցած ժամանակ՝ զգօնութեամբ մէկ կողմ կը կայնէին, և անոնց կտրիտ դէմքերն անոր ակնարկով կը զուարթանային :

Իր թեթևասն քայլովը մօտեցաւ մեղապարտին, իր սիրուն այծը միշտ ետեէն ունենալով : Խեղճ Կրէնկուար աւելի մեռած էր քան թէ ուղջ : Մանկամարդը պահ մը լուր թեամբ անոր դիտէէն, վերջը, «Պիտի կախէք այս մարդը» ըսաւ ծանրութեամբ Գլօբէնի :

— Այո, քոյր, պատասխանեց Թիւնի թագաւորը, միայն թէ զանկա էրիկ չառնուս քեզի :

Գեոախիթիթ աղջիկին իր ստորին շրթունքի փոքրիկ սիրուն ծուռն ընելով,

«Մ'առնում ես զանկա» ըսաւ : Կրէնկուար այս կէտիս հուսատաց հաստատութեամբ թէ առտունէ ՚ի վեր երազ մ'էր տեսածը, և թէ ասիկայ ալուրիշ բան չէր՝ բայց եթէ նոյն երազին շարունակութիւնը :

Իրացունէ ալ բաղդի թէ և աղբոր՝ բայց բուռն փոփոխութիւն մի էր այն որ կ'ըլլար յեղակարծում :

Շարժուն հանդոցը քակելով պուէան աթուակէն վար առին. խեղճը ստիպուեցաւ նստիլ, այնչափ մեծ էր իր սրտի յուզումը :

Եզիպտոսի դուքսը, առանց խօսք մ'արտաբերելու, կաւէ թակոյկ մը բերաւ և Էզմերալտա զայն Կրէնկուարի տալով — Գետինը նետէ զայս, ըսաւ անոր :

Թակոյկը ջախջախուելով չորս կտոր եղաւ :

— Ե՛զբայր, ըսաւ այն ատեն Եզիպտոսի դուքսը ձեռքն անոնց ճակտին վրայ դնելով, քու կինդ է նա. քոյր, էրիկդ է նա. և այս չորս տարուան համար : Գացէք բաներիդ :

Է

Հ Ա Ր Ս Ա Ն Ե Ա Ց Գ Ի Շ Ե Ր Մ Ը

Քանի մը վայրկենէն մեր պուէտը կամարակապ, լաւ փակուած, տաքուկ փոքր սենեկի մը մէջ նստած գտնուեցաւ, առջևը սեղան մը

պատրաստ՝ քովը կտիտած կերակրեղեններու դարանէ քանի մը փոխաւ տ թխաներ բնելու, լաւ անկողին մը գիմացը, և սիրուն աղջկան մը հետ միակ միայնակ: Արկածը հմայքի կը մտննար, և ինքը Արէնկուար կ'սկսէր առանց կատակի ինքզինքն ողիններու պատմութեան մէկ անձը համարել, ասան ասուն, աչքը չորս կողմը կը դարձնէր որպէս թէ երկու թեւոր եղջերուաքաղներէ լծուած հրեղէն կառքը փնտռելու համար, սր կարող եղած էր զինքն այսպէս տարտարոսէն արքայութեան փոխադրել: Երբեմն ալ ակնարկն իր բաժնիտակին ծակերուն վրայ կը յարէր յամուութեամբ, սրպէս զի իրութեան փաթտուի մնայ և երկրէ չհեռանայ բոլորովին: Իր խելքը, մտածին անջրպետներու մէջ տարուբեր՝ մտ թելով կապուած էր միայն:

Իսկ մանկամարդը բնաւ ին մտադրութիւն չընելով իրեն, կ'երթար, կու դար, աթոռակ մը տեղէն կը վերցընէր, իր այծին հետ կը խօսակցէր, հնա հնա իր ծուման ձեւ կ'ընէր: Լուսկ ուրեմն եկաւ սեղանին մօտ նստաւ, և Արէնկուար զանիկա կրցաւ գիտել հանդստեամբ:

Ընթերցող, աղայ եղած ես ժամանակաւ, և դուցէ տակաւին այն բարեբաստիկ հասակին մէջ դանուելու բազդն ունիս: Հարկաւ շատ անդամ (ես իմ մասին ամբողջօրեր անցուցած եմ, և կենացս լաւագոյն օրերը) հոսուն ջուրի մ'եղբւրքը, արեւափայլ օր մը, մացառէ մացառ՝ կանաչագոյն կամ կապտագոյն շերտփակովի մը (demoiselle) ետեէ ինկած ես մինչդեռ այս ազուոր քառաթե միջատը սուր անկիւններով իր թռիչին ուղղութիւնը կը փոխէր, ամեն մէկ տարի ծայրերուն մէջ մէկ համբոյր նուիրելով: Ար յիշես թերեւ ինչ սիրասենչիկ հետաքրքրութեամբ, միտքդ և նայուածքդ, շէկ և երկնագոյն թեւերով այս սուրող և բզզացող փոքրիկ յորձանքին վրայ կապուած կը մնար, որու մէջ տեղն անըմբռնելի ձեւ մը կը ծփար, որ նոյն իսկ իր շարժման երացութեամբը կը քողարկուէր աչքերէդ: Թեւերու տարուբեր երբուծմի մէջէն շփոթութեամբ նկարուած այս օդային էակը՝ ցնորական, մտածին, երեակայական բան մը կ'երեւէր քեզի, շոշափեն անհնարին, տեսնելը նոյնպէս անհնարին:

Այլ երբ հուսկ ուրեմն սիրուն միջատն եղէգի մը ծագը կը հանդչէր, և դու շունչդ բռնելով կարող կ'ըլլայիր զնուել շրշեայ այն երբ

կար թեւերը, այն երփն երփն երկար պատմութեանը, ակնմանայ այն երկու դնդակները, ինչ հիացում չէ իր զգար, և միանգամայն ինչ վախ՝ որ ձեւը վերստին ստուերի մը պէս, և ինքը ցնորական էակի մը պէս չհեռանայ, անհետ չըլլայ աչքից առջեւէն: Միտքդ բեր այս տպաւորութիւններդ և այն ժամանակ հեշտու կրնաս մակարեթել թէ ինչ կ'ըզդար Արէնկուար իր շոշափելի և տեսանելի ձեւին տակ զննելով զխտելով այն Եզմեբայտան՝ զոր մինչև այն կէտը՝ պարու, երզի և շփոթի յորձանքի մէջէ ազու կերպով տեսած էր միայն:

Իր մտախոհութեան մէջ հետզհետէ թաղուած մնացած՝ «Ահա ուրեմն, կ'ըսէր իւրովի, տարտամ կերպով զխտելով զայն, ինչ բան է Էզմեբայտ քառածը. երկնային աբարած մը, միանգամայն գուհներու պարուհի մը՝ այնչափ մեծ և մի և նոյն ժամանակ այնչափ պզտիկ բան: Անիկան այս սուսուս Խորհուրդիս վերջին հարուածը սուսաւ, անիկա դարձեալ այս իրիկուն կեանքս ազատեց ամենավերահաս վտանգէ: Իմ շար ողիս, ինչպէս նաև իմ բարի հրեշտակս : Միբուն կին մը, յերաւի ինչ աստիճան մոլեղին սէր մը պէտք է զգայ նա վրաս, որ այսպէս ընդունի զիս : — Ազէկ միտքս եկաւ, քսաւ յանկարծ ոտք երնելով այն ճշմարտին զգացումով՝ որ իր բնաւորութեանն և փիլիսոփայութեանը հիմը կը կազմէր, աղէկ միտքս եկաւ. չեմ գիտեր ինչպէս, բայց անոր ամուսինն իմ ես:»

Այս տեսիլը զլիսուն և աչքերուն մէջ՝ այնպիսի զինուորական և տարփալի կերպով մը մտեցաւ նորահաս աղջկան, որ ասիկա ետ ետ քաշուեցաւ: «Ինչ կ'ուզես ինձմէ այդ կերպով» քսաւ:

— Արնան հարցնել թէ ինչ կ'ուզեմ, պաշտելիք իմ Էզմեբայտաւ, պատասխանեց Արէնկուար այնպիսի խանդավառ շեշտով մ'որ ինքզինքը մտիկ ըրած ժամանակն ինքն ալ կը զարմանար:

Եղիպտոս հին յայտուչ կըթած նայեցաւ անոր: — Ձեմ՝ գիտեր թէ ինչ ըսել կ'ուզես:

— Եւ ինչ, կընեսց Արէնկուար, հետզհետէ տաքնալով, և խորհելով որ վերջապէս Հրաշից Աստուծոյ մէջ ապաստանած սուսքի նութեան մը հետ դործ ունէր, ես քու կը չեմ միթէ, անուշիկ բարեկամուհիս, դու ալ ինչ չես: Այս ըսելով մէջքէն բռնեց պարզութեամբ:

Գնչուհւոյն իրանն սճաճուկի մը նման ձեռքերուն մէջէն սպրդեցաւ խղիկին մէկ ծայրէն միւս ծայրը ցատքեց պատանուհին, և խոնարհելով և նորէն կանգնելով ձեռքը փոքրիկ դաշտնով մ'երեցաւ, որու ուսկից եկելը չտեսաւ իսկ Արէնկուարը. գուռը և զայրազկի՛ն էր օրիորդը, շրճունքներն ուռած, ունդունքը բացուած, պստերը խնձորի մը նման կարմիր, բիբերը փայլալանման շողշողուն: Մի և նոյն ժամանակ սպիտակափայլ այծիկն անոր դիմացը կանգնելով Արէնկուարի պատերազմական ճակատ մը ներկայացուց, որու վրայ երկու ոսկեզօծ սիրուն ու սրածայր եղջիրներ ցցուած էին: Այս ամեն բանս յակնս քթթեղ կատարուեցաւ:

Շերեփակովն իշամղու կ'ըլլար, և խայթելու պատրաստ կը ցուցընէր ինքզինք ամեն կերպով:

Մեր փիլիսոփան անշփոթ մնաց, կարգ ըստ կարգէ այժէն երիտասարդ աղջկան իր աստիճանացուածքը դարձնելով,

«Սուրբ կոյս Աստուածածին, ըստ վերջապէս երբ զարմացումն իրեն խօսելու թոյլ տուաւ, ահա երկու լաւ կտրիճուհիներ:»

Գնչուհին ևս իր կողմէն լուր թիւնը խզեց: — Ալետք է տարօրինակ կերպով ժպիւրհ մէկն ըլլաս դու:

— Ներեցէք, օրիորդ, ըստ Արէնկուար ժպտելով. ուրեմն ինչո՞ւ զիս ամուսին ընտրեցիք:

— Պէտք էր թողուլ որ կախուէիր:

— Այսպէս, կրկնեց բանաստեղծը, իր սիրասենյակի յոյսերուն մէջ սակաւ ինչ 'ի դերեւ ելած, զիս ամուսին առնելով միայն կախադանէ փրկելու խորհուրդն ունեցաք:

— Եւ ուրիշ ի՞նչ խորհուրդ կ'ուզես որ ունեցած ըլլամ:

Արէնկուար պրկունքը խածնելով — Արեւի որ, ըստ, տակաւին այնչափ յաղթական չեմ 'ի Աուպիտոն, որչափ որ կը կարծէի, այլ այն ժամանակ այն խեղճ թակոյկը ջախջախելու ի՞նչ պէտք կար:

Սակայն Էզմարտայի աշտէն և այծին եղջիրները միշտ պաշտպանողական զիրքի մէջ էին:

— Օրիորդ Էզմարտայ, ըստ պուէտը, դաշինք դնենք, համաձայնիք իրարու հետ: Շաղկէի մէջ ատենադպիր-նօտար չեմ, և

զքեզ չպիտի խժբծեմ Բարիզի մէջ գաշտն մը կրկուդ համար, պարոն վերին դատարարին հրամաններուն և արդելքներուն հակառակ: Գիտես սակայն որ Նօէլ Աէսքրիվէն ութ օր կայ տասն Բարիզեան փողի դատասարտուեցաւ վրան աշտեայ մը դանտելուն համար: Արդ՝ ասիկա իմ բանս չէ, և ես դործին կու գամ: Արեղնում արքայութեան մէջ ունեցած փոքր ակդիս վրայ որ առանց քու մասնաւոր հրամանիդ ու թոյլտուութեանդ քեզ չմերձենամ. բայց դու այլ ընթերելու բան մը տուր ինձ:

Արէնկուար 'ի բնուստ (an fond) հեշտասիրութիւն քիչ ունէր. այն ասպետական և հեծեղազորական ձեռէն չէր՝ որք աղջիկներու կը տիրանան բուռն յարձակմամբ: Սիրոյ խնդիրի մէջ, ինչպէս ամեն ուրիշ գործերու մէջ, պատեհագոյն ժամանակի սպասողներէն և միջին ճանքաներ բունողներէն էր մտադիւր, և լաւ ընթրիք մը, սիրուն արարածի մը հետ գլուխ գլխի՛ իրեն, նա մանաւանդ երբ փորն անօթի էր, սիրային արկածի մը նախաբանին և վերջին լուծումին մէջ սեղ, պատուական միջ-արարք (entr'acte) մը կ'երեւէր:

Եղիպտոսհին պատասխան չտուաւ. իր արհամարհական ձեն ըրաւ, վեր բունեց զլուխը թռչունի մը պէս. ետքը քրքրեց մեծաձայն, և սիրուն աշտէն եկածին պէս աներեւոյթ եղաւ, այսինքն այս անդամ ևս չկրցաւ անսնել Արէնկուար թէ՛ իւր մեղուն իր խայթոցը կը պահէր:

Պահ մը վերջը սեղանին վրայ հաճաբէ հաց մը, խոզինի ճարպի շերտ մը, քանի մը փոթ փոթ դեանախնձոր և դարեջուրի կուժ մը կար: Արէնկուար կատաղաբար ուտել սկսաւ. իւր երկաթեայ երեք-ժանիկն և իւր յախճապակեայ սնակին շաչիւնը շտապիւնը լսողը պիտի ըսէր թէ իւր բոլոր սէրը փորի անօթութեան, ստամոքսային տենչի էր դարձած:

Մանկամարդ աղջիկն առջևը նստած զանիկա կը դիտէր. յայտնի կ'երեւէր թէ մտքին մէջ ուրիշ խորհուրդ մ'ունի, որու մերթ ընդ մերթ կը ժպտէր նա, մինչդեռ իր ծունկերուն մէջ մեղմօրէն սեղմուած այծին զլուխը կը շղէր իւր քնքուշ ձեռքերով:

Գեղնագոյն մոմէ ճրագ մը այս որկորածէտութեան և մտախոհութեան տեսարանը կը լուսաւորէր:

Արէնկուար, իր ստամբսին առջի բառալիւններն ամբողջած, շինովի ամօթ մը գլայ՝ միայն մէկ խնձոր մը մնացած տեսնելով:

«Չէք ուսեր գուք, օրհորդ Եղմերալտա:»

Գլխի ժխտական նշանով մը պատասխանեց Եղիպտոսին, և իր խոհուն հայեցուածքը խղիկին կամարին վրայ բեւեռած մնաց:

«Ի՞նչ բան կրնայ բլլալ զինքը զբաղեցնողը» մտածեց Արէնկուար, և անոր դիտածն ինքն ալ գիտելով:

«Անհնարին է որ իր ուշը զբառողը՝ կամարին մէջ տեղի դրուած այն քարէ թղուկին դիմածու թիւնն բլլայ: Ի՞նչ բան է, եո շատ աղէկ կրնամ բաղդատուիլ անոր հետ և զլել խակ զանի:» Եւ ձայնը բարձրացնելով «Օրհորդ» ըսաւ: Սակայն օրհորդն իրեն չէր լսեր:

— Օրհորդ Եղմերալտա, կրկնեց աւելի բարձրաձայն: Այլ զոր տեղը. նորարցս աղջկան մտքն ուրիշ տեղ էր, և Արէնկուարի ձայնը չէր զօրեր զանիկա ետ դարձնելու: Բազում ին այժն ալ մէջ տեղ խառնուելով և սկսաւ մեղմիկ մ'իւր տիրուհւոյն թեզանիքէն քաշել:

— Ի՞նչ կ'ուզես, ճալի, ըսաւ աշխուժիւ Եղիպտոսին իբր ընդոստ արթնցած:

— Անօթի է, ըսաւ Արէնկուար, խօսակցութեան սկիզբ բլլալուն վրայ հրձուելով:

Եղմերալտա սկսաւ հացը փշրելով ճալիին տալ, զոր ասիկա անոր ձեռքի գողին մէջէն սիրուն կերպով մը կ'ուտէր:

Արէնկուար՝ իր մտախոհութիւնը վերստին ձեռք առնելու ժամանակ չթողլով անոր, փափակ հարցում մը մէջ տեղ նետեց:

— Աւրեմն զիս չեն ուզեր իբր ամուսին:

Նորատի աղջիկն անթարթ աչօք նայեցաւ անոր և ըսաւ — Ա՛չ:

— Իբր սիրահար, կրկնեց Արէնկուար:

Մանկամարդն իր շրթունքի ձեն ըրաւ և պատասխանեց — Ա՛չ:

— Իբր բարեկամ, շարունակեց Արէնկուար:

Մատաղատի աղջիկը վերստին անթիթ աչօք նայեցաւ անոր և պահ մը խորհելէ վերջ ըսաւ — Գուցէ:

Այս՝ փելիտոսներու այնչափ սիրելի երևցող գուշկու ոյժ և սիրտ տուաւ Արէնկուարի:

«Գիտե՞ս թէ ի՞նչ է բարեկամութիւնը, հարցուց:

— Այո, պատասխանեց Եղիպտոսին. քոյր եղբայր բլլալ է. իրարու գպչող, այլ առանց խառնուելու, երկու հողիներ, ձեռքին երկու մատերն բլլալ է:

— Իսկ սէրը, շարունակեց Արէնկուար:

— Ա՛հ, սէրը, ըսաւ նա, և իր ձայնը կը դողդողար, և իր աչքը շուշողար. ասիկա երկու և միանգամայն մէկ հողի բլլալ է: Մարդ մը և կին մ'որ 'ի միասին կը ձուլուին, հրեշտակ կ'ըլլան: Երկինքը հին է:

Գոեհնարու պարուհին, այսպէս խօսած ատեն, Արէնկուարի սպառնալու հիացում պատճառով դեղութիւն մ'առած էր, որ իր խօսիցը դրեթէ արեւելեան խանդին և սաստիկ ախնիին հետ ըստ ամենայնի յարմար կերևէր: Իր վարդակարմիր ջինջ շրթունքները կիսովի կը ժպտէին. իբր մաքուր և պայծառ ձակաար մերթ ընդ մերթ կը պղտորէր, ինչպէս հայելի մը շունչէ կը պղտորի, և իր վայրահակ երկար արանանունքներէ տեսակ մ'անպատմելի լոյս կը ցոլար, որ ի տէական անուշութիւն մը կու տար իր կիսադէմին, անուշութիւն մը՝ զոր Ռաֆայէլ յետոյ կուտութեան, մայրութեան և աստուածութեան իրարու կտրած միտքիքական կէտին մէջ գտաւ:

Արէնկուար չկասեցաւ սակայն իր հարցումները շարունակելէ:

«Ի՞նչպէս բլլալ պէտք է ուրեմն քեզ հաճելի բլլալու համար:

— Պէտք է մարդ բլլալ:

— Իսկ ես, ըսաւ, ի՞նչ եմ, մարդ չեմ:

— Մարդ մը գլուխը սաղաւարտ կ'ունենայ, ձեռքը՝ սուր և կօշկի կրակներուն վրայ ոսկի խթաններ (éperons):

— Լաւ, ըսաւ Արէնկուար. կը հասկընամ, մարդ մը ձի ունենալ պէտք է. առանց ձիու մարդը մարդ չէ: Ար սիրե՞ս մէկը:

— Սէրով:

— Սէրով:

Պահ մը խոհուն մնաց, յետոյ միտքը յայտնելու մասնաւոր շեշտով մ'ըսաւ — Ընդ հուպ պիտի հասկընամ այդ բանը:

— Աւրեմն ինչո՞ւ այս իրիկուն չհասկընաս, կրկնեց այն ատեն պուէ:

ար խանդաղատանօք, ինչո՞ւ իմ վրաս չհակընաս : Ծանր հայեցուածով մ'անոր հայեցյալ Եղիպտոսհին :

Այնպիսի մարդ մը միայն կրնամ սիրել որ զիս կարող ըլլայ պաշտպանել :

Ամէցաւ Արէնկուար և բերնին չափն առած համարեց ինքզինք : Ահներև կը տեսնուէր որ մնաստղատի աղջիկն երկու ժամ յառաջ դանուած տաղնատալի պարպային մէջ իրեն զօրավիզ մ'ըլլալ չկրնալուն ակնարկութիւն կ'ընէր : Այս յիշատակը, որ նոյն երկրոյն միւս անցքերով աւրիածնեցող սրբուած ջնջուած էր յիշողութենէն, նորէն միտքն ինկաւ, և ձեռքը ճակատին դարնելով, «Աղէկ միտքս կու դայ», օրհնորդ, ըսաւ, ատկէ սխիլ պէտք էի իմ խօլ թարթափանքներուս համար ներում կը խնդրեմ : Ըսէ ինձ կ'աղաչեմ Բուրաղիմոտոյի ճիրաններէն ինչպէս կրցար ազատիլ :

Այս հարցումն սարսուռ պատճառեց զնշուհւոյն :

— Ա՛հ, ահօ ելի՛ սասարտողը, ըսաւ երեսը ձեռքերուն մէջ պահելով, և սաստիկ ցուրտ մը զգալու պէս գողգողալով :

— Իրաւընէ՛ հասրիւ, ըսաւ Արէնկուար, որ իր խօսքը չէր մոռնար, ինչպէս կրցար ձեռքէն ազատիլ :»

Էզմէրարտս ժպտեցաւ, հառաչեց և լուծիւն պահեց :

— Գիտե՞ս ինչո՞ւ ետեւդ ինկած էր, կրկնեց Արէնկուար, պատուածոյ խօսքով մ'իր հարցումն դառնալու նկրտելով :

— Չեմ գիտեր, ըսաւ աղջիկը, և աշխուժիւ աւելցուց. Իսկ դուն որ ետեւս կու դայիր, ի՞նչ հպատակաւ էր :

— Յիրաւի, պատասխանեց Արէնկուար, ես իսկ չգիտեմ :

Լուծիւն մը տիրեց : Արէնկուար դանակովը սեղանը կը ցատէր. Եղիպտոսհին կը ժպտէր և պատին մէջ տեղը բան մը գիտելու պէս կ'ընէր : Հազիւ յօդաւոր ձայնով մ'երգել սկսաւ յեղակարծում :

Երբ գեղեցիկ թռչուններ

Լուռ կը կենան, և երկիր

Quando las pintadas aves

Mudas estan, y la tierra

Յանկարծ կանգ առաւ և սկսաւ շալիւն դգուել :

«Սիրուն կենդանի մ'ունիս, ըսաւ Արէնկուար :

— Բոյրս է նա, պատասխանեց Եղիպտոսհին :

— Ինչո՞ւ դքերդ Էլշէրալտան կ'անուանեն :

— Չեմ գիտեր :

— Խօսէ կ'աղաչեմ :

Ծոցէն երկայնաձև փօքրիկ տեսակ մը քսակիկ հանեց, զոր ատրեզարաքի հատիկներու շղթայով մը կախած էր պարանոցէն, այս քօսկիկը սաստիկապէս քափուրի հոտ կը բուրէր. կանաչագոյն կերպասով մը պատած էր այն և կեղբոնին վրայ զմբուտի նմանող կանաչագոյն ապակեայ խոշոր ուլունք մը կը կրէր :

«Գուցէ ասոր պատճառով ըլլայ՞» ըսաւ աղջիկը :

Արէնկուար ուղեց քսակիկն առնուլ : Ետ ետ քաշուեցաւ զնշուհին :

— Մի՛ գախար, ըսաւ, բժժանք մ'է այս : Հմայքին վնաս պիտի հասցընես, կամ հմայքը քեզի :

Պուէտին հետաքրքրութիւնը կ'աւելնար : — Ո՛վ առաւ դայս քեզի, հարցուց :

Եղիպտոսհին մատը դէպ 'ի բերանը տարաւ, և բժժանքը կուրծքին մէջ պահեց : Ուրիշ հարցումներու փորձեր ևս ըրաւ Արէնկուար, այլ աղջիկը հաղիւ թէ կը պատասխանէր անոր :

«Ի՞նչ կը նշանակէ այս խօսքս. Էլշէրալտան :

— Չեմ գիտեր, ըսաւ :

— Ի՞նչ լեզու է :

— Կարծեմ թէ Եղիպտոսէն :

— Մտքէս անցած էր, ըսաւ Արէնկուար, Գաղղիա ծնած չե՞ս դու :

— Չեմ գիտեր :

— Հայր, մայր ունի՞ս :

Եղիպտոսհին հին եղանակի մը վրայ սկսաւ երգել .

Թռչուն հայր իմ,

Թռչնակ մայր իմ :

Առանց լատի ծովը կ'անցնիմ,

Առանց նախ ծովը կ'անցնիմ :

պատճառով մարդ մը խելքը թռուց : Արիշ մեծագործութիւններ ալ ունեցած եմ : Պատերազմական անօթներու վրայ աշխատութիւններ ունենալով, իմ ալ գործակցութիւնս դպած է Թան Յօկի այն հսկա յաճեւ ումբնկէցին՝ որ զիսես՝ առաջին փորձն եղած օրը Շարանդօնի կամուրջին վրայ ճաթեցաւ ու քսանեւչորս հետաքրքիրներու զլուխը կերաւ : Ար տեսնես որ ամուսնութեան համար խոտան մէկը չեմ ես : Խիստ աղու որ խաղերու ձևեր զիսեմ, զոր այժիպ պիտի սովբեցընեմ . օրինակի աղաղաւ Բարիդի եպիսկոպոսին նման ընել, այն անիծեալ փարիսեցիին՝ որու ազօրինեբը՝ ջաղացպաններու կամուրջին բոլոր երկայնութեամբն անցորդներուն վրայ ջուր և տիղմ կը ցատքեցընեն : Ասկէ զատ յօրինած խորհուրդս շատ դրամ պիտի բերէ ինձ, եթէ վճարեն : Արջպալէս մէկ խօսքով քու հրամանիդ տակն եմ, ես և իմ միաքս, և իմ գիտութիւնս, և իմ գպրութիւնքս . և սպտրաստ եմ ըստ ամենայնի քեզ հաճելի եղած կերպով ապրելու, սիրելի՛ օրիորդ, զզատօրէն կամ խրախօրէն, այր և կին՝ եթէ կը հաճիս . քոյր եղբայր՝ եթէ ընտրելի կը համարիս :

Լուեց Արէնկուար, նորարոյս աղջկան վրայ իր ճառախօսութեան ներգործութիւնը սպասելով, սակայն նա աչքերը դէպ ՚ի դեպին սեւուած մնացած էր :

«Ֆէպլէս», կ'ըսէր կէս-ձայնով . յետոյ դէպ ՚ի պուէար զառնալով . Ֆէպլէս, ինչ կը նշանակէ այս :

Արէնկուար առանց հասկընալու թէ ինչ յարարերութիւն կրնար ունենալ արտարերած ճառն այս հարցման հետ, զոհութիւն զոյս որ իր հմտութիւնը փայլեցընելու առիթ մը տրուեցաւ իրեն : Պերճանալով մը պատասխանեց . «Ֆէպլէս, Փերոս, Լատիններէն բառ մ'է որ կը նշանակէ արև :

— Արև, կրկնեց :
— Խիստ աղու որ աղեղնաւորի մը, որ աստուած մ'էր միանգուս մայն անունն էր այս, աւելցուց Արէնկուար :

— Ստուած մը, կրկնեց Եզիպտոհին, և իր շեշաին մէջ խոհուն և խանդավառ բան մը կար :

Այս միջոցիս, աղջկան ապարանջաններէն մէկն արձակուելով

դեպին ինկաւ : Աշխուժիւ խոնարհեցաւ Արէնկուար զանիկա վեցընեւ լու համար, և զլուխը վեր առած ժամանակը՝ տեսաւ որ դնչուհին և իւր այծն անհետ եղած էին, և սարդունակի ձայն մը լսեց : Անշուշտ պատկից խղիկի մը հատրդուող փոքրիկ դուռ մ'էր այն, որ յարտաքուստ կը փակուէր :

— Գոնէ՛ անկողին մը թողնուց ինձ, ըսաւ մեր փիլիսոփայն :

Խղիկին չորս կողմը դառնալով, ննջելու յարմար՝ երկարաձև փայտեայ սնտուկ մը գտաւ միայն . սակայն անոր ալ կախարիչը միահարթ չէր բնաւ՝ վրան քանդակներ կրելուն : Կնչ զզայցում որ Միքքօմիդաս իր բոլոր երկայնութեամբն Ալբեան լեռանց վրայ պատկելով պիտի ունենար՝ նմանօրինակ զզայցում մ'ահա ունեցաւ Արէնկուար նոյն կախարիչին վրայ տարածուած ժամանակը :

— Փոյթ չէ, ըսաւ կըցածին չափ լու կերպով անզարուելով հոն, պէտք է համակերպիլ : Սակայն տարօրինակ հարսանեաց զիշեր մ'է այս, այնպէս չէ՛ : Մեղք, այս ջախջախալ թախու կով ամուսնութեան մէջ սլարդ և նախահեղեղան (antédiluvien) քան մը կար, որ հաճելի էր ինձ :

[Faint, illegible text continues in the lower half of the page, likely bleed-through from the reverse side.]

Գ Ի Բ Բ Ե Բ Բ Ո Ր Գ

Ս.

Ն Օ Դ Ի - Տ Ա Մ Ի Ե Կ Ե Ղ Ե Ց Ի Ն

Անտարակցն՝ դեռ ևս այսօր փառահեղ և վեհաստան շէնք մ'է Բարիզի Նօդր-Տամի (Սուրբ Աստուածածնայ) եկեղեցին : Սակայն որչափ որ հինցած ծերացած ժամանակը դեղեցիկ ալ մնացած ըլլայ այն՝ մարդ չլինար չհառաչել, չզայրանալ այն անթիւ անհամար աւերներու և հաշմութիւններու առջև՝ զորս ժամանակն և մարդիկ համանգամայն՝ հասուցին այն պատկառելի յիշատակակերտին (monument), առանց ակնածելու Շարլըմանելէ՝ որ անոր առաջին քարը դրած էր, առանց պատկառելու Ֆիլիք-Օկիւսդէ՝ որ անոր յետին քարը դրած էր :

Ֆրանսայի մայր եկեղեցիներու այս հինօրեայ դշտոյն դէմքին վերայ, խորշով մը քով միշտ սպի մը կը դանուի : Tempus edax, homo edacior (բառ առ բառ՝ ժամանակն սպառիչ, մարդն առաւել սպառիչ) զոր մտադիւր կը թարգմանմք՝ ժամանակն կոյր, մարդիկ՝ ապուշք :

Եթէ ժամանակ ունենայինք այն հնատիպ եկեղեցւոյն հասուցուած ֆլաստուց այլ և այլ հետքերն ընթերցողին հետ մի առ մի քննելու, ժամանակին ըրած չարիքներուն մասը փոքրագոյնը սխտի գտնէինք, և ամենէ յուրեղոյնը՝ մարդիկներու նա մանաւանդ աբուստիպիտիտներու ֆլանները, ըստ որում՝ զտնուեցան այնպիսի անձինք՝ որք վերջին երկու դարերուն մէջ ճարտարագետի անուն զղեցան վրանին :

Նախ և յառաջ, քանի մը զլիսաւոր օրինակներ յիշենք միայն : Յիւրախ քիչ ճարտարագետական երեսներ կան որ աւելի դեղեցիկ ըլլան քան այն ճակատը՝ ուր յաջորդաբար և միանգամայն՝ կամարանկիւնի պեղուած երեք մեծ դռները, արքաներու յատկացած քանակութիւնը խորշերու առամնաձև զարդարուն ծնօտը, մէջ տեղի ահագին վարդաձև զարդը, որու քովերն երկու կողմակի պատահաններ կը ցցուին, ինչպէս քահանային քովերը սարկաւազն և կիտասարկաւազը, առուոյտա-

զարդ կամարներու բարձրաբերձ և դողդողաշէն (frêle) գաւիթը, որ իւր նուրբ սիւնակներուն վրայ ծանր տանեստան մը (plate-forme) կը կրէ, վերջապէս հոծ և սևաթուր կրկին յաշտարակներն իրենց յարկի քարերով շինուած քիւերով (auvent), սերձաշուք ամբողջի մը ներդաշնակաւոր մասներ, հինգ հսկայաձև դստիկոններով վրայէ վրայ դրուած, աչքիդ առջևը, համախուժք և անշփոթ կը պարզուին իրենց արձանագործութեան, քանդակի և կոփածոյի անհաշուելի մանր պարագաներով, որք զօրեղ կերպով կապուած են ամբողջութեան անգործ և վսեմ մեծութեան հետ : քարաշէն ընդարձակ դաշնակութիւն մը, եթէ ներելի է այսպէս զրուցել. մարդու մը և ժողովուրդի մը վիթխարի գործ, Եղիականներու և Սպանիական սկզբնական դիւցազներդութիւններու նման (romanceros), որոց քոյրն է, մի և խառն միանգամայն. սքանչելահաշ արդիւնք դարագլուխի մը բովանդակ դօրութիւններու հանդանակութեան, ուր իւրաքանչիւր քարի վրայ բերազդի եղանակաւ՝ արուեստագէտին հանձարով վարժ ու հրահանգ առած գործաւորին ինքնագիւտ կերպերը դուրս կը ցատքեն. մէկ խօսքով՝ տեսակ մը մարդկային հաստուժ, հզօր ու բեղմնաւոր Աստուածային արարչագործութեան նման, որու կրկնակ նկարագիրը յափշտակած կերևի. այլազանութիւն (varieté) և յաւէրժութիւն :

Եւ ինչ որ կ'ըսենք հոս Նօդր-Տամի ճակատին համար, բովանդակ եկեղեցւոյն համար ալ պէտք է ըսենք. և ինչ որ Բարիզի մայր եկեղեցւոյն համար կ'ըսենք, միջին դարու համօրէն եկեղեցեաց համար ալ պէտք է ըսենք : Այս ինքնածին արուեստին մէջ ամեն բան տրամաբանօրէն և ճշգրիտ չափով կը քալէ. ոտքին բոյթը չափելը՝ հսկայն չափել է :

Գառնանք վերստին Նօդր-Տամի ճակատին, ինչպէս որ կ'երևի մեզ հիմա, երբ կ'երթանք երկիւղած օրէն ավշելու, հիանալու այն հուժկու և ծանր եկեղեցւոյն վրայ, որ ըստ ասից իւր ժամանակագիրներու՝ սարսափ կը պատճառէ ամենուն : «Որ իւրօրն մեծութեամբ ահարկանէ տեսանողաց :» Quæ mole sua terrorem iucutit spectantibus.

Երեք կարեւոր բաներ կը պատկանին այսօր այս ճակատին. նախ՝ տանա-

և մէկ ոտք աստիճանն որ ժամանակա զանկիս հովէն վեր կը բարձրացընէր . յետոյ երեք աւագ գունեւուն խորշերը լեցնող անգրիներու ստորին շարը , և Քրանսայի հնազոյն քսանեութ արքաներու վերին շարը , որ առաջին յարկի դաւիթը կը դարգարէր , Շիլտրպէրէն սկսեւ լավ լինչուան Գիլիբ-Օլիւսդ , « ձեռքը կայտերական խնձորը բռնած » :

Աստիճանն անհետ ընողը ժամանակն եղաւ , Միջնորդը չհողին մակերևոյթը յամր և անընդգլմակայ յառաջադիմութեամբ մը բարձրացընելով . այլ սակայն ժամանակն որ Բարիզի սայլարկին աճուն մակընթացութեամբը կերտուածին ահազայանք բարձրութիւնն աւելցընող մետասան ոտքերը՝ մի առ մի կերած սոյաւած էր , աւելի բան տուաւ եկեղեցիին , քան թէ վերայ առաւ անկէ . բոտ որում ժամանակն է՝ որ անոր ճակատին վրայ այն դարերու նստմ գոյնը սիւնեց՝ որ շէնքերու հնութեանը մէջ անոնց շքեղութիւնը կ'աւելցընէ :

Այլ նվ վար նետեց արձաններու կրկին կարգերը . նվ խորշերը թափուր և դատարկ թողուց . նվ կեդրոնական մեծ դրան մէջ տեղի այն նոր և պիտակ (bâtard) սրակամարը քանդակեց . նվ ժարհեցաւ Առի Ժե.ի ձեռով դրօշուած փայտեայ թմանձր ու անհամ դուռը մայրնել հոն , Պիտրբնէդի Երաբացի նկարներուն քով : Մարդիկ , մեր օրերու ճարտարապետներն ու արուեստագէտները :

Եւ եթէ շէնքին ներսը մանկնք , նվ սուրբ Քրիստոֆի-հսկայ արձանը տասպալեց , որ առակ եղած էր արձաններու մէջ , ինչպէս Պալատին Մեծ-Սբազը՝ սրահներու մէջ , Սթրադպուրկի զանգակատան բուրդը՝ (flèche) զանգակատուններու մէջ : Ո՞վ թաւալեց դահլիճին և դասին բարդ սիւններուն անջրայնները լեցնող ըլլաւ որ արձանները , այր , կին , աղայ , թագաւոր , եպիսկոպոս , հեծելազօր , քարեայ , կճեայ , ոսկեկուռ , արծաթակուռ , պղնձեայ , մումեայ խօկ , ձիաւոր , կանդուն յոտս և ծնրագրեալ . նվ , նվ այս ամենն աւելց կոշտօրէն և կտրտօրէն : Ո՞հ , այս աւերներն ընողը ժամանակը չէ բնակին :

Եւ նվ մաստնքներու ու նշխարներու տափերով և արկղերով փառաւորապէս լեցուն հին գոթական խորանին տեղ , այն ամբերով և հրեշտակներու գլուխներով թմանձր շիրիմը կանգնեց , որն որ Աւալ-տը-Վրատի կամ Կնալիաներու անդրդ և անջատ մէկ օրինակը կ'երկի :

Ո՞վ անբանօրէն Հերբանտիւսի Քարլօվէստեան սալայատակին վրայ այս քարեղէն թմանձրահոծ ժամանակագրական վրիպանքը հաստատեց : Լուի Ժ.Գ.ը չէ այն որ Լուի Ժ.Գ.ի փախաքը կը կատարէր :

Եւ նվ սրատու հաններուն վրայ սպիտակ ու պղպ սպակներ անցուց այն գունագեղ բարձր սպակներուն տեղ՝ որք մեր նախահարց զմայլած , հիացած աչքերն աւագ դրան վարդաձև զարդին և աւագ խորանին ետևի կողմը գանուած կամարանկիւններուն մէջ տեղը վարանել կու տային : Եւ ինչ պիտի ըսէր վեշտասաներորդ դարու կանտնիկոսական ատտիճանաւոր մը (sous-chantre) , տեսնելով այն դեղնորակ չքնաղ ներկը , որով մեր խժգուծ արքեպիսկոպոստնք իրենց մայր-եկեղեցին մտտեցին : Պիտի յիշէր նա թէ դահլիճն այս գունով կը վրձինէր կնքուած (scellères) շէնքերը . նաև Փոքր-Պուրպոնի ապարանը մտաքը պիտի դար , սպարապետին ըրած մասնութեան սրատաւու նոյնպէս դեղին զոյնով օծուած . « սակայն այնպիսի ընտիր դեղին գոյն մը , կը սէ Սօվալ , որ վրան մէկ դարէ աւելի ժամանակ անցնելէ վերջը՝ կը գլխմասար առանց խանդարուելու » : Սրբավայրը պղծուած պիտի կարծէր կանտնիկոսն և խոյս պիտի տար անկէ :

Եւ եթէ եկեղեցոյն վրայն երննք , առանց բերազգի և բիւրահերպ խժգուծութիւններու դիտողութիւն ընելու , ինչ ձխն բերին այն փոքր չքնաղ զանգակատան գլխուն , որ սրատու հանի խաչաձևին (crois-sée) իրար կտրած կէտին վրայ կը կռթնէր և որ իրեն մտապայ Սէնդ-Շարէլի նոյնպէս կործանուած զանգակատան բուրդէն նշնուաղ դողորիկ , նշնուաղ զսեմ , աշտարակներէն աւելի յառաջ , աւելի յերկին ՚ի վեր կը յառաջանար , բարձրաբերձ , սուր , ներդաշնակ , լուսամոյն կտրտուած : Ճաշակի տէր ճարտարապետ մը 1787ին կտրեց զայն , միտքը գնելով թէ վէրքը ծածկելու , անյայտ ընելու համար բաւական էր կապարեայ լայն սպեղանի մը գնել , որ սանի մը անշահ խուփի կը նմանի : Այսպէս ահա վարուած են միջին դարու հրաշալուստի կը նմանի : Այսպէս ահա վարուած են միջին դարու հրաշալուստի արուեստին հետ , ամեն երկիրներու մէջ , նա մանաւանդ Քրանսալի մէջ : Անոր աւերակին վրայ երեք տեսակ վթար , երեք տեսակ վթար կրնայ որոշուիլ , որք երեքն ալ գնաազան խորութեամբ կը կեղեքեն զայն . նախ և յառաջ ժամանակը , որ անդալի կ'ըստով անոր մակե-

րենդիթը հոս հոն կը կտրուէ և ամենուրեք կը ժանդտուէ . յետոյ քաղաքական ու կրօնական յեղաշրջումները , որք էապէս կըյր և ցատկոտ շշուկով , գղղղիւնով իր վրայ յարձակելով իր քանդակեայ և կոփածոյ ճոխ հաղուստը յօշ յօշ պատասեցին , վարդաձև զարդերը պայթեցուցին , Արարական նկարներն և մանր անդրիներու քայտերն խորտակեցին , իր արձանները վար առին վրձացուցին , մերթ իրենց եպիսկոպոսական խոյրին համար , մերթ իրենց թագին . վերջապէս , երթալով ծաղրելի , երթալով յիմար նորաձևութիւններն , որք վերաճանախեան* անիշխանական մեծախառնոր խտորումներէն ՚ի վեր , ճարտարապետութեան առ հարկի անկման մէջ իրար յաջորդեցին : Նորաձևութիւնները յեղաշրջումներէն աւելի չարիք հասուցին , բուն կերպով վարուելով , արուեստին բուն ոսկրային յօրինուածին վրայ (charpente osseuse) յարձակելով . կերտուածն իր ձևին մէջ , ինչպէս նաև իր խորհրդանշանին , իր տրամաբանութեանը մէջ ինչպէս նաև իր գեղութեան՝ կտրելով , յօշելով , խանդաբելով , խողխողելով : Ետքը վերստին յարդարելու ելան . մեծամտութիւն զոր դէժ ոչ ժամանակն ունեցած էր և ոչ յեղաշրջումները : Կէրք ճաշակ անունով , գոթական ճարտարապետութեան վերքերուն վրայ , իրենց օրուն մը շնչին ու դոմբաքեայ զարդերը , իրենց կճեայ երիզները , իրենց մետաղեայ փանաքի պսճուճանքները պատշաճեցուցին աներեսաբար . ձուարգ , խոնջաձև , գալարուն զարդերու , քանդակեայ հազուասներու , ծոպերու , քարեղէն բոցաձևերու , պղնձեայ ամպերու , յոյր և դէր պատկերներու , ուռած փքած քերովրէներու ճշմարիտ բորստութիւն՝ որ Քաղերին տը Մետիսիի աղօթանոցին մէջ արուեստին դէմքը կրծելու կ'սկսի , և երկու դար վերջը՝ լա Տիւզարբիի մենախուցին մէջ

* Այս անունս կու տան արդի պատմութեան այն ժամանակին՝ որ Մէհէմէտ Բ-ի Կոստանդնուպօլիս արձնելուն կ'սկսի (1453) : Նոյն ատենները Բիզանդեան դիանականք և արուեստայէտք աշխարհակալին թուրէն փախչելով Կոստիա և Քրանսա ապականեցան , և քաղաքակրթութիւնը , որ արդէն սկսեք էր ծաղկիլ , աւելի յառաջողեմ զարգացուցին բոլոր Եւրոպայի մէջ :

(boudoir) չարալուկ և ծամածուռ՝ վերջին շունչը փշէլ կու տայ անոր :

Այսպէս և վերը նշանակուած էական կէտերը համառօտելով՝ երեք տեսակ աւերներ գոթական ճարտարապետութիւնը կը վթարեն , կը խանդարեն : Արտաքին մորթին վրայ խորշումութիւնք և ելունդք , որ ժամանակին գործն է : Բունարարութիւնք , կոշտութիւնք , ճմլածք , բեկումք , որք Լուտերէն ինչուան Միրաուօ պատահած յեղաշրջումներու գործերն են : Ծայրաքաղտութիւնք , կտրումք , խախտմանք , նորոգութիւնք : ասոնք ալ Ալիգրիւլի և Ալինօլի հետեղ վարժապետներու Յունական , Հռոմէական և խժգժական աշխատութիւններն են : Անասանբու յառաջ բերած այն դերասանն ու շքեղ արուեստը , ճեմարանք սպաննեցին : Գարերու , յեղաշրջումներու , որք դէժ անկողնակալութեամբ և վեհութեամբ կը կործանեն , գալորցի հրովարտակար , երգուեայ և ուխտեայ ճարտարապետներու հոյն եկու միացաւ . յոսի ճաշակի մ'ընտրողութեամբ և նկատողութեամբ աւերելով , գոթական ճանակներու սեղ Լուի Թե.ի եղերդները դնելով , ՚ի մեծ փառս Գարթեհոնի : Այս ամենը դրատի կողմէ օրհասական առիւծի տրուած կիցն է : Հնամայ կաղնին է այն , որ կատարէն կը դօտանայ (se couronner) , և որ , ՚ի լրումն աղէտից , կը կրծուի , կը խայթուի , կը յօշտուի թրթուրներէ :

Քանի հետո է այն թուականը՝ ուր Բուպեր Սընալիս Բարիդի Նօդր-Տամը , եին հեթանոսներէ քրիստոսոսած Եփեսոսի համբաւատենչ տաճարին հետ բաղդատելով , որ Երոստրատին անունն անմահ թողուց , հին Գաղղիական եկեղեցին «թէ երկայնութեամբ , թէ լայնութեամբ , թէ բարձրութեամբ և թէ չէրքով աւելի գերազանց» կը գտնէր :

Սակոյս Բարիդի Նօդր-Տամը կատարեալ , որոշ , դասակարգեալ շէնք մը չէ բնալին : Ալ Ռոմանական եկեղեցի մը չէ այն , այլ սակայն գոթական եկեղեցի մ'ալ չէ : Նախատիպ մը չէ այս եկեղեցին : Բարիդի Նօդր-Տամը , Գուրնիսի արքայարանին նման , կիսաբոլոր կամարեծաղում առած կերտերու ծանր և հոծ միջնոցունքը , կլոր և լայնի կամարը , սառն մերկութիւնը , վեհապանծ պարզութիւնը չունի երբէք , ոչ ալ Գուրմի մայր եկեղեցոյն պէս , սրականորի շքեղ , թե-

թե, բազմադիմի, թանձրախիտ, ցից, պալարացեալ դործն է. այնպէս որ հնար չէ զանիկա դասել մթազին, խորհրդաւոր, խոնարհ և սրպէս թէ կիսաբողոր կամարէ ջախջախուած եկեղեցիներու հնատիպ գերդաստանին մէջ. այն եկեղեցիներուն, կ'ըսեմ, որք գողցես Եղիստական են բայ 'ի ձեղունէն, համակ ծածկազրական, համակ քահանայապետական, համակ խորհրդանշանական. որք իրենց զարդուց մէջ առաւել շեղանկիւններով և կամակոր պատուածներով քան թէ ծագիլներով, առաւել ծաղիլներով քան թէ կենդանիներով, առաւել կենդանիներով քան թէ մարդերով ծանրաբեռնած՝ աւելի ճարտարապետի ձեռաց դործ են քան թէ եպիսկոպոսի. աստուածպետական և զինուորական հրահանգի կնիքը կրող առաջին փոխակերպութիւն արուեստի, փոխակերպութիւն՝ որ Վատթարեալ-Պետութեան* (Bas-Empire) միջոցներուն ծնունդ առնելով Ալիլեօմ-Վշխարհակալին կուգայ կանգ կ'առնու: Երջնպէս հնար չէ Բարիլի դերահուշակ մայր եկեղեցին՝ բարձրաբերձ, օգային, ձոխ ապակիներով և հարուստ քանդակներով զարդարուն եկեղեցիներու այլատարազ գերդաստանին մէջ դասել, որք սուր են ձևով՝ և դիրքով՝ վեհապանծ. իբր քաղաքական խորհրդանշանք՝ թաղական և քաղաքաւոր. իբր արուեստակերտ՝ պատասզէմ, քմահաճ, անսանձ և արձակերասանակ. երկրորդ փոխակերպութիւն ճարտարապետութեան, փոխակերպութիւն որ ծածկազրական, անշարժ և քահանայապետական չէ այլ, այլ արուեստագիտական, յառաջախաղաց և ժողովրդական, և որ խաչակիրներու վերադարձէն սկսելով՝ Ղուի ԹՎ.ին ժամանակները կը վերջանայ: Բարիլի Նօդր-Տամը ումանական զուտ տոհմէ չէ, առաջիններուն պէս. ոչ ալ երկրորդներուն պէս Արաբացի անխառն տոհմէ:

Մէկ ճարտարապետութենէ զէպ 'ի մէկալն անցման ժամանակի

* Հռոմէացեաց տէրութեան վերջին ժամանակներուն այս անունս կը տրուի: Թէև հեղինակք անոր ընծայուելիք ժամանակազրական տեղութեան մասին միշտ համաձայն չեն իրարու, այլ սակայն ընդհանուր եղած սովորութեամբ՝ Վատթարեալ-Պետութիւնը Թէոդոսի մահուան ժամանակները կ'սկսի, և Արեւելեան տէրութեան անկմամբը կը լմննայ: Ծ. Թ

(transition) մէկ շէնքն է այս: Սարսոն ճարտարապետը դահլիճի առաջին մարդակները կը կանգնէր կը լմնցնէր, երբ կամարանկիւնը, խաչակրութենէ ժամանելով՝ եկաւ իբր տիրող աշխարհակալ դադարեցաւ այն ումանական լայնի խոյակներուն վրայ՝ որք մի միայն կիսաբողոր կամարներ կրելու սահմանուած էին: Ամարանկիւնը, այն ժամանակէն տէր եղած, եկեղեցւոյն մնացած մասը շինեց: Սակայն 'ի սկզբան վեհերստ և անսորձ՝ կը լայնացայ այն, կ'ընդարձակուի, կ'ամփոփուի և տակալին նետակերպ կամ նշարակաձև վեր չխոյանար, ինչպէս որ յետոյ այնչափ և այնչափ հրաշակաւոյց եկեղեցիներու մէջ ըրաւ: Արքմես թէ ումանական ծանրակիր մարդակներուն մտասկայութիւնը կ'զգայ անիկա:

Ռումանականէ դոմականի անցման այս շէնքնու քննութիւնը զուտ և անխառն նախտիպերու քննութեան չափ հետաքրքրական է ու կարեւոր, վասն զի արուեստին մէկ նորը զանազանութեան աստիճանը կը յայտնեն անոնք. արուեստ՝ որ առանց իրենց կորսուած էր յիրաւի: Այս զանազանութիւնը կիսաբողոր կամարին վրայ կամարանկիւնին պատուաւան է:

Բարիլի Նօդր-Տամը, 'ի մասնաւորի, այս այլազանութեան մէկ ուշագրաւ օրինակն է: Այն պատկառելի շինուածին ամեն մէկ դէմքը, ամեն մէկ վէմն ոչ միայն Ֆրանսայի պատմութեան մէկ էջն է, այլ նաև դիտութեան և արուեստի պատմութեան: Այսպէս, միայն գլխաւոր մասերը յիշելով՝ հոս, մինչդեռ փոքր պարմիր դուռը Թեղարու դոմական նրբութիւններու սահմաններուն գողցես կը հասնի, դահլիճին մարդակները, իրենց զանգուածովն ու ծանրութեամբը, մինչև Սէն-Ճերմէն տէ Բրէի Բարչօվէնձեան արքայաբանն ետ կ'ա կերթան: Արքմես թէ այն դուռին և այն մարդակներուն մէջ տեղ վեց դար կայ: Ոսկեգործք (hermétiques) մինչև անդամ մեծ դրան խորհրդանշաններուն մէջ՝ գոհացուցիչ բովանդակութիւն մը կը գտնեն իրենց գիտութեան, որու՝ Սէն-Թաք սը լա Պաշրքիլի եկեղեցին՝ այնչափ կատարեալ խորհրդաւոր ծածկազրութիւնն էր: Այսպէս ումանական արքայաբանը, փիլիսոփայական եկեղեցին, դոմական արուեստը, սարսոնական արուեստը, բոլոր թի թանձր մարդակը, որ Գրիգոր

րին Եւր կը յիշեցնէ , մետաղաշրջական խորհրդաւորութիւնը , որով
Վիքրօլա Գլամէլ Լուտերի ճանքայ կը բանար , բարական միութիւնը ,
հերձուածը , Սէն-Ժերմէն տէ Բրէ , Սէն-Ժաք տը լա Պաշըրի . ա-
մեն բան ձուլուած , խառնուած , զուգուած է Վոգր-Տամի մէջ : Այս
ծննդագործող (génératrice) կեդրոնական եկեղեցին Բարիկի հին ե-
կեղեցիներուն մէջ անսակ մ'եղջերուաքաղ է . մէկուն գլուխն ունի ,
մէկալին անդամները , ուրիշի մը դաւակը , ամենէն մէյմէկ բան :

Ար կրկնեմք . այս այլախառն շինութիւններն արուեստագէտին ,
հնախոյզին , պատմադիրին համար քիչ հետաքրքրական բաներ չեն .
կը հասկըցնեն անոնք թէ մինչև որ աստիճան ճարտարապետութիւնը
նախնական բան է . այնու զի ակներև կը յայտնեն (այս բան կը յայտ-
նեն նաև Վիկտուան մնացորդ հետքերը , Եղիպտոսի բուրդերը ,
Հնդկական հսկայածե մեհեանները) թէ ճարտարապետութեան մեծա-
դոյն արտադրութիւններն աւելի ընկերական գործեր են քան թէ ան-
հատական գործեր . աւելի երկանց մէջ գտնուող ժողովուրդներու
ծննդագործութիւնը , քան թէ հանճարի տէր մարդիկներու ծրագիրը ,
ազգի մը թողած մրուրը . դարերու յառաջ բերած կուտակումները .
մարդկային ընկերութեան յաջորդական գոլորշացումներու շեղջակոյտը .
մէկ խօսքով Հետարութեանց տեսակներ : Ժամանակին ամեն մէկ ալի-
քը շէնքին վրայ իր ընդարձակումը կը գնէ . ամեն մէկ սերունդ իր
խառը կը թողու , ամեն մէկ անհատ իր քարը կը բերէ : Այսպէս կը-
նեն կուղբերը , սցսպէս կընեն մեղուները , սցսպէս կընեն մարդիկ :
ճարտարապետութեան մեծ խորհրդանշանը , Բարելոն , փեթակ մ'է :

Մեծ շէնքերը , մեծ լեռներու նման , դարերու գործ են . ստէպ ա-
րուեստը կը կերպարանափոխի , և իրենք տակաւին 'ի կախ կը մնան .
pendent opera interrupta , ու փոխակերպեալ արուեստին համե-
մատ կը շարունակուին խաղաղութեամբ : Նոր արուեստը , ինչ վիճակի
մէջ որ գտնէ , կ'առնու շինուածը , կը փակչի վրան , կը նոյննայ ա-
նոր հետ , ըստ քիմն կը զարգացնէ զայն , և կ'աւարտէ եթէ կարող
ըլլայ : Գործն առանց շիթթի , առանց ճգի , առանց յետաշրջիկ ազ-
դեցութեան , բնական և հանդարտ օրէնքի մը համեմատ կը կատա-
չուի : Պատուատ մ'է այն՝ որ վրայ կը հասնի , հիւթ մ'որ շրջան

կ'առնու , բոյս մ'որ վերաքին արմատ կ'արձակէ : Յիրաւի մի և նոյն
շէնքին վրայ շատ բարձրութիւններով շատ տեսակ արուեստներու այս
յաջորդական կցուածներուն մէջ՝ հո՞ծ և ստուար գրքերու նիւթ կայ և
յուլվակի՝ մարդկութեան տիեզերական պատմութիւնը : Մարդը , ա-
րուեստագէտը , անհատը՝ այս մեծամեծ զանդուածներուն վրայէ՝ հե-
ղինակի անուն չմնալով , կը ջնջուին , կը կորսուին . մինչդեռ մարդկա-
յին խեղքը , իմացականութիւնն անոնց մէջ կը բովանդակի և կ'ամբող-
ջանայ (se totaliser) : Ժամանակը ճարտարապետան է , ժողովուրդը՝
որմնագործը :

Եւրոպական Գրիստոնէական ճարտարապետութիւնը միայն , արև-
ելեան մեծամեծ որմնագործութեանց այն կրասեր քոյրը , քննելով դի-
տելով մեր աչքին անբաւ ձևակերպութեան մը պէս կ'երևի , երեք տար-
որտը գօտիներու բաժնուած , որք իրարու վրայ կը շարուին . ուսմանա-
կան գօտի* . գոթական գօտի , Վերածնութեան գօտի , զոր մտադիւր
Յունա-Հռոմէական գօտի կ'ուզենք անուանել : Ռոմանական խաւին
վրայ , որ ամենէն հինն է ու ամենէն խորունկը , կիսաբոլոր կամարը
կը տիրէ , որ Յունական սիւնին կ'ըմբռնէ վերածնութեան արդի վերին
խաւին մէջ կ'երևի այսրէն : Կամարանկիւնն երկուքին մէջ տեղն է :
Այս երեք խաւերէն մէկուն բացարձակ կերպով յատկացող շէնքերը՝
կատարելապէս որոշ են , մի և ամբողջ : Զոր օրինակ , Ժիւմիէժի աբ-
բայարանը , Բէյմի մայր եկեղեցին , Օրլէանի Սէնդ-Գրուան : Մա-
կայն երեք գօտիներն եզբբներէն կը միանան կը խառնուին , ինչպէս
մութ սենեկի մը պատին վրայ հատուածակողմով բեկբեկած լուսոյ շա-
ռաւիղներուն գոյները (spectre solaire) : Ասկից ահա բազմախառն
շինուածները , նորը զանազանութեան և անցման ժամանակի կեր-
տուածները : Մին ուսմանական է ոտքերէն , գոթական մէջ տեղէն :

*Այս այն գօտին է որ ըստ տեղւոյն , ըստ կլիմայից և ըստ տեսա-
կաց , Լուսնարտական , Մաքսճական և Բիւզանդական ևս կը կոչուի :
Զորս քոյր և զուգահեռական ճարտարապետութիւններ են ասոնք , ա-
մեն մէկն իր մեանս որ նկարագիրն ունենալով , այլ մի և նոյն հիմէն ,
մի և նոյն ակիզքէն ծագելով , որ է լիակամար , սյսիւքն կիսաբոլոր
կամար :

Յունա-Հռոմէական՝ զլուխէն . պատճառն այն է որ վեց հարիւր տարուան միջոյի մէջ շինուած լինցած է այն : Այս այլազանութիւնը դուն ուրեք կը տեսնուի , որուն էդամբի ամբողջի աշտարակը հետաքրքրաշարժ օրինակ մ'է : Այլ երկու ձևակերպութիւններէ յառաջեկած շէքերն աւելի յաճախ կը տեսնուին . ինչպէս է Բարիդի Նօդր-Տամբ , կերտ կամարանկիւնի , որ իր առաջին մարդակներով այն ուռնահական դօտիին մէջ կ'ընկղմի , ուր Սէն-Տընիի մեծ դուռն և Սէն-Թերմէն տէ Բրէի դահլիճը սուղուած են : Ինչպէս է Պօշեբլիի կէս-դօթեայ կանտիկոսական չքնազ սրահը , որու ուռնանական խաւը մինչև կէս մարմինը կը հասնի : Ինչպէս է նաև Ռուանի մայր եկեղեցին , եթէ իր զանդակատան կեդրոնական կառարի ծայրը վերածնունդ թեան գօտիին մէջ չլծանայր :*

Սակայն այս բոլոր նուրբ զանազանութիւնները , բոլոր այս տարբերութիւնները շէքերուն արտաքին մակերևոյթին վրայ է միայն . արուեստին մոլոր լիտիսն է այն , և Քրիստոնեայ եկեղեցւոյն բուն կարգաւորութիւնը վիճարուած չէ բնու : Միշտ ներքին մի և նոյն կազմածն է , մասերու միշտ մի և նոյն տրամական յարգարումը : Մայր եկեղեցւոյ մը քանդակեալ կամ դարգարուն պատեանն ինչոր ալ ըլլայ , տակէն Հռոմէական եկեղեցին կ'երևի միշտ , գոնէ բողբոջի կամ տարրական վիճակի մէջ : Մի և նոյն օրէնքով կ'ենան վրայ յաւերժաբար կը տարածուի այն . երկու դահլիճներ միշտ անդղդղելի կերպով իրար խաչաձև կը կտրեն . այս խաչաձևին վերին ծայրը խորանաձև բոլորած՝ դօտին տեղը կը կազմէ . ներքին թափօրներու համար , մատուռներու համար ցած կուշտեր , տեսակ մը կողմնակի ձևակերպ , որ զլխաւոր դահլիճին հետ սիւներուն անջրպետներով կը հարդրակցի : Ասիկա այս կերպով անգամ մը հաստատուելէ վերջը՝ մատուռներու , մեծ-դռներու , զանդակատուններու և անոնց բլրաձև աշտարակներուն թիւր յանհուն կը փոխուի , դարուն , ժողովրդեան , արուեստին քմայի ու հաճոյիցը համամատ : Արծնքի սպանն անգամ մը հողացուած

* Չանդակատան կամարին այս մասը , որ փայտէ շինուած էր , 1823ին կայծակէն այրեցաւ , մոխիր դարձաւ :

և ապահովուած՝ ճարտարապետն ալ իրեն հաճելի թուածը կ'ընէ : Անդրի , ապակի , վարդաձև զարդեր , Աբարացի նկարներ , ատամնաձև քանդակներ , խոյակ , խորաքանդակ , բոլոր այս ինքնազիւտ բաները , երևակայութիւններն իրեն ճահաւոր եկած զիպահամարին (logarithme) համաձայն կը կարգադրէ կը սնօրինէ : Ասիկց ահայտաւաջ կու գայ այն շէքերը՝ որոց դրօն կողմն այնչափ զարմանալի այլազանութիւններ կ'երևին , և որոց ներքը կարգ ու միութիւն կը տիրէ միշտ : Ծառին կոճղն անշարժ և անասան է յաւէտ , ուռնացումը քնածին և կամայական :*

* Հեղինակը հոս նոր ահագին զլուխ մը կը բանայ «Paris à vol d'oiseau» — Բարիդ՝ ուղղալիճ — խորազրով , որու մէջ տաննահինգերորդ դարու Բարիդի յար և նման նկարազրովութեան մը հակայ փորձը կը փորձէ , մեծ ճարտարութեամբ , աւելի մեծ հմտութեամբ և երկար ու դժուարին խորազրովութիւններով : Մեզ պատշաճ չթուեցաւ թարգմանել այսպիսի մանրամասն զլուխ մը որ աւելի տաղանդ քան թէ օգուտ սխիտի պատճառէր մերազնեայց , որոց համար հետաքրքրութիւն մը , ուղղակի կամ անուղղակի կարեւորութիւն մը չընծայեր այն : Նօդր-Տամբ բովանդակ ընդարձակ երկին մէջ միակ զլուխն է այս , որու վրայէ ցաաքելնեբեց մեզ խիզճեքնիս , որ կարի խօսուոն է ՚ի նպաստ հեղինակի մը , նա մանաւանդ Աիքթօր Հիւկոյի նման սրանձալի հեղինակի՝ զոր թարգմանելու կ'ենենք : Այս պատճառաւ ահա չկրցանք զանց ընել և առանց թարգմանելու անյնիլ Ատիներէն , Սպանեօրէնէն , Իտալերէն , Հին Գաղղիարէն , Արիօրէնէն , և այլն շատ մը սարբերութիւններ , հատուածներ ու բաւեր , որք Նօդր-Տամբ դժուարիմանալի բնագրին մէջ սփիւռ կը դնուին , զայն առաւել դժուարիմանալի ընծայելով , և զորս լուծելու համար ոչ տարբեր տարբեր հմտ անձերու գիմլէ կասեցանք , և ոչ ալ մեր կողմէ աշխատալի մանր խորազրովութիւններ , որպէս զի ամբողջ և հարազատ թարգմանութիւն մ'ընծայելու կարող ըլլանք աղգայնոց : Հին Գաղղիերէն բաւերու մասին՝ Բապլէի , Ֆրանսայի Աճգ դարու հեղինակին , զորոնց մէկ մեկնական բառգիրքը (glossaire) քիչ օժանդակութիւն չմատոյց մեզ :

Ծ. Թ.

Պ Ի Բ Բ Զ Ո Ր Ր Ո Ր Պ

Ա

Բ Ա Ր Ի Է Ո Պ Ի Ն Ե Ր Ը

Պատմութեանս թուականէն տասնևվեց տարի յառաջ՝ Չատիկ Նոր
-Վիւրակէի առաւօտ մը, Նօղր-Տամի եկեղեցւոյն մէջ, պատարազէն
վերջը մատաղատի ողջ մանուկ մը դրուած էր, անշնորհ ձեռքով մը
դաւթին մէջ հաստատուած այն անկողնի փայտեայ կազմածին վրայ
(bois de lit), որ սուրբ Քրիստոֆի մեծ պատկերին դիմաց կը
դանուէր, պատկեր՝ որու Տէր Անդուան տէր Էսար ասպետին քանդա-
կեալ վիմեղէն արձանը 1443է վեր ծուռը դրած կը նայէր, երբ օր
մը թէ սուրբը և թէ հաւատացեալը կործանեցին հարձայատակ։
Այս փայտեայ անկողնին վրայ կը դրուէին հասարակաց ողորմասիրտ-
թեան ձգուած ընկեցիկ մանուկները, և ուզողը կ'առնուր զանոնք այն
տեղէ։ Անկողնին դիմաց պղնձեայ աւազան մը կար ողորմութեանց
սահմանեալ։

Փրկչի 1467 թուականին Նոր-Վիւրակէի առաւօտը չոր տախտա-
կին վրայ օրուկող այն տեսակ մը կենդանի արարածը, անկողնին բողբո-
տիքը կուտակուող խուռն բազմութեան հետաքրքրութիւնը վերջին աս-
տիճանի կը յուզէր կը զրգուէր։ Մեծ մասամբ զեղեցիկ սեռէ կը բազ-
կանար հետաքրքիր խումբը, և ամենքն ալ գրեթէ պառաւ կիներ էին։

Առաջին կարգին մէջ և անկողնին վրայ ամենէ աւելի հակողներէն՝
չորս հոգի կը նշմարուէր, որոց մտերացոյն հագուստէն, որք տեսակ
մը սքզնաւոր էին, կը հասկըցուէր թէ բարեպաշտական միաբանու-
թեան մը կը վերաբերէին անոնք։ Պատճառ մը չեմ տեսներ թէ ին-
չո՞ւ պատմութիւնն ապագայ սերնդոց չաւանդէ այս չորս զգճն և պատ-
կառելի բամբիշներուն անունները, որք ասոնք են։ Անեկդ լա Հէրմը,
Թէհան սը լա Թարմը, Հանրիէդ լա Կօլտիէր, Կօշէր լա Վիօլէդ,
չորսերնին ալ այրի, չորսերնին ալ բարեհոգի կանայք Եղիէն-Հօտլի
մատրան, իրենց աւագուհւոյն հրամանաւ և Պետրոս ա'Այլեիի օ-

րէնքներու համեմատ՝ քարոզը գալ լսելու համար, իրենց վանատու-
նէն դուրս ելած։

Սակայն, եթէ այս պատուական հաւատահիք նոյն պահուն Պետրոս
ա'Այլեիի օրինադրութիւնը կը պահէին, միւս կողմէն առ ոտն կը կո-
խէին Միշէլ սը Պրաշի և Բիդայի կարգինալին սահմանադրութիւնը,
որ անոնքմարար լուծիւն կը պատուիրէր անոնց։

— Ինչքան է այս, քնքր իմ', կ'ըսէր Անեկդ Կօշէրի դառնալով և
այնչափ հայեցումներէ ահաբեկ՝ փայտեայ անկողնին վրայ ճշող ու
դալարող փոքր արարածը դիտելով։

— Ինչ պիտի ըլլայ վերջերսիս, կ'ըսէր Թեհան, եթէ արդի ժամա-
նակներս այսպիսի գաւակներ աշխարհ կը բերեն։

— Տղեկ մը ինչպէս կ'ըլլայ չըլլար չլիտեմ, վրայ կը բերէր
Անեկդ, այլ սակայն ասիկա նայելը մեզք պէտք է ըլլայ իմ' կարծի-
քով։

— Մարդու ծնունդ չէ այս մանուկս։

— Պակաստոր կասիկ մ'է այս, կը դիտէր Կօշէր։

— Յուցանք մ'է, զարմանալիք մ'է, վրայ կը բերէր Հանրիէդ ըն
Կօլտիէր։

— Ուրեմն Յնչ-Բէան (Laetare) կիւրակէէն ՚ի վեր այս երրորդ
զարմանալիքն է որ կը տեսնեք, կը դիտէր Անեկդ, վասն զի ութ օր
չլայ Օպէրվիլիէի Աստուածածինն ուխտաւորներն այսպանողը գերբնա-
պէս պատժելով իր հրաշքըցոցուց, և ասիկա ամսոյն մէջ պատահած
երկրորդ հրաշքն էր։

— Այս սուտանուն ընկեցիկ մանուկը յերաի գարշելի հրէշ մ'է,
վրայ կը բերէք Թեհան։

— Տիրացու մը խլցնելու չափ ալ կը սրտայ, կը սրտչայ, կը
չարունակէր Կօշէր։ Բերանդ կարիէ, փոքր ունայնող։

— Այս ճիւղը նազելի Բէյմնէ ընծայ կու գայ նազելի Բարիզի,
կ'աւելցնէր լա Կօլտիէր ձեռքերը միացնելով։

— Ինձ կը թուի, կ'ըսէր Անեկդ լա Հէրմը, որ ասիկա անասուն մի
է, գազան մը, Հրէի մը ու խողի մը զուգաւորութեան ծնունդը, մէկ
լօսքով՝ քրիստոնէութենէ դուրս բան մը հուրը կամ ջուրը նետուելու
արժանի։

— Ապահով եմ, կը կրկնէր լա Աօլտիէր, որ զայն ուզող մը պիտի չզանուի :

— ՌՏ, Տէր Աստուած, կը դու՛նէր Անեղ, դերասանու եպիսկոպոսին անմիջապէս մօտ, գետին հետեւելով, դո՛ւ հին ստորին կողմն ընկեցիկ մանուկներու օթեանին մէջ ծիծ-մայրեր կը դանդախն . ինչ ստակալի բան կ'ըլլար եթէ այս փոքր հրէշը՝ զիեցունելու համար՝ այն խեղճերուն տանին : Ես իմ մասին ընտրելի կը սեպեմ, առլէզ մը դիեջընել քան դասիկա :

— Այս խեղճ լա Հէրմին ալ ինչ ատիճանս պարզամիտ է, կը կրկնէր Թէհան . չտեսնես, քոյր իմ, որ այս փոքր ճիւղաղը դոնէ՛ դոնէ՛ չորս տարու մը կայ, և թէ աւելի շամիւրի ակորժակ պէտք է զգայ նա, քան թէ սոխիքի :

Իրօք ալ նորածին երակայ մը չէր «այս փոքր հրէշը» (ըստ որում մեք ալ ուրիշ անուն մը տալ չպիտի կարենանք) : Բարձրանկիւնի ու կարի անհանդարտ փոքր դանդուած մ'էր նա, կտաւէ պարկի մը մէջ բանտարկուած, որու վրայ այն ատենուան Բարկի եպիսկոպոս Պ. Ալյլեօմ Շարդիէի անուան զլխաղիբերը կը տեսնուէին : Գլուխը, որ գուրս ձգուած էր, տձև ու անկերպարան բան մ'էր . ուրիշ բան չէր տեսնուեր վրան, բայց եթէ կարմիր մաղերու անտառ մը, աչք մը, բերան մ'ու ակունքեր : Աչքը կ'արտասուէր, բերանը կը ճէր, իսկ ակունքերը խածնելու իզձ կը յայտնէին միայն : Մարմինը բոլոր՝ պարկին մէջ կը յուզուէր, կը ծփէր, ի մեծ ամբողջուն բազմութեան՝ որ կ'աճէր կ'ստուարանար, և անդադար բոլորութիւնը կը նորոգուէր :

Տիկին Ալօիդ ար Աօնտլօրիէ, հարուստ և ազնուական կին մը, գլխանոցին ոսկեղէն եղջիւրէն երկար քօղ մը ձգած՝ և վեցամեայ սիրուն աղջկան մը ձեռքէն բռնած՝ անկողնին առջևէն անցած ժամանակը կանկ առաւ, և թշուառ արարածը պահ մը դիտեց, մինչդեռ իր չքնաղ թուր Գլէօր-տը-Ախ (Շուշանաճաղիկ) մտաբերեայ ու թաշտեայ հագուստներ հագած, իր սիրուն պզտի մատով փայտեայ անկողնէն կախուած մնայուն ծանուցադիրը կը հեղէր . ԸՆԿԵՑԻՎ ՄԱՆԿԱՆՔ : «Տիրաւի, ըստ ակիկնը նողկանօք երեսը դարձնելով, ես կը կարծէի թէ մինակ մանուկներ, երախաներ կը գնեն հոս :» Եւ

գարձուց կունակը, կոնքին մէջ արծաթեայ ֆէթիլն մը նետելով, որ մանր փոկերուն մէջ հնչին հանելով Էդիէն-Հօտրիի մատրան բարեհալի-կիներուն զարմացում և իրարանցում պատճառեց :

Պահ մը վերջը, զգօն և գիտուն Բօպէր Միսղրիքօլ, դպրասեռ (protonotaire) արքային անցաւ անկից մէկ թեկն տակ ահագին պատարագամատոցով մը և միւսին տակ իր կինն առած (Ազնիւ Օրիորդ Ալյլեմէդ լա Մերէս), այսպէս երկու քովերը՝ հողևոր ու մարմնաւոր իր երկու կանոնիչներն (régulateurs) ունենալով :

«Ընկեցիկ մանուկ, ըստ առարկայն զիտելէ վերջը, Փլեկեղօն* գետին բարձր եղբին վրայ հաւանականաբար նետուած ու անկից դանդուած :

— Աչք մը միայն ունի, գիտեց Ազնիւ Օրիորդ Ալյլեմէդ . միւս աչքին վրայ ելունդ մը կ'երևի :

— Ելունդ մը չէ այն, վրայ բերաւ վարպետ Բօպէր Միսղրիքօլ, ձու մ'է այն՝ որ բոլորովին նոյն ուրիշ գե մը կը պարունակէ իր մէջ, ասիկա ալ ուրիշ փոքր ձու մը կը կրէ, որ ուրիշ աստանայ մը կը պարունակէ, և այսպէս կը շարունակուի մինչև վերջը :

— Ինչպէս զիտես այսպէս ըլլալը, հարցուց Ալյլեմէդ լա Մերէս :

— Օրինաւոր կերպով զիտեմ, պատասխանեց դպրասեռը :

— Պարն դպրասեռ, հարցուց Աօշէր, այս կարծեցեալ ընկեցիկ մանուկէն ինչ կը դուշակես :

— Ամենամեծ աղէտներ, պատասխանեց Միսղրիքօլ :

— ՌՏ, աէր Աստուած, ըստ հանդիսականներուն մէջ գանուող պատաւ մը, բաւական չէր որ ստակալի ժանտախտ մ'ունեցանք անցեալ տարի, և Անդղիսցիք ալ համախումբ Հարփլէօցամաք պիտի ելնեն մօտ ժամանակներս, ինչպէս որ կ'ըստի :

— Ասիկա թերևս խոչընդոտ մ'ըլլայ թագուհւոյն սեպտեմբեր

*Գժօխի գետերէն մէկը, որու ջուրերը բոցեղէն էին, և որ Տարտարուր կը շրջապատէր : Իր եղբրքներուն վրայ ոչ ծառ կ'աճէր ոչ տունի, և իր ջուրերը խիտա փռատակար կը համարուէին : Ծ. Թ

ամնոյ մէջ Բարիզ զալուն, կրկնեց ուրիշ կին մը . և առուտունն ըն ալ արդէն այնչափ դէշ կերթան որ ոչ մէկուն երեսը կը խնդայ :

— Իմ կարծիքս այն է որ, զոչեց Ժէհան տը լա Թարմը, աւելի լա կ'ըլլար Բարիզի բնակիչներուն համար, որ այս դեռատի մոզը փայտեայ շեղջակոյտի վրայ դրուած ըլլար, քան թէ փայտեայ անկողնի մը վրայ :

— Բոցակէզ աղուոր շեղջակոյտի մը վրայ, աւելցոց պատար :

— Աւելի լա պիտի ըլլար այդպէս ընելը, ըսաւ Միգրիբոլ :

Ատենէ մ'ի վեր կանոնաւոր դէմքով, լայն ճակատով, խոր հայեցումածով երիտասարդ քահանայ մը հաւատահիններուն գատողութիւնները, դիտողութիւններն և զպրապետին վճիռները մտիկ կ'ընէր : Մէյմ'ալ յանկարծ առանց բառ մ'արտասանելու բազմութիւնը մէկ կողմ ընելով յետոսի մօքը քննեց, զննեց, և ձեռքն անոր վրայ երկրնցոց, և բուն ժամանակն էր այսպէս ընելուն, ըստ որում աղուոր քոչակէզ շեղջակոյտի համար՝ բարեպաշտահիններու բերնի ջրերն արդէն սկսեր էր վաղիլ :

«Այս մանուկը կ'որդեգրեմ ես» ըսաւ քահանայն, և զայն իր պարեղօտին տակ առնելով տարաւ : Հանդիսականք պակտցեալ աչօք զանիկա դիտեցին պահ մը, մինչև որ անհետ եղաւ Արմիր դունէն, որ եկեղեցիէն մինաստանը կը տանէր :

Երբ առաջին զարմացումն անցաւ, Ժէհան տը լա Թարմը Կոլտիէրի ականջն 'ի վար ծռելով,

«Ըսած չէի մի, քոյր իմ, որ այս Պ. Քլօտ Ֆրօլլօ դեռահասակ կարգաւորը մոզ մ'է աներկրայելի կերպիւ :

Բ

ՔԼՕՏ ՖՐՕԼԼՕ

Եւ յիրաւի Քլօտ Ֆրօլլօ հասարակ մէկը չէր : Այն միջակ ընտանիքներէ մէկուն կը վերաբերէր նա՛ զոր անցեալ դարու ժպիրճ լեզուով, բարձր քաղաքաւորութիւն կամ փոքր ազնուականութիւն կը կոչէին : Այս ընտանիքը Բաբէ եղբայրներէն Գիրշարի աւատը ժա-

ռանդած էր, որ Բարիզի եպիսկոպոսի իշխանութեան ներքե կը գտնուէր, և որու քանակէկ տուներն Ժ.Վ. դարուն մէջ, եկեղեցական դատաւորին առջև այնչափ և այնչափ դատերու նիւթ եղած էին : Երբ այս աւատին սեփականատէր, Բարիզի և անոր արուարձաններուն մէջ աւատական տուրք (censive) պահանջող հարիւր քառասունեութն (sept vingt-un) իշխաններէն մէկն էր Քլօտ Ֆրօլլօ, և իբր այսպէս՝ Սէն-Մարգէն սէ Շանի մէջ պահուած վանական յիշատակարանը՝ երկար ժամանակներէ 'ի վեր իր անունն արձանագրուած էր, Գուրի դպրոցին և Թանքարվիլի ապարանքին մէջ տեղ, որ վարպետ Ֆրանսուա լը Բէզի կը վերաբերէր :

Քլօտ Ֆրօլլօ մանկութենէ 'ի վեր իր ծնողքներէն կղերական վիճակի սահմանուած ըլլալով Ղատիներէն կարգաւ սորվեցուցած էին իրեն, և աչքերը խնայարհեցընելու և մեղմնաձայն խօսելու վարժած : Տղայ էր դեռ՝ և հայրը Գորշիի դպրոցին մէջ փակած էր զինքը, ուր աչքը պատարագամատոյցին և Յունական բառգրքին (lexicon) վրայ առաջին տարիներն անցուցած էր :

Սակայն ինքն ալ բնութեամբ տխուր, ծանր և զղօն տղայ մ'ըլլալով՝ եռամիտ կը կարդար և արագ արագ կը սովորէր . զուարճութեանց միջոցին բարձրաձայն չէր պոռար անիկա, Ֆուարրի գոեհին ժխորալի հանդէսներուն այնչափ չէր մանակցեր, «ապտակ հանել և զճերս խել» (dare alabas et capillos laniare) ինչէ չէր դիտեր, և բնաւ մանակցութիւն մ'ունեցած չէր այն 1463ի խազմին մէջ՝ զոր տարեդիբք ծանրութեամբ մը «վեցերորդ շիոթ Համարսարանի» խորագրով կ'արձանագրեն : Գուն ուրեք կը գիպէր իրեն ծաղրել Մանդէկիւի հէք դպրոցականներն այն կնդաւոր թիկնոյներուն (cappetes) համար՝ սրօցմէ անուննին առած էին, կամ Տորմանի դպրոցի թոշակաւորները՝ իրենց գաղաթի մաղերը դերծեխուն կամ հագած կապոյտ-կանաչ, երկնազոյն և մանիշակազոյն թիկնոցին համար . azurini coloris et brunii. ինչպէս կ'ըսէր Զորից-Պսակաց կարդինալին սահմանագրութիւնը :

Ասոնց փոխարէն՝ Սէն-Ժան տը Պօլէ գոեհին մեծ ու փոքր դպրոցներուն ժիբ հանապազորդող մ'էր Ֆրօլլօ : Առաջին աշակերտը՝

որ Սէն-Բիէր ար Վալի արբայն, եկեղեցական Օրինադիտութեան ընթերցումը սկսած պահուն, միշտ իր բեմին դիմացովը Սէն-Վանտ-ըժէզիլի դպրոցի մարդակին կցուած կը տեսնէր՝ Բլօս Գրօլլօն էր իր եղջերեսը կաղամարով սպառողէն, զրիչը ծամծամելով, իր մաշ ծունկին վրայ անընթեռնի կերպով զրելով, և ձմեռն իր մասներուն մէջ վիշելով: Առաջին ունկնդիրը՝ որ եկեղեցական Տին վճիռներու վարժապետ, Պ. Միլ ա'իզլիէ, ամեն երկուշաբթի առաւօտ Շէֆ-Սէն-Տրնիի դպրոցի դռներուն բացուած ժամանակ շնչասպառ դալ հասնելը կը տեսնէր, Բլօս Գրօլլօն էր: Այսօրէս՝ նորաստի կղերականը, տասնևվեց տարեկան, միսթիքական աստուածաբանութեան մէջ եկեղեցւոյ Հայրապետի մը դէմ, Օրինադիտական աստուածաբանութեան մէջ՝ Տիեզերական ժողովներու Հայրապետի մը դէմ, դպրոցական աստուածաբանութեան մէջ ալ՝ Սորպոնի վարդապետի մը դէմ կարող էր մարտիլ:

Աստուածաբանութիւնը լմնցրնելուն պէս՝ Հայրապետական վճիռներու գիտութեան մէջ նետուած էր: «Վճիռներու Ուսուցիչ» էն «Շարքումնէի կանոնիսական կանոններուն» մէջ ինչպիսիք իր գիտութեանց տեսչին մէջ, ամեն հայրապետական օրէնարարութիւնները կերած լափած էր. Հիսթալի եպիսկոպոս Թէոտորի վճիռները, Ռօքմի եպիսկոպոս Պաշարի վճիռները, Շարգրի եպիսկոպոս Իվի վճիռները. ետքը Արաղիանի կանոնադիրը, որ Շարքումնէի կանոնիսական կանոններուն յաջորդեց. ետքը Գրիգորիոս Թ.ի հաւաքածոյն, ետքը Հոնորիոս Գ.ի «ի վերայ սաբի Բարդուէլեան» super specula: Միջին դարու անկերպարան և խառն 'ի խառն վիճակին մէջ մրցման և երկանց մէջ գտնուող քաղաքային օրինաց և եկեղեցական այն ընդարձակ և աղմկալի միջոցը լա մ'ուսաւ, հասկըցաւ. միջոց՝ զոր Թէոտոր եպիսկոպոսը 618ին կը բանայ, և զոր կը զոցէ Գրիգորիոս բարը 1227ին:

Անտոնական վճիռները հասցրնելով բժշկութեան վրայ, ազատ արդեսաներու վրայ նետուեցաւ: Իտտերու գիտութիւնը, սպեղանիներու գիտութիւնը սորվելով և տեսնելու ու կեղեքածներու, վէրքերու ու շարաւալի պալարներու (navrures et aposthumes) վարպետն ե-

զաւ: Ժաք ա'իսրարս կրնար իբր բնագէտ բժիշկ ընդունիլ զինքը՝ Բիշար Հելլէն ալ իբր վերաբոյժ բժիշկ: Նոյնպէս վարժապետական, վարդապետական ամեն աստիճաններէն անցաւ. լեզունը սովորեցաւ. Ատոնիներէն, Յունարէն, Եբրայեցերէն. երբակի սրբապայք՝ որոց նր ուրեմն այն ժամանակները յաճախուիւնք կը տեսնուէին: Ճշմարիտ հիւանդութիւն մ'էր այն գիտութիւններ ստանալու ու դանձելու: Տասնևեութ տարեկան՝ համալսարանական չորս բարձրագոյն ուսումներն արգէն զլուխ հանած աւարտած էր. երիտասարդ Բլօս Գրօլլօյի այնպէս կ'երևէր որ կեանքը միայն մէկ նպատակ ունէր, որ է սովորիլ:

Գրեթէ այս ժամանակներս էր որ 1466ի սաստիկ ամառը մեծ ժանտախտ մը յառաջ բերաւ, որմէ Բարիլի կիսակոտորութեան մէջ քառասուն հազար հոգիէ աւելի մեռան, 'ի կարգս որոց, կ'ըսէ Ժան արԹըջ «վարպետ Արնուլ, աստեղահամայ արքայի, որ իմաստ բարեկիր, իմաստուն ու զուարճալի մտոր մ'էր:» Համալսարանի մէջ համբաւ տարածուելով որ Թիքաք գոհհը, 'ի մասնաւորի, այն սովալի հիւանդութենէ շարք ու բուրգ կ'ըլլար, և ըստ որում Բլօսի ծնողք հին իրենց աւատին մէջ տեղը, կը բնակէին՝ երիտասարդ ուսանողը սրտաթունդ և սրտայոյզ վազեց գէպ 'ի հայրական տունը, ուր հասած ժամանակը, աւլի իրիկունէն հայրն ու մայրը մեռած գտաւ: Մատաղօրեսայ եղբայր մը, խանձարուրին մէջ, կ'ապրէր տակաւին, և իր օրորոցին մէջ լքուած՝ բարձրաձայն կը ճչէր: Բոլոր ընտանիքէն Բլօսի մնացածն այս երախայն էր միայն, զոր երիտասարդն իր բազուկին տակ առնելով մտախոհ դուրս ելաւ: Մինչ ցայն կէտ, գիտութեան մէջ ապրած էր ստակապէս, հիմա կենցաղի մէջ ապրել կ'սկսէր:

Այս աղէտը Բլօսի կեանքին մէջ տագնապալի սրտչիչ ժամ մ'եղաւ: Որք, անդրանիկ, տասնևինն տարեկան ընտանիքի զլուխ, դպրոցի մտախոհութիւններէ սաստկապէս աշխարհի իրութեանց կոչուած գտնուեցաւ: Այն ատեն, գթութեամբ շարժած, այս տղեկին, իր եղբորը վրայ սիրալիք խանդ և անձնուիրութիւն զգաց. իրեն համար, որ մի միայն գրքերը սիրած էր մինչև այն ժամանակ՝ ինչքաղցր և նորբիմակ բան մ'էր մարդկային սէրը:

Այս խանդալատանքս զբամանալի կերպով մ'աճելով՝ այսպիսի մէկ

նոր հոգւոյ մը մէջ առաջին սիրոյ մը պէս եղաւ : Մանկութենէն ի վեր անջատուած իր ծնողքներէ, զորս հաղիւ հաղ ճանչցած էր, իր մատենաներուն մէջ փակուած, և իբր որմուած (muré), ամեն բանէ յառաջ ուսման և դիտութեան ծարաւի, մինչ յայն կէտ իր մտքին ու խելքին միայն մտադիր, որ կը լայնէր կ'ընդարձակուէր դիտութեան մէջ, իր երևակայութեան հոգածու՝ որ դպրութեանց մէջ կը ճիսանար, կը զարգանար, հէք դպրոցականը տակաւին իր սրտին ու շարժութիւն ընելու ժամանակ չէր ունեցած : Անհոյր և անմայր այս մատաղ եղբայրը, այս փոքր մանուկը, որ յեղակարծում երկնքէն իր թևերուն վրայ կ'իջնար, զինքը նոր մարդ մ'ըրաւ : Տեսաւ, հասկըցաւ թէ Սորպոնի տեսական վարդապետութիւններէն և Հոմերոսի տաղերէն սարբեր բան կար կենցաղի մէջ, թէ մարդս սէր, խանդաղատանք զգալու պէտք ունի, թէ առանց սիրոյ ու առանց գորովի կեանք մը չոր, ճշդ ու նեղող անիւ մ'էր : Միայն թէ երևակայեց, զի այն հասակին մէջ էր տակաւին ուր մտային խարերու ուրիշ մտային պտուրանքներ կը յաջորդեն, թէ միայն արիւնի ու տոհմի գորովք էին կարելու, և թէ դեռահաս եղբայր մը սիրելը բովանդակ էութիւն մը լեցնելու բաւական էր : Աւտի արդէն խորունկ, ջերմաջերմ, ամբողջութեամբ բնութեան մը խանդով իր փոքր ժեհանի սիրոյն մէջ նետուեցաւ : Այս հէք և դիւրբարեկ, սիրուն, խարտեաշ, վարդաղոյն ու դանդրահեր արարածը մինչև իր աղիքներուն խորը կը յուզէր զինքը, և ըստ որում ծանր և խոհական զլուխ մը՝ անհուն և անեղը գթութեամբ մը ժեհանի վրայ խորհիլ սկսաւ : Իբր խիստ զարգացիւն ու միանդամայն խիստ յարգի բան մը՝ հոգ ու ինամբ տանելով անոր վերայ՝ այն տղեկին համար եղբորմէ աւելի բան մ'եղաւ նա : անոր համար մայր մ'եղաւ գորովալի :

Արդ՛հետև փոքր ժեհան իր մայրը կորսնցուցած ժամանակը տակաւին կաթ կը ծծէր : Քլօտ գանիկա սանտուի քով տալ պարտադրեցաւ : Թիրշարի աւտէն զատ, իր հօրմէն ջաղացքի աւտոր ժառանգութիւն ունեցած էր, որ բլուրի մը վրայ աղօրի մ'էր Ալինչէտրի (Պիսէզը) դղեկին մօտ, և ժանդիլիի քառակուսի աշտարակէն կուխում ունէր : Ջաղացպանուհին չքնաղ տղեկ մը կը դիտելէր, և Հա-

մնարանէն շատ հեռու չգտնուելով՝ Քլօտ անձամբ անոր տարաւ իր փոքր ժեհանը :

Այն ատենէն, կրելու, տանելու լուծ մը զգալով իր վրայ, կեանքի մեծ ծանրակշռութիւն մը տուաւ : Իր փոքր եղբորը մտածումն ոչ միայն իր վրօսանքն ու սիտիանքն եղաւ, այլ նաև իր ուսումներու վախճանը : Արոշեց բոլորովին նուիրուիլ ապագայի մը, որու նկատմամբ պատասխանատու կ'ըլլար Աստուծոյ, և իր եղբորը բաղդէ ու բարբութենէ ՚ի զատ ուրիշ կին մը, ուրիշ զաւակ մը չունենալ, ուստի և աւելի ամբուութեամբ և աւելի հաստատութեամբ իր կրեական վիճակին կապուեցաւ : Իր արժանաւորութիւնը, իր հմտութիւնն և Գարիգի եպիսկոպոսին անմիջական հպատակ ըլլալու առանձնաշնորհութիւնը, եկեղեցւոյ երկու դռներն իր առջև կը բանային անարդել : Քսան տարեկան, Սուրբ-Վթոռոյ մանաւոր թոյլատու թեամբ, երէց եղած էր Քլօտ, և իբր Նօթր-Տամի մատրանապետներէ ամենէ նորահասը՝ պաշտօն կը մատուցանէր այն խորանին վրայ՝ որ «Սեղան Հեղեցոց» altare pigrorum կը կոչուի, հոն զրուցուած անաղան պատարաղին պատճառաւ :

Հոն ալ աւելի իր սիրելի մատենաներուն մէջ թաղուած էր Քլօտ, որոցմէ ժամ մը միայն Ջաղացքի աւտոր վաղելու համար կը բաժնուէր : Քիչ ատենէն իր հասակին մէջ հարուաղիւտ եղող հմտութեամբ ու խստակրօն վարուք՝ վանատան հիացում պատճառեց և անոր մանաւոր մեծարանաց աւարկայ եղաւ : Վանատունէն իր գիտնականի համբար ժողովուրդին անցնելով՝ քիչ մ'ալ կախարդի անուն առաւ, ինչպէս որ նոյն ժամանակներն այս բանս յոյժակի կը պատահէր :

Մոյլերու խորանին վրայ, (որ դասի դրան քոֆէ էր, ալ կողմը, Սուրբ Վուսի պատկերին մօտ դէպ ՚ի եկեղեցւոյն գահ՛լիճն երկրնցած), Ջատիկի Նոր-Վիւրակէի պատարագն ըսած ետ կը գարնար Քլօտ, երբ ընկեցիկ մանուկներու անկողին բոլորաթք պրուստող պառաններու բաղմութենէն իր մտադրութիւնը դէպ ՚ի այն կողմը գառնալով, սաստիակոծ եղած այն խորշելի փոքր թշուառ արարածին մօտեցաւ : Այս կարօտ վիճակը, աճեութիւնը, լքումը, իր մատողաշ եղբորը մտածումը, այն ցնորալի երևակայութիւնն որ յանկարծ իր

միտքը զարկաւ թէ՛ ՚ի դիպուածի որ ինքը մեռնէր, իր սիրելի փոքր
Թեհանը խիստ հնարաւոր էր որ ընկեցիկ մանուկներու չոր տախտա-
կին վրայ նետուէր թշուառաբար, այս ամեն բանս համանդամայն իր
սիրտը յուզելով կարի յոյժ՝ մեծ գլխովին մը ծաղեցաւ իր ներքը և
այն փոքրատի մանուկն իր բաղկացը վրայ առաւ տարաւ :

Տղեկը պարկէն դուրս առած ժամանակը՝ տեսաւ որ իրօք յոյժ տձև
նա . ձախ աչքին վրայ ելունգ մ՝ ունէր, դուրսն ուսերուն մէջ, որնա-
յարի սիւնը (colonne vertébrale) կամարած և, լանջային տախտակը
դուրս ցցուած, սրունքները կոր և թիւր . այլ սակայն կայտառ կերպա-
րանք մ՝ ունէր, և թէև անհնարին ըլլար դիտնալ թէ ինչ լեզու կը
թօթովէր նա, իր ձայնն ոյժ և առողջութիւն կը յայտնէր : Քլօտի կա-
րեկցութիւնն աճեցաւ այս տղեկութեան վրայ, և սրտին մէջ ուխտ ը-
բաւ որ իր եղբօր սիրոյն համար այս մանուկը մեծցընէ, խնամէ, որ-
պէս զի ինչ որ ալ ըլլան սպաղային մէջ փոքր Թեհանի թերութիւննե-
րը, անոր դիտաւորութեամբ ըրած այս գլխախրութիւնն իր աչքին
առջևն ունենայ : Իր մատաղատի եղբօրը գլխուն վրայ ողորմասիրա-
կան տեսակ մը զետեղում (placement) կ'ընէր այս կերպով, բարե-
գործութեանց նպաստ մը կ'ուզէր անոր համար դիզել, մտածելով թէ
օր մը այն դեռահաս բզէզն այս գրամէս պակտութեան մէջ կրնար
դանուիլ . միակ գրամ՝ որ արքայութեան մէջ իրր անցարած կրնայ
ընդունուիլ :

Իր որդեգիրը միշտեց Քլօտ և զանիկա Բոսալէմոս (Նոր-Կիւրա-
կէ) անուանեց, թէ ուզելով այսպէս զանիկա դտած օրը նշանակել,
թէ կամենալով յայտնել այս անունով թէ ինչ աստիճան այն փոքր հէք
արարածը թերակատար էր և հազիւ ծրագրուած (Բոսալէմոս Լա-
տիներէն կ'ստուգարանի քրեթէ-այժմ) : Իրօք ալ, Բուազիմոս, միա-
կանի, սասրատող, կորասրուն, համարեն թէ քրեթէ մ'էր միայն :

Գ

ԱՄԵՀԻ ՀՕՏԻ ԱՄԵՀԱԳՈՅՆ ԵՒՍ ՊԱՀԱՊԱՆ
(IMMANIS PECORIS CUSTOS, IMMANIOR IPSE)

Արդ, 1482ին, մեծցած, զարդացած էր Բուազիմոս և շատ տա-
րինքն ՚ի վեր Նօդր-Տամի զանգակահարն եղած՝ ՚ի շնորհս իր որդե-
գրական (adoptif) հօրը Քլօտ Ֆրօլլօյի, որ ծօղաղի սարկաւագա-
պետ եղած էր, իր մեծին պարոն Լուի տը Պօմինի շնորհիւ, որն որ
մի և նոյն կերպով 1472ին, Ալիլեօմ Շարդիէի մահուանէ վերջը,
Քարիլի եպիսկոպոս եղած էր իրեն պաշտպան Օլիվիէ լը Տէմի շնոր-
հիւ, սափրիչ Լուի ԹԱ.ի, արքայ շնորհիւն Աստուծոյ :

Բուազիմոս Նօդր-Տամի զանգակահարն ըլլալէ վերջը, ժամա-
նակ անցնելով իր և եկեղեցոյն մէջ տեղ չգիտեմ ինչ տեսակ սերտ ու
մանրիմզօ մը ձևացած էր : Թէ իր անցյալ ու անձանօթ ծնունդին և
թէ իր տձև կազմութեան ճակատագրով յախտեան աշխարհէ բաժ-
նուած, այս կրկնակի անխուսելի շրջանակին մէջ մանկութենէ ՚ի վեր
փակուած արդիւած, հէք ողորմելին գինքն իրենց շուքին տակ ընդ-
ունող կրօնական սլատեքէն անգին սովորած էր բնն մը չտեսնելու աշ-
խարհի մէջ : Իրեն համար՝ իրքայի կը մեծնար ու կը զարդանար՝ Նօդր
-Տամ հետցեալէ՝ ձու, բոյն, երգ, հայրենիք և տիեզերք էր եղած,
և կարծես թէ այս արարածին և այս շինուածին մէջ տեղ խորհրդաւոր
և սկրքնադոյ (préexistant) տեսակ մը ներդաշնակութիւն կար : Երբ
խիստ սղարիկ եղած ատեն, Նօդր-Տամի մթաղին կամարներուն տակ
ընդօստ և ծռիկ-մնիկ կը քալէր նա՝ իր մարդկեղէն գէմքով և ան-
ամական կազմով մեթ ու ամուկ սալաքարին իրր մէկ բնական զե-
ռունը կ'երևէր . սպաքար՝ որու վրայ ռոմանական խոյակներու շուքով
ստուերագրուած անհնթեթ ձևեր՝ աչոց առջև կը սլարդուէին ցանգ :

Նտքը, առաջին անգամ որ աշտարակներու չուանին մեքենայաբար
յարեցաւ, և կախուելով զանգակը ճօճման մէջ ընտաւ, այս բանս Քլօտ
Ֆրօլլօյի, զինքն որդեգրուող հօր վրայ, այն ստուերութիւնն ըրաւ,

ինչ տպաւորութիւն որ կ'ընէ սուսջին անդամ տղեկի մը լեզուն քա-
կուիլն ու խօսելու սկսիլը :

Այսպէս տակաւ առ տակաւ, մայր եկեղեցւոյն ձևովը զարգանա-
լով ցանգ, հին սպրեւում, հին ննջելով, գրեթէ երբէք անկէ դուրս
չենելով, ամեն ժամ անոր խորհրդաւոր ճնշումը կրելով, սխառ անոր
նմանիլ, զայն պատել՝ կպչելով, և եթէ հնարին է դուրսել՝ անոր ամ-
բողջացուցիչ մասը կազմել. իր ցցանկիւնները (angles saillants) շէն-
քին սուղանկիւններուն (angles rentrants) մէջ (ներուի մեղայս պլա-
սացիկ ձևը դործածել) կը յեռուին, և ոչ միայն անոր բնակիչը, այլ
նաև բնական պարունակութիւնը կ'երևէր նա : Գոյցես կրնայ բառիլ որ
ինչպէս խղունջն իր խեցիին՝ նոյնպէս Քուադրիմուտ ալ եկեղեցւոյն ձևն
առած էր : Իր բնակութիւնն էր այն, իր ծակը, իր պատեանը : Հնամ-
եայ եկեղեցւոյն և իր մէջտեղն այնչափ խորունկ բնազդիկ (instinctif)
համակրութիւն, այնչափ մազնիսական յանկութիւն (affinité), այն-
չափ նիւթական յանկութիւն կը գտնուէր՝ որ կերպիւ իւր կը կպչէր
անոր, ինչպէս կրիայն իր խեցիին : Ժամանակի ձեռօք փոթ փոթ եղած
եկեղեցին իր խեցին էր :

Անօգուտ է իմացընել ընթերցողին որ պէտք չէ բառ առ բառ առ
նու այն ձևերը՝ զորս հոս գործածելու ստիպուած ենք, մարդու մը և
շէնքի մը այս եզական, համաչափ (symétrique), անմիջական, գրե-
թէ խեղակից ու գոյակից զուգաւորութիւնը յայտնելու համար : Անօ-
գուտ է նոյնպէս պատմել թէ ինչ աստիճան ընտանի եղած էր իրեն բո-
լոր մայր-եկեղեցին՝ այնչափ երկար և սերտ բնակակցութեան (coha-
bitation) մը մէջ : Այս բնակութիւնս յարմար էր իրեն. չունէր այն
խորութիւն մը՝ ուր Քուադրիմուտ մտած չըլլար, չունէր բարձրութիւն
մը՝ ուր մաղլցած չըլլար անիկա : Շատ անդամ կը պատահէր որ մի
միայն քանդակներու անհարթութիւններու օգնութեամբ ճակատին
խիստ բարձրերը վեր ելնէ անվեհեր : Աշտարակները, որոց արտաքին
երեսին վրայ՝ ինչպէս մոռէզ մը ցից որմի մը վրայ կը սողակի, իր սո-
ղալը կը տեսնէին յոլովակի՝ այն երկուորեակ, բարձրաբերձ, սպառ-
նալի, ահաւոր հակմները, կ'ըսեմ, իրեն ոչ զլլառ պոռոյս կու տա-
լին, ոչ սարսափ և ոչ շքուում : Իր ձեռքին սակ այնչափ հեղ, և վր-

բանին ելնելու համար այնչափ հլու տեսնելով զանոնք, մէկը պիտի ը-
սէր թէ ընտելացած էին Քուադրիմուտոյի : Յաղթ և հսկայաձև եկեղե-
ցւոյն անդունդներուն մէջ տեղ ուստոտելով, մագլցելով, զբօնդով
յարածամ՝ կերպիւ իւր կապիկ և այծեամբեղած էր անիկա, Քալապ-
րիայի մանկան նման՝ որ քայլելէ յառաջ կը լողայ, և մատաղ հասակի
մէջ կը խաղայ ծովուն հետ :

Ոչ միայն իր մարմինն եկեղեցւոյ ձևովը յարդարուած կ'երևէր, այլ
նաև միտքն ալ : Ինչ վիճակի մէջ էր այս հոգին, ինչ ծալք առած
էր, ինչ ձև ստացած էր այն՝ այս կ'ընկալ պատեանին տակ, այս վայ-
րենի կեանքի մէջ. ասիկա որոշակի սահմանները դժուարին է յիշատի :
Քուադրիմուտ միակնի էր ծնած, սաստառող նաև կաղ. իրեն խօսիլ
սորվեցընելու համար Աստուած զխտէ թէ ինչ դժուարութիւններ քա-
շած էր Քլօտ Քրօլլօ : Այլ եկն տես որ դժբաղդ ճակատադիր մը
հէք ընկեցիկ մանկան անբաժանելի կերպով կապուած ըլլալով՝ տանն-
և չորս տարեկան՝ Նօդը-Տամի զանդակահար՝ նոր հիւանդութիւն մը
նոր պակասութիւն մը եկած զինքը կատարեալ ըրած էր իր թերու-
թեանը մէջ. զանդակներու ձայնէն ականջին թմբուկը խորտակելով՝
խուլցած էր ողորմելին : Անոր համար բնութեան աշխարհի վրայ
բայ թողած միակ դուռը՝ յանկարծուտ փակուած էր յաւիտենական
կերպով, և փակուելով՝ արդիլած էր այն ուրախութեան և լուսոյ միակ
ճառակայթը՝ որ Քուադրիմուտոյի հոգւոյն մէջ կրնար թափանցել տակա-
ւին : Թշուառին հոգին այս պատճառաւ խորունկ աղջամուղջի մը
մէջ թաղուելով իր մեղամաղձութիւնն անբուժելի եղաւ և իր տձևու-
թեանը նման կատարեալ : Աւելցրենք նաև որ իր խլութիւնն ըստ ի-
միջ մունջալ ըրաւ զայն, ըստ որում ինքզինքը խուլ տեսնելով, ուրիշ-
ներուն ծիծաղ չպատճառելու համար, հաստատութեամբ միտքը դրա-
ւում թիւն պահելու, լուռութիւն՝ զոր առանձին գտնուած ժամանակ մի-
այն կը խղէր նա. կապեց իր յօժար կամօք այն լեզուն՝ զոր քակելու
համար Քլօտ այնչափ դժուարութիւններ էր քաշած : Ուստի և երբ
հարկը զինքը խօսելու ստիպէր՝ լեզուն ընդարմացած, անհարհրցած՝
ծղինիները ժանդոտած դրան մը կը նմանէր :

Եթէ հիմա փորձ փորձէինք այս թանձր և կոշտ կեղևին մէջէն

Քուաղիմնոյի մինչև հոգւոյն ներքը թափանցելու, եթէ այս յոռի և պակասաւոր կազմութեան խաբութիւնները քննել կարենայինք, եթէ հնարին ըլլար ջահով մը այս անթափանցելի գործարաններուն ետևի կողմը նայելու, այս խիտ և նոսմ արարածին ներքին մթալի կողմը գննելու, անոր խաւարին խորշերը, անհետիւցած անել ճանրաները պարզելու, այս քարանձախն խորը կաշկանդուած Բախիլի վրայ յանկարծ պայծառ լոյս մը ձգելու, անտարակոյն այն հէքը այն չուտուն ազազուն, կարկամ, խեղճ դիրքի մը մէջ սիտի գտնելինք, Վենետիկ ստակալի բանտերուն մէջի (Plombs de Venise) բանտականներուն նման, որք խիտ խնարհ և խիտ կարճ փայտեայ սնտուկի մը մէջ՝ երկուքի ծալլուած կը ձերանային :

Հաստատուած իրողութիւն մ'է որ միտքն անկատար մարմնոյ մը մէջ կը ծնդի կը ծիւրանայ : Հազիւ կ'ըզար Քուաղիմնո թէ իր նմանութեամբը հոգի մը կ'ըզդիւրայն իր ներքի զին կը խլբախ : Առարկաներու սպաւորութիւններն իր մտքին զայ համնելէ յառաջ՝ մեծ խտտութեամբ մը (réfraction) կը կրէին : Իւր ուղեղն անօրինակ և անհետիւցած միջնորդ մ'էր, որու մէջէ անցած անսկիւնները խեղաթիւրած գուրս կ'ընէին : Այս խտտութեան յառաջ եկած անդրադարձը (réflexion) բնականապէս անջատ էր և ստերիւր : Այս պատճառաւ բիւր տեսական սրտանքներ, բիւր գատնան թիւրութիւններ, բիւր խտտութեաներ, զարտադրման կ'ունենար նա ուր իր մտածումը, մերթ խօլ, մերթ ապուշ՝ աստանդական կը յաճէր :

Այս թշուառ կազմուածի առաջին հետևութիւնը՝ իրերու վրայ ձգած հայեցուածը շփոթելն էր, անոնցմէ անմիջական բնութեամբ մի չունենալով բնութիւն : Արտաքին աշխարհը մեղմէ շատ աւելի հետի կ'երևէր իրեն :

Իր դժբաղդութեան երկրորդ հետևութիւնը՝ զինքը չար ընեն էր : Չար էր նա, վասն զի վայրենի էր . վայրենի էր, ըստ որում աղեղ էր : Ինչպէս մեր բնութեան մէջ՝ անոր բնութեան մէջ ևս արամարանական կարգ կար :

Իր ոյժը, որ տարապայման զարգացում մ'էր առած, աւելի պատճառ մ'էր իր չարութեան . «Մանուկ հուժկու՝ չար» Malus puer robustus, կ'ըսէ Հօպսոս :

Սակայն ճշմարիտը խօսելով՝ չարութիւնը թերևս ընդածին չըլլած իր ներքը : Առաջին անգամ որ քայլ առաւ մարդերու մէջ, զգաց, յետոյ անսաւ իր թուքումը, այսպէսուած, խորշուած վիճակը : Մարդկային բարբառն իրեն համար հեղինութիւն մ'էր հանուարակ կամ անէճք մը : Մեծցած ժամանակը՝ իր ըրորտիքն ասելութիւն միայն գտնելով, ինքն ալ տոանձած էր զայն, ինքն ալ հանրական չարութիւնն առած էր իր վրայ, այսինքն ժողոված էր այն զէնքը՝ որով զինքը վիբաւորած էին :

Սակայն և այնպէս իր գէմքն ակամայ մարդիկներու կողմը կը դարձնէր, մայր եկեղեցին իրեն բաւական գարով . հոն շատ մը մարմարեայ գէմքեր կային, թագաւոր, սուրբ, եպիսկոպոս, որք գոնէ երեսն 'ի վար քահ քահ մը չէին ձգեր, և խաղաղ ու բարեսէր նայուած մը միայն ունէին իրեն նկատմամբ : Միւս արձանները, հրէշներու և զևերու արձաններ, իրեն, Քուաղիմնոյի համար, աստիւթիւն մը չունէին — ըստ որում կարի յոյժ կը նմանէր իրենց — և աւելի միւս մարդիկը կը ծագրէին : Սուրբերն իր բարեկամներն էին ու կ'օրհնէին զինքը . հրէշներն իր բարեկամներն էին ու կը պահպանէին զինքը : Այս պատճառաւ Քուաղիմնո երկար փղձկումներ կ'ունենար անոնց հետ . երբեմն ամբողջ ժամեր, այս արձաններէն մէկուն առջև ծոսկի վրայ նստած, անոնց հետ մեկուսի խօսելով կ'անցընէր : Եթէ մէկը վրայ հասնէր, խոյս կու տար նա ինչպէս սիրահար մը որ սիրային ցայգանուղ (sérénade) մ'ըրած ժամանակ վրան կը հասնին յանկարծ :

Մայր եկեղեցին իրեն համար ընկերութիւն չէր միայն, այլ նաև ախեղերք, այլ նաև բովանդակ բնութիւն : Պատերու առջև ծաղկած ուրիշ ծառ չէր երազեր նա, բայց միայն միշտ ծաղկազարդ աղակիները . ուրիշ հովանի չէր երևակայեր՝ բայց եթէ քարեայ անբններու հովանին, որք թուշուններով լի սաքսոն խոյակներու տրձակին մէջ կը փթթին, ուրիշ լեռ չէր մտածեր՝ բայց եթէ եկեղեցւոյն հսկայանաւ աշտարակները, և ոչ ալ ուրիշ ովկիան՝ բայց եթէ Բարիզը, որ անոնց տակ կը շաչեր, կը գըրգէր :

Այն մարկնի եկեղեցւոյն մէջ ամենէ աւելի սիրածը, այն որ իր

հողին կը զարթուցանէր, և իր հէք թևերը պարզել կու տար իրեն, թևեր՝ զորս իր անձաւին մէջ խեղճօրէն ծալլած կը պահէր չուտը, այն որ երբեմնակի զինքն երջանիկ կ'ընէր՝ զանդակներն էին: Կա կը սիրէր զանոնք, կը շայէր, կը դողէր, կը խօսէր անոնց հետ, ու անոնց լեզուն կը հասկընար: Պատուհանի խաչաձևի զանդակէն, ինչուան մեծ—գրան խոշոր զանդակը, ամենքն ալ կը սիրէր գորովազին: Խաչաձևին զանդակատունն և երկու աշտարակները, իրեն համար երեք մեծ վանդակներ էին, որոց թուշուները, իր ձեռքով խնամուած կը թուած, իրեն համար կ'երդէին միայն: Եւ սակայն այս մի և նոյն զանդակներն էին զինքը խուլ ընողը. այլ ինչ փոյթ. մարք իր զաւակէն որ ամենէ աւելի ցաւ քաշած են՝ զայն կը սիրեն ամենէ աւելի: 3

Որովհետև այն զանդակներուն ձայները միայն կարող էր լսել Բուսդիմնոս, այս սրտածաւառ մեծ զանդակն իր սիրականն էր և տօն օրեր՝ իր չորս կողմն երեքող սատանոց այն ժխորալի աղջիկներու երամին մէջ, զայն նախապատիւ կը բռնէր միւսներէ: Այս մեծ զանդակը Մարիամ կ'անուանուէր և հարաւային աշտարակին մէջ միակ էր այն իր քրոջը Ժաքլինի հետ. իրեն մօտ գտնուող միջահասակ զանդակ մ'որ աւելի փոքր վանդակի մը մէջ փակուած էր: Այս զանդակը՝ Ժան Մօնդակիւ տուած ըլլալով և կեղեցւոյն, իւր կնոջն անուանով Ժաքլին կոչուած էր. թէև այս բանս չկրցաւ արդիւնէր Մոնֆօրնի* վրայ չզլխատուի նա: Երկրորդ աշտարակին մէջ վեց ուրիշ զանդակներ կային, և վերջապէս վեց ամենէ պզտիկները խաչաձևի զանդակատան մէջ օթեանած էին փայտեայ զանդակին հետ, զոր աւազ հինգ շաբթի կէսօրէն վերջը կ'սկսէին հնչեցնել, ինչուան Զատիկ ճրագալոյցի առաւօտը: Բուսդիմնոս տասնհինգ զանդակ ունէր ուրն մն իր սերայն (serail) մէջ. սակայն յսողթամարմին Մարիամն իր սիրտ հին էր:

*Մօնֆօրն Սէն—Մարդէնի արուարձանին ու Թամբլի արուարձանին մէջ տեղը բլուր մ'է, որու վրայ ժամանակաւ տասնեկերք մարդակներու կոթնած փայտակերտ մը կար. այս փայտակերտէն երկաթի շղթաներ կախուած էին, որոց վրայ սովորաբար յիսուն—վաթսուն մարդու գլակ կը զանուէր. Մօնֆօրնի կախալանն էր այն: Ծ. Թ.

Մեծ զանդակին հնչուած օրն իր զգացած ցնծութեանը վրայ դաս զավար մ'անենալ հնարին չէ. այն պահուն՝ որ նախասարկաւաղը «Պան» ըսելով կ'արձակէր զինքը, ուրիշ մը իջնէն աւելի արագ զանդակատան սրտուտակէն վեր կ'եկէր նա: Բոլորովին շնչատառ հսկայ զանդակին օդային սենեակը մոնտրով պահ մը երկիւ դածութեանը և կաթողին սերով կը նկատէր զայն, ետքը քաղցրութեամբ կը խօսէր անոր հետ, կը շայէր զան ձեռքով, ինչպէս կտրիճ ձի մ'որ երկար ճանքայ պիտի ընէ, կրելիք աշխատանքին համար զթալով վըրան: Այս առաջին դողանքներէս ետքը, աշտարակին ստորին յարկը գտնուող իր օդնականներուն կը պուար որ միսին. ասոնք ալ պարաններէն կը կախուէին, որու վրայ անուորդը կը ճչէր, և մետաղեայ ստակալի թխար պատիճը մեղմով մը կը տատանէր: Բուսդիմնոս, սրտաթունդ սրտատրոփ, ակնապիշ կը նայէր անոր: Պղնձեայ զանդակին լեզուին և ներքին երեսին առաջին ընդհարումն իր գտնուած տախտակամանը կը սարսուէր կը սասանէր. Բուսդիմնոս կը ձօձէր զանդակին հետ և «Օն», յառաջ՝ կը դոչէր խելացնոր քահարահի մը շօխողով: Զանդակին շարժումն երթալով կ'արագանար, և ամեն անգամ որ աւելի բայ անկուս մը կը ձևացընէր այն՝ Բուսդիմնոսի աչքն ալ աւելի փոփոքեայ, աւելի բողբոջաձանց կը բացուէր կը մեծնար: Աւերջապէս հնչունը կ'սկսէր. բոլոր աշտարակը կը դողար. փայտակերտ, կապար, քար, ամեն բան մի և նոյն աստն կը դղրդէր, կ'որոտար, հիւմերուն ցից գերաններէն սկսեալ մինչև շէնքին կատարի առուուտաձև զարդերը: Բուսդիմնոս բազմապիսի արտաշնչութեամբ մը կ'եռար այն աստն, կ'երթար, կու գար, ոտքէն մինչև գլուխն աշտարակին հետ երեքալով: Շղթայադերձ մուրիկն զանդակն աշտարակին երկու ներքին պատերուն փոփոխակի իր պղնձեայ բերանը կը ցուցնէր, ուսկից չորս մղոն հեռաւորութեամբ լսուող փոթորիկի ամհի շունչ մը դուրս կ'եկէր շարունակ: Բուսդիմնոս այս բայ բերանին առջև կը կենար, կը կքէր, զանդակին ետ դարձած ժամանակը կը կանգնէր, այն տապալիչ շունչը կը ձձէր, ներս կը քաշէր. մէկ մ'իրմէ երկու հարիւր նոք վար բնգմութեամբ վխտացող խոր հրասպարակը կը նայէր, մէկ մը պղնձեայ ամհի լեզուն՝ որ ամեն մանրերկրորդ կու գար իր ակամջն

ի վար ունայու : Ասիկա միակ ձայնն էր որ կը լսէր , միակ հնչիւնը որ տիրեցրական լուծիւնը կը խոռվէր իրեն համար : Արնդայնէր կը պարզուէր նա անոր մէջ , ինչպէս թուչուն մ'արևու մէջ : Յանկարծ զանգակին մոլեգնութիւնն իրեն կը հաղորդուէր . նայուածքն ահու- լի բան կ'ըլլար , սոսկավիթիսար հնչակին իր առջևէ անցնելուն կ'ըս- պատէր , ինչպէս սարգ մը ճանձին կ'սպասէ , և յախուռն կը նե- տուէր անոր վրայ յանկարծակի : Այն ատեն վիհին վրայ առկախեալ , զանգակին զարհուրելի ճօճումին ձգուած , պղնձի հրէշին ականջնե- րէն կը բռնէր , երկու կրուկներովն անոր կուշար կը խթէր (éperon- ner) , երկու ծունկերովը կը սեղմէր զայն , և անոր շարժումին բուռն սաստկութիւնն իր բոլոր ընդհարումով ու իր բոլոր մարմնոյ ծանրու- թեամբը կը կրկնապատկէր : Աշտարակը կ'երերար , ինքը , կը ճչէր , ակուաները կը կըճտէր . կը ցցուէին իր կարմիր մազերը , իր կուրծքը դարբնոցի մը փուքի աղմուկը կը հանէր , բոցեր կ'արձակէր իր աչքը , ամհհի զանգակն իր տակ կը վրնջէր շնչասպառ . և այն ժամանակ մէջ տեղն եղածն ոչ Նօդը-Տամի ահագին զանգակն էր ոչ Քուաղիմոտոն . անրջային բան մ'էր այն , յորձանք մը , մրրիկ մը . մտաբախութիւնը հեծած դղրդիւնի վրայ , ճախրող գառակի մը վրայ պատատուն ոգի մը . կէս-մարդ , կէս-զանգակ տարօրինակ յուշկապարիկ մը , տեսակ մը ահարկու Ասդօլֆ , կենդանի պղնձեայ՝ հրաշագան թևաւոր երբի- վարի մը վրայ աշտանակած :

Այս տարօրէն էակին ներկայութիւնը բովանդակ եկեղեցւոյն չզի- տեմ'ինչ տեսակ կենդանական շունչ մը կը հաղորդէր : Կարծես թէ — դէթ մցսպէս կ'ըսէին ռամկին տոռարացընող աւելորդապաշտութիւն- ները — խորհրդաւոր բան մը կը բղխէր կ'երնէր անորմէ , որ Նօդը-Տամի բոլոր քարերը կ'ողեորէր , այն հինաուրց եկեղեցւոյն ամենա- խորունկ ընդերքը բարախել տալով : Բաւական էր որ հին գոնուէր նա , և կը կարծէին թէ սրահներուն և դռներուն բիւրաւոր արձան- ները կենդանութիւն առնելով կը շարժին : Եւ յիբաւի ալ այն հսկայ ե- կեղեցին՝ կարծես թէ անոր ձեռաց տակ հլու և հնազանդ արարած մը կը դառնար . անոր հրամանին կ'սպասէր այն իր ահագին ձայնը հանելու համար . Քուաղիմոտոյով , իր ընտանի ոգիով մը , սեպհակա-

նուած , լցուած էր բովանդակ : Կարծես թէ այն անբաւ եկեղեցւոյն շունչ կու տար նա ամեն կողմ՝ զանուելով , այն անբաւ շէնքին ամեն կէտերուն վրայ տեսնուելով : Մերթ ահով սարսափով աշտարակներէ մէկուն ամենարարձր մէկ կէտին վրայ անհիթիթ թողուկ մը կը նշմա- րէին , որ կը մաղլցէր , օձանման կը պատէր , չորս թաթերով կը սո- դար , դուրսի կողմէն վիհին վրայ կ'իջնէր , ցցուումէ ցցումէ կ'ոստոտ- տէր , և քանդակեալ գորգոնայի մը փորին մէջ կ'երթար կը խուզար- կէր . Քուաղիմոտոն էր այն աղբաւներն իրենց բոցնէն հանելով : Մերթ եկեղեցւոյն այց երնողներն անոր մէկ մթաղին խորշին մէջ՝ խո- ժուահայնաց կ'քեալ տեսակ մը կենդանի ճիւղիկ կը բաղխուէին . Քուաղիմոտոն էր այն՝ մտախոհ : Մերթ զանդակատան մը տակ ահա- գին գլուխ մը և անկարգ անկանոն անդամներու զանգուած մը կը դի- տէին , որ շուանի մը ծայրը՝ կը ճօճէր կը տատանէր զայրապին . Քուաղիմոտոն էր այն որ երեկոցեան աղօթքը կամ ճշրեշտակ Տեսա- նոյր կը զարնէր : Աշտարակները պատող և խորանի կամարին շրջանակն եղբրող դիւրարեկ խաղխամքին վրայ՝ որ նուրբ ասղնեգործութեան մը օրինակով կտրուած էր՝ շատ անգամ զիշեբայն ժանտատեսիկ կերպա- յանքի մը թափառիլը կը տեսնէին . նորէն Նօդը-Տամի սաստառոն էր այն : Բոլոր եկեղեցին , կ'ըսէին գրացուհիք , այն ատեն զանգաչա- կան , դերընական , ահարկու կերպարանք մը կ'ստանար . հոս հին աչքեր , բերաններ կը բացուէին . քարեայ շուններու , առասպելական կենդանիներու (guivres) , վիշապներու (tarasques) , որք այն ամհհի եկեղեցւոյն բոլորտիքը , վզերնին կարկառ և բերաննին բաց՝ զիշերցո- րեկ կը հսկին , հաշիւները կը լսուէր : Իսկ եթէ Ծնունդի զիշեր մ'էր այն՝ մինչդեռ յազթ զանգակը , խորդալու նման ձայնով մը հա- ռատացեալները կէս-գիշերուան պատարապին կը կոչէր , կերտուածին տիրանտիւր ճարտարին վրայ այնդիտի հով մը կար տփռուած՝ որ կար- ծես թէ մեծ գուռը բաղմութիւնն անյաղաքաբ կը լափէր և անոր վրայ դանուած բոլորչի պատուհանը կը դիտէր զայն : Եւ այս ամե- նուն պատճառը Քուաղիմոտոն էր միայն . Եղիսպատ՝ այն տաճարին աստուածը պիտի կարծէր զանիկա . միջին դարն անոր դէմ կը կար- ծէր , մինչդեռ անոր հոգին էր նա , և այն աստիճան անոր հոգին էր՝

որ Բուաղիմոսոյի մը ժամանակաւ սպրած ըլլալը զիացողներուն աչքին՝ Նօդր-Տամն ամայի, անշունչ և մեռեալ բան մ'է պսօր : Գրեան թէ կ'ըցաս որ բան մը կայ հոն կորսուած անհետ եղած . այն անբաւ մարմինը դատարկ է, կմակը մ'է այն, ողին դացած է վրայէն և անոր տեղը կը տեսնուի միայն, ոչ ուրիշ բան : Որպէս թէ դանկ մ'է այն՝ ուր տակաւին աչքերուն տեղերը կան, այլ տեսութիւն ու :

Դ

ՀՈՒՆՆ ՈՒ ԻՐ ՏԵՐԸ

Սակայն մարդկային արարած մը կար, որու վրայ Բուաղիմոսո՞ իբր բացառութիւն՝ ուրիշներու համար զգացած չարակամութիւնն ու ատելութիւնը չըբարյալ իր եկեղեցւոյն շարի և թեքեւ անկէ աւելի իսկ կը սիրէր : Քլօտ ֆրօլլօն էր այն, և պատճառն ալ պարզ էր : Քլօտ ֆրօլլօ յորոված էր զինքը, որդեգրած, սնուցած, խնամած . փոքր մանուկ՝ ֆլօտ ֆրօլլօյի սրունքներուն մէջ կ'սպարիներ նա երբ շուներն ու տղաքներ ետեէն հասչելով կը վազէին : Քլօտ ֆրօլլօ իրեն կարգալ, գրեւ, խօսիլ սորվեցուցած էր : Քլօտ ֆրօլլօ վերջապէս Նօդր-Տամի եկեղեցւոյն զանգակահարն ըրած էր զինքը : Արդ՝ խոշոր զանգակը Բուաղիմոսոյի ամուսնութեան տարը՝ ծիւլիէզը Բօմէօյի տալ էր : Ատր համար Բուաղիմոսոյի երախտագիտութիւնը խորունկ բան մ'էր, խանդավառ, անսահման, և թէպէտև իր որդեգրական հօրը գէմքը դաժան և մաշկապատ՝ թէև անոր բարբառը սովորաբար հակիրճ, խիստ, հրամայական երբէք, բնաւ երբէք բուպէ մ'այս երախտագիտութիւն չթուլցաւ, չտակարացաւ : Նախասարկաւազին համար Բուաղիմոսո ամենէ հնազանդ գերին էր, ամենէ հլու ծառան, ամենէ արթուն դամփուր : Հէք զանգակահարին ահանջները խոչնակէն 'ի վեր՝ իր և Քլօտ ֆրօլլօյի մէջ նշաններու խորհրդաւոր լեզու մը հաստատուած էր, զոր իրենք միայն կը հասկրնային : Այս կերպով՝ նախասարկաւազն այն միակ մարդկային արարածն էր՝ որու հետ հաղորդակցութիւն պահած ըլլար Բուաղիմոսո :

նօ : Աշխարհի վրայ երկու բաներու հետ միայն առնչութեան մէջ էր . Նօդր-Տամ և Քլօտ ֆրօլլօ : Չկար բան մ'որ նախասարկաւազին զանգակահարին վրայ ունեցած իշխանութեան, զանգակահարին նախասարկաւազին վրայ ունեցած սիրոյն բարդատուիլ կարենայ : Քլօտի մէկ նշանայն և անոր հաճութիւն պատճառելու մէկ զաղափարը բաւական էր՝ որպէս զի Բուաղիմոսո Նօդր-Տամի աշտարակներուն զտղաթէն վնար նետէ ինքզինք : Նշանաւոր բան մ'էր յիբաի Բուաղիմոսոյի մարմնոյն վրայ տարասրբան զարդացման մը հատած և անոր կողմէն այսպէս կոյրգկուբայն ուրիշի մը հրամանին տակ դրուած բոլոր այս ֆիզիզական այժն ու զօրութիւնը : Այս երեւոյթիս մէջ անստարակայն որդիական անձնութեան, ընտանեկան գորով կար . այլ կնր նաև բարձրագոյն ոգւոյ մը կողմէ ուրիշ ոգւոյ մը թովումը, կախարդութիւն : Հէք, տձև և անշնորհ կազմութիւն մ'էր այն որ կորագլուխ և աղերսաւոր աչքերով կը կենար բարձր, խորունկ, հզօր և զերագոյն մտքի մը, հանձարի մ'առջև : Աերջապէս և ամենէ աւելի՝ երախտագիտութիւն մ'էր այն, երախտագիտութիւն մ'այն աստիճան ծայրայեղ սահմանի մը մղուած, զոր չեմք գիտեր թէ ինչ բանի հետ բարդատուէք : Անպիսի ստաքինութիւն մ'է այն, որու ընտրելագոյն օրինակները մարդկան մէջ չեն տեսնուի սովորաբար : Ուստի կը հարկադրուիք զբուցել թէ Բուաղիմոսո այնպէս կը սիրէր զնախասարկաւազը, ինչպէս շուն մը, ձի մը, փիղ մ'երբէք սիրած չէ իր տէրը :

Ե

ՀԱՐՈՒՆ ԱՎՈՒԹԻՒՆ ՔԼՕՏ ՓՐՈԼԼՕՅԻ

1482ին, գրեթէ բսան տարեկան եղած էր Բուաղիմոսո, իսկ Քլօտ ֆրօլլօ՝ երեսունևմեց տարեկան . մէկը մեծցած էր, միւսը ծեբացած : Քլօտ՝ ոչ ևս Գօրշիի դպրոցին այն պարզ աշակերտն էր, այն փոքր մանկան մը գորովալի պաշտպանը, այն երիտասարդ մախտհ փիլիսոփայն՝ որ շատ բան գիտէր և շատ բան ալ չէր գիտեր : Խտտակրօն :

ծանրաբարոյ, թախծալի քահանայ մը դարձած էր նա, հոգևոր պաշտօնեայ մը, ժողովի պարոն սարկաւազապետը, եպիսկոպոսին երկբարբ աստիճանաւորը որ իր վրայ ունէր Մօսկերիի և Շաղօֆօրի երկու կարգերէջութիւններն և հարիւր եօթանասունըստ դիւզի ժողովրդապետներ: Պատկառելի և տխուր անձ մ'էր նա, որու առջև կը դողային եկեղեցական շապիկով և երկար պարեգօտով դասի մանկունք տիրացուք (machicos)* Սէնդ-Օկիւտէնի եղբարք: Նօդր-Տամի առաօտեան դպիրք, երբ ծանրաքայլ դասի բարձր սրակամարներուն տակէն կ'անցնէր, վե՛հ, խոհուն, բազումները խաչաձև և գլուխն այն աստիճան կուրծքին վրայ ծալլուած՝ որ իր դէմքէն՝ միայն իր ճաղատ մեծ ճակատը կ'երևէր:

Սակայն Տէր Բլօտ Գրօլլօ իր նորահաս եղբորը զիտութիւնն և կրթութիւնն, որ իր կինաց երկու կարևոր զբաղումներն էին, թողած չէր ձեռքէ: Միայն թէ ժամանակը գառնութիւն մը խառնած էր այս անոյշ անոյշ բաներուս. ըստ որում աստիճաններ անցնելով, կ'ըսէ Բօլ Տիաքը, լաւագոյն ճարպը կը ծթուի Գաբր Թեհան Գրօլլօն, իր մանկութիւնն անցուցած տեղէն Զաղաթեան կոչուած, Բլօտի տուած ուղղութեամբը մեծցած չէր բնական. մեծ եղբայրը կը յուսար թէ բարեպաշտ, հլու, իմաստուն և յարգի աշակերտ մը սիտի ըլլար նա. այլ սակայն եկու տես որ փոքր եղբայրը այն մատղաշ ծառերու նման՝ որք պարտիզպանին ջանքերն 'ի գերև հանելով, օւքին և արևին եկած կողմը կը դառնան յամառութեամբ, փոքր եղբայրը, կ'ըսեմ, միայն հեղգութեան, սգիտութեան և անառակութեան կողմէ խիտ և յուրթի ոտներ կ'արձակէր, կ'անձէր, կ'ուռձանար: Ճշմարիտ սատանայ մ'էր նա, կարի անկարգ, որ Տէր Բլօտի յօնքերը սրստել կու տար, այլ կարի ստամբակ և կարի խորամանկ, որ մեծ եղբօր ժպիտ կը պատճառէր: Բլօտ՝ Գօրշիի դպրոցին յանձնած էր զանկակ՝ դպրոց մ'որ ուսման և երկիրաշէնութեան մէջ իր առաջին տարիներն անցուցած էր ինքը և իր սրտին համար դառն կեկիծ մ'էր որ Գրօլլօյի անունով

* Ս. յա մ. 2130 անունն եկեղեցիի մ'ն մասնաւորապէս Նօդր-Տամի յատկացած տիրացուներու կը տրուէր:

Ճամանակու բարի օրինակ առած այն նուիրավայրը հինա նոյն անունով չար օրինակ տեսնէ, գայթակղի: Երբեմն խիստ և երկար յանդիմանութիւններ կ'ընէր Թեհանի, զորս ասիկա անվեհեր կը կրէր: Ինչուցնէ, բարի սիրտ մ'ունէր այն նորատի ստահակը, ինչպէս որ ամեն կատակերգութիւններու մէջ այս բանս կը տեսնուի. այլ հոգեշահ քարոզը լմննալուն պէս՝ վերասին իր հետուութեանց և անառակութեանց ճանրան ձեռք կ'առնուր հանդարտութեամբ: Մերթ Լամանսարանի նորամուտ աշակերտ մը, իրր թէ անոր ողջամբ գալուստը բարեելու համար, կը խուէր կը շարշարէր. գեղեցիկ աւանդութիւն՝ որ մինչև մեր օրերը պահուած շարունակուած է անխափան: Մերթ աշակերտներու գունդ մ'ուրք կը հանէր, որք դպրոցական կարգով համարմբ կապելայի մը վրայ կը նստուէին, «գողցես ձողողական քարոշեալք զօրութեամբ» quasi classico exeitati. ետքը թանգարը կը ծեծէին դաւազանք «յարձակողականօք» և ուրախութեամբ կապելայն կը կապտէին, մինչև անգամ մառանին մէջի զինոյ մարերը խորտակելով: Ասոր վրայ՝ Գօրշիի վերակացուին կողմանէ ցաւաղին եղանակաւ աղուոր Լատիներէն տեղեկագիր մը կը բերուէր Տէր Բլօտի, եղբրքին վրայ այս ողորմ ծանօթագրութեամբ. «Վագ և կուի. առաջին պատճառ՝ արբումն զինոյ ընտրեւագունի» Rixa; prima causa vinum optimum potatum: Վերջապէս կը զրուցուէր, տանն վեց տարեկան պատանւոյ մը համար սոսկալի՛ բան, թէ իր անառակութիւնները շատ անգամ մինչև Վլադիմիրի գուեհը կը հասնէին:

Այս ամեն բաներէս Բլօտ իր մարդկային սիրոյ զգացումներուն մէջ տխրած ու լքած՝ ալ աւելի եռանդով և կատաղութեամբ զիտութեան թեւերուն մէջ նստուեցաւ, այն դշխոյն՝ որ գոնէ երեսդ 'ի վար չիմդար, և իրեն տրուած խնամքներուն փոխարէնը կը վճարէ միշտ թէև երբեմն կեղծ ու մտածին դրամով: Ուստի գամ քան զգամ իմաստութեան և զիտութեան մէջ յառաջանալով՝ մի և նոյն ժամանակ, բնական հետևութեամբ մը, հետզհետէ աւելի խստակրօն եղաւ իբրև քահանայ, հետզհետէ աւելի տխուր եղաւ իբրև մարգ: Մեր ամենուս համար մեր խելքին, բարուց և բնութեան մէջ քանի մը զուգահեռաւորութիւններ (parallelismes) կան, որ անընդհատ յառաջ կ'երթան

կանչին, և կենցաղի մեծ խառնակութիւններու մէջ կ'եղծուին միայն:

Ըստ որում Քլօս Գրօլլօ երիտասարդ Հասակին մէջ մարդկային գրական, արտաքին և օրինաւոր ու ներքին մակարցութեանց շրջանակը յաճած էր բովանդակ, պարտաւորեցաւ քանի որ չէր ուզեր կանոց առնուլ կենալ «ուր եղբրի աշխարհ» ubi defuit orbis, պարտաւորեցաւ, կ'ըսեմ, աւելի հեռուն երթալու և իր մարին անցալ գործունէութեան նորանոր մտանդներ բնծայելու: Պաշք խաճող օձին հնաւանդ խորհրդանշանն ամենէ աւելի զիտութեան կը պատշաճի, և կ'երեկ թէ Քլօս Գրօլլօ ասոր այսպէս ըլլալը խիստ լաւ զգացած էր: Շատ ծանրադուլտ անձինք կը հաստատեն թէ մարդկային գիտութեան օրինաւորը (fas) սպառելէ վերջը պարբնէն (nefas) մէջ ալ մտնելու յանդիմութիւնը գործած էր նա: Արտուէր թէ իննցականութեան ծառին բոլոր ինձորներէն հետցեալէ ճաշակելէ վերջը՝ անօթութիւն կամ նողկանք, արդիւեալ պտուղէն ալ յետոյ ուրիմն ճաշակած էր: Ինչպէս անսան մեր ընթերցողք, Սորպոնի մէջ Աստուածաբանից բանակցութիւններուն, ըստ Սէնդ-Հիլէրի գիտնականաց (arliens) կառաւարներուն, ըստ Սէն-Մարգէնի եկեղեցական օրինակներու պայքարներուն, բժշկաց միաբանութիւններուն յաւազան Նօղր-Տամի ad cupam Nostræ-Dominœs. կարող ըստ կարողէ մասնակից եղած էր Քլօս Գրօլլօ: Այն բոլոր ներքին և կարեւր կերակուրները՝ զորս չորս գլխաւոր ուսմանք կոչուած այն չորս մեծ խոհանոցները կընային կազմել յարգարել և մտքի մը, իննցականութեան մ'առջև հանել, զանոնք ամենը կերած սպառած ըլլալով իր անօթութիւնը կշտանալէ յատաջ անոնցմէ յադուրդ զգացած և աւելի յատաջ, աւելի խորը, այս սահմանափակ, նիւթական և կատարուն գիտութեան աւելի տակովք փորելով և թեքելու իր հողին ալ վտանդի մէջ գնելով՝ խորունկ անձախն մէջ ալքիմիադէաններու, աստեղանշմարներու, մետաղաշրջիկներու սեղանին առջև բազմած էր նա. սեղան խորհրդաւոր՝ որու միջին գարու մէջ ծայրը կը բռնեն Ավերրօէս, Վելլեօմ Բարիզի և Նիքօլա Ֆլամել, և որ կը տարածուի յԱրեելս, և օթնջահեան աշտանակին լուսով, մինչև Սորոմոն և Վիլթապոր և Չրադաշտ:

Իբրա կամ սուտ՝ զէթ առ հասարակ ամեն մարդ այսպէս կ'ենթա-

գրէր: Սակայն ստոյգն սա է որ նախասարկաւազը Սէնդ-Իննօսաններու գերեզմանատունը յարկակի այց կ'ենէր. ու թէ և իբրա է թէ իր հայրն ու մայրը հին թողուած էին 1466ի ժամտախտին միւս զոհերուն հետ, բայց անիկա ոչ այնչափ ջերմեանը կ'երեկէր անոնց փոսին վրայ դանուած խաչին, որչափ այն տարօրինակ պատկերներուն ու ձեւերուն՝ որք անոնց մօտ կառուցուած Նիքօլա Ֆլամելի և Քլօս Բերնելի գերեզմանը կը ծածկէին:

Նոյնպէս ստոյգ է որ շատ անգամ Լօմպարաներու գոեհին երկայնութեամբն երթալն և Հեղինակներու գոեհին և Մարիօլջի գոեհին անկիւնը գնտուող սրտի տան մը մէջ գաղտագողի մտնելը կը տեսնէին: Այս այն տունն էր՝ որ Նիքօլա Ֆլամել շինած էր և հին 1417ի առնները մուտած. այն աստիճէն վեր ամայի մնացած՝ արդէն փլուելու կ'սկսէր այն, այն աստիճան մետաղաշրջիկք և ալքիմիադէսք անոր պատերը հինցուցած մաշեցուցած էին իրենց անունները հոն քանդակելով միայն: Քանի մը դրացիք կը հաստատէին իսկ թէ անգամ մը լուսանցոյցէ մը նայելով՝ երկու մտաններուն մէջ նախասարկաւազ Քլօսի գետինը քննել տակնուվրայ ընելն և բահով բրելը տեսած էին. մտաններ՝ որպէ միջնորմնալուխ մայթերը (jambes étrières) նոյն իսկ Նիքօլա Ֆլամելի ձեռօք անթիւ ոտանաւորներով և ծածկազրուութիւններով մրտաւած էին: Կարծիք կար թէ Նիքօլա Ֆլամել փիլիսոփայական քարն այն մտաններուն մէջ թաղած ըլլայ, և ալքիմիադէսք, երկու դար շարունակ Մաթիսգրիէն սկսեալ ինչուան Հ. Բասիֆիք, անոր գետինը տակնուվրայ ընելէ չդադրեցան, մինչև որ տունը, այնչափ անխնայարար բրուելով ու շրջըջուելով, օրին մէկն անոնց օտից տակ հիմնայատակ կործանեցաւ:

Նոյնպէս հաւատարմութիւնն մ'է որ սարկաւազայեալը Նօղր-Տամի մեծ ճակատին վրայ տարապայման խանգով մը բռնուած էր, քարեղէն կախարդական՝ որու հեղինակը, Վիլլեօմ եպիսկոպոս Բարիզի, անտարակիցս զեհեհնի գատապարտուած պիտի ըլլայ իր այն յանդիմութեան համար՝ որով կ'երտուածին մնացորդ մասին յաւերժարար մրմնջած սրբազան ընթրութեան մ'այսպիսի դժոխային ճակատ մը յարմարեցուցած է: Քլօս նախասարկաւազայեալը նոյնպէս Սուրբ Քրիստօֆի սկայա-

գործ պատկերը խորունկ կերպով քննած հասկը ցած կը համարուէր ր ինչպէս նաև այն առեղծուածային երկայն արձանը, որ գաւիթը մտած ժամանակը դիմացդ կ'ենէր, և զոր ժողովուրդը հենգնելով Պարոն Գորշախայրը կ'անուանէր: Այլ սակայն իրողութիւն մը կար, զոր առ հասարակ ամենքը դիտած էին, և այս էր որ Քլօտ նախասարկաւազը գաւիթին մէկ բարձրացած եզրին վրայ երկար ժամերով բազմած՝ ուշի ուշով եկեղեցւոյն մեծ ճակատին քանդակները կը գննէր, անրթ քննելով յիմար կուսանքն իրենց գլխիվայր լայտերներով, մերթ իմաստուն կուսանքն՝ իրենց շիտակ լայտերներով. ուրիշ անդամներ ալ ձախ ճակատին վրայ գտնուող ազուական հայեցուածի անկիւնը հաշուելու չափելու կ'ենէր. ազուա՝ որ եկեղեցւոյն մէջ խորհրդաւոր կէտ մը կը դիտէ ուր պէտք է անշուշտ փոխտոփայական քարը գտնուի, եթէ Նիքօլա Ֆլամելի մտանին մէջ չէ այն:

Այս առթով սա ալ զրուցեց որ այն ժամանակները Նօդր-Տամի եկեղեցւոյն համար եղական ճակատագիր մ'էր՝ տարբեր աստիճաններով և այսպէս շերմնանդութեամբ Քլօտի և Քուադրմոտոյի նման իրար չմանող երկու էակներէ այսպէս սիրուիլը: Սիրուիլ մէկէն, տեսակ մը կէտ-մարդ բնադական և վայրենի, իր գեղեցիկութեան համար, իր մեծութեան համար, իր փառաւոր ամբողջութենէ յառաջ ներդաշնակութեանց համար. սիրուիլ միւսէն, ներհուն և խանդավառ երևակայութիւն, իր նշանակութեան համար, իր պարունակած առասպելական նկարագիրին համար, ամփոփած մտքին համար, իր մեծ ճակատին քանդակներուն տակ սփռուած խորհրդաւոր նշանակին համար, ինչպէս ջնջադիր մագաղաթի մը մէջ՝ սկզբնական բնագիրն երկրորդ բնագիրն տակ ցիր և ցան կը գտնուի, մէկ խօսքով, մարդուս մտքին առջև յաւիտենաբար հանած հանելուկին համար:

Աւերջապէս հաւաստի բան մ'է որ նախասարկաւազը Արեւի վրայ նայող աշտարակին մէջ, զանգակներու վանդակին կից՝ խղիկ մը շտկած էր իրեն համար, խղիկ մը դաղտնածածուկ, ուր ոչ ոք կը մտնէր, կ'ըսէին, և ոչ իսկ եպիսկոպոսը, բայց եթէ իր մասնաւոր թոյլտուութեամբ: Այս խղիկն աշտարակին դրեթէ սարին վրայ, ազուաներու ըոյններու մէջ տեղ, և իւր տը Պրզանսոն եպիսկոպոսի ձեռք բացուած

էր ժամանակաւ, որ հմայքներ, կախարդութիւններ կ'ընէր հոն: Թե այս խղիկին մէջ ինչ կար չկար՝ ոչ ոք գիտէր. սակայն շատ և շատ անգամներ աշտարակին ետևի կողմէ ունեցած մէկ փոքր լուսանցոյցէն անհեթեթ, ընդհատ, կարմիր պայծառութիւն մը տեսնողներ եղած էին, պայծառութիւն մ'որ կարծես թէ բուքի մը ոգեսպառ շունչ պոնելուն կը հետեւէր, և աւելի բոցէ մը քան թէ լոյսէ յառաջ եկած ըլլալ կը թուէր: Ասիկա մութին մէջ, և այս բարձրութեամբ՝ նորօրինակ բան մը կ'երևէր. իսկ բարեմիտ կանայք՝ «Ահա նախասարկաւազն որ կը փչէ, կ'ըսէին, դժուար կը ճարձատէ հոն վերը»:

Թէև այս ամեն բաներուս մէջ կախարդութեան մեծ ապացոյցներ չըլլային, սակայն հրոյ գոյութիւն ենթադրելու համար պէտք եղածին չափ մուխ կար միշտ, և նախասարկաւազը զարհուրելի անուն մը ունէր: Այլ պէտք ենք զրուցել որ Եգիպտոսի գիտութիւնները, մտեւրահարցութիւնը, մոգութիւնը, ձեռնածութիւնն անդամ, նաև ամենէ անփնասը, աւելի կատաղի թշնամի մը, աւելի անողրմ՝ արժատան մը չունէին բնաւ Նօդր-Տամի եկեղեցական ատենին դատաւորներուն առջև (officialité): Անկեղծ և ճշմարիտ խորշում մ'ըլլաք այն, կամ գողի մը վարպետութիւնն որ «գողը» կը պոռայ, իրութիւնն այս էր որ՝ այս ամեն բաներուս չնայելով՝ նախասարկաւազը կանոնիկսական ժողովոյն իմաստնադոյն գլուխներէն դժուար անդաստակը դի-

*Արևելքէ տարածուած խորհրդաւոր աւանդութիւն, որ իբր թէ ամեն իրերու մինչև սկիզբը կ'ենէր յաւիտենական ճշմարտութիւնը ճանչնալու համար: Քաղալան, որ ետքէն Լրէից կրօնքին հետ խառնուեցաւ, հետզհետէ զանազան փոփոխութիւններով Արևմուտքի մէջ ալ ծուալեցաւ: Քաղալա բառն Եբրայեցիներն ստուգաբանութեամբ՝ ասանդալիեամբ՝ ընդունել կը նշանակէ, և զարմանալի չէ որ միսթիքական Լրէայք ասանդալիան անուանած ըլլան վարդապետութիւն մ'որում սկիզբը մինչև Աբրահամ և նոյն իսկ մինչև Ադամ՝ նախահայրը կը հանէին, քարոզելով թէ այս վերջինը Բաղիէ Գրեշտակէն բնութնած ըլլալ զայն: Թէև Լրէայ ժողովուրդը Բաբելոնի վտարանդութեան մէջ քաղալայե անուրջներով սկսաւ գլուխն ու երևակայութիւնը լեցնել. սակայն այս գրութիւնն իր կատարեալ վարգաչումն Աղեքսանդրիոյ

մադրաւոր, ^{բառապաշար} (cabale) քարածեղանքուն մէջ կորսուած, գաղանածածուկ գիտութեանց* (sciences occultes) աղջամուղջնե-
րուն մէջ թարթախող հողի մը համարուած էր միշտ: Թողութեան աչ-
նմանապէս չէր խարտեր բնաւ, քիչ շատ կորովանաութիւն ունեցող
որ և իցէ մէկու մը համար Բուաղիմնաօ դէ մ'էր, Բլաա Փրօլլօ՝ կա-
խարդ մը: Ահն յանգիմնան կը տեսնուէր որ զանգակահասարը ժամանակ
մը տարիաւազապետին պիտի ծառայէր, և յետոյ իբր հատուցում՝ ա-
նոր հօգուցն տիրացած՝ պիտի առնուր տանէր: Այս պատճառաւ ահա
տարիաւազապետն իր չափազանց խտտակրօն վարուց և բարուց հակա-
ռակ բարի հողիներու մէջ վատ համբաւ ունէր, և չկար ջերմեռան-
դուհւոյ անսիրտ քիթ մ'որ կախարդի հոտ չառնուր անորմէ:

Եւ եթէ ծերանալով իր գիտութեան մէջ վիհեր ձևացած էին,
սրտին մէջ աղնոյնպէս յառաջելած էին վիհեր, այսպէս դոնէ կը կար-
ծուէր՝ գիտելով այն դէմքը որու վրայ մթազին ամպի մը տակէ միայն
իւր հողին կը փոզիողէր: Աւսից կու գար իրեն այս կուտ լայն ճա-
կատը, այս միշտ վայրահակ գլուխը, այս միշտ հառահաներով ուռած
կուրծքը: Ինչ գաղանի մտածման հետևութիւն էր բերնին վրայ երև-

գալրոցներուն մէջ ստացաւ: — Բառապաշար վարդապետութեան դրական
մասն Աստուածաբանութիւնն ու միաթիքական փիլիսոփայութիւնը կը
բովանդակէր, իսկ դործնական մասը՝ կարծեցեալ գաղանի գիտութիւն
մ'ունէր իրեն վախճան. գիտութիւն մ'որ իբր թէ՛ որոշ պարագանե-
րու մէջ՝ բարձրագոյն իշխանութիւնները՝ ստորին աշխարհի վրայ,
այսինքն հրեշտակները մարդիկներու վրայ դործել ու աղբել պիտի
տար, և անով գերբնական գործեր և հրաշքներ յառաջ պիտի բերէր.
օրինակի համար հիւանդներ բժշկել, հրդեհներ մարել, և այլն: Ա-
սոր համար Սուրբ Գրքէն քանի մը բառեր արտասանելը կամ բժժանք-
ներու վրայ գրելը բաւական է կրտէին: Բառապաշար ցնորական գիտու-
թիւնը՝ որու ամենէ հին գիրքերը Բրիտանի Երկրորդ թուականին
սկսան գրուիլ, շատ մը թանձր աւելորդաբարձուութիւններու ծնունդ
տուաւ Եւրոպայի մէջ: Տասնութեցերորդ դարուն ^{բառապաշար} բառը մոզու-
թեան և կախարդութեան հետ համանշան եղաւ:

*Այս ստուան կը արտի մեռելահարցութեան, ^{բառապաշար} և մոզու-
թեան:

յող այն դառն ժպիտը մինչդեռ իր պատեալ յօնքերը՝ սրցելու երեսը
երկու ցուղեբաւ նման՝ կը մերձենային իրարու: Ինչ պատճառաւ գլխուն
վրայի մաշցած մաշեքն արեւառն էին արգէն, ինչ էր այն ներքին
հուրն որ մերթ ընդ մերթ իր նայուածքին մէջ կը փայլէր, և այն
աստիճան սաստիկութեամբ՝ որ իր աչքը հնոցի մը ներսի կողմէն ծա-
կուած ծակի մը կը նմանէր շատ անգամ:

Բարոյական բուն մտատանջութեան մ'այս նշանները սլատմու-
թեանս տեղի ունեցած միջոցներուն կարգէ դուրս սաստիկութիւն մ'ա-
ռած էին: Քանի քանի անգամներ դասի գալիր մը զանիկա եկեղե-
ցոյն մէջ մինակ գանկելով և անոր շողաւոր անօրինակ հայեցուածէն
ահարելի՛ փախած էր շնչասպառ: Քանի քանի անգամներ, ժամաստ-
ցութեան միջոցին, դասին մէջ իր քովը գտնուող եկեղեցոյ հատա-
տուն երգերուն՝ անխնայալի բաներ խառնելը լսած էր: Քանի քանի
անգամ կանոնիկոններու լուացարար կինն ահով դողով՝ Թօղասի Պ.
Ստրիաւազապետին կրկնոցին վրայ եղանդներու և կարկամ մատերու
նշաններ էր տեսած:

Միւս կողմէն՝ տարիաւազապետն իր խտութիւնը կը կրկնապատկէր
և ամեն ատենէ աւելի ընտիր օրինակ մը կ'ընծայէր ամենու: Վիճա-
կով, ինչպէս նաև բնութեամբ, թէև հանապաղ հեռի կեցած կիներէ՝
այլ հիմա ալ աւելի ատելութիւն կը ցուցնէր անոնց նկատմամբ: Մե-
տաքսեայ պատմուճանի մը թեթև շուկն անգամ լսելով իր արեղայա-
կան կնիւղն աչացը վրայ կիջեցրնէր: Այս մասին այնչափ զգուշաւոր
էր, այնչափ խիստ և այնչափ նախանձախնդիր՝ որ երբ Պօժէօյի
դշխոյն, դուստր արքային, 1481 դեկտեմբեր ամսոյն մէջ Նօղր-Տալի
մենաստանն այց կ'ընելու եկաւ, ծանրութեամբ դէմ գրուաւ որ ներս
չմտնէ նա, 1334ի Սէն-Պարթէլլովի նախնութեան օրը դրուած Սեւա-
-Գրքի օրինադրութիւնն եպիսկոպոսին առջև դնելով, օրինադրու-
թիւն՝ որ առ հասարակ բոլոր կանանց սեռին արգելք կը դնէ մենաս-
տանը մտնելու: Արու վրայ եպիսկոպոսը պարտաւորեցու Օտօ նուի-
րակին հրամանը յառաջ բերելու, որ քանի մը բարձրաստիճան կիներու
համար բացառութիւն կը հաստատէ. «չոյախպ արկիսայք ոմանք, յո-
րոց չէ մարթ ՚ի բաց կալ առանց զայթակղութեան» aliquae ma-

gnates mulieres, quae sine scandalo evitari non possunt. Կա-
խասարկու ազր բողոքեց վերստին առարկելով որ նուիրակին հրամանը ,
1207ին տեղի ունեցած ըլլալով, Սեալ Գրքէն հարիւր քսանեօթե՛
տարի յառաջ էր , և հետեաբար ջնջուած անորմէ . և իշխանուհւոյն
տուջն երեւելու բացէ 'ի բայ մերժեց :

Ասիէ զատ դիտած էին որ զնշուհիներու և Եզիպտոհիներու հա-
համար իր խորշումն ու ասելութիւնը ժամանակէ մ'ի վեր աւելցած
էր կարի յոյժ : Եպիսկոպոսէն հրամանագիր մը խնդրած էր նա որ Ան-
դատակի հրապարակին մէջ զնշուհիներու պարեուն և թմբուկ զար-
նելուն բացէ 'ի բայ արդեւք դնէ . և մի և նոյն ժամանակ 'նոխաղնե-
րու , խողերու և այծերու հետ հմայութեան մեղսակցութեան պատ-
ճառաւ 'ի հուր և 'ի սուր մասնուած կախարդներու և կախարդուհի-
ներու դէպքեր հաւաքելու նպատակաւ եկեղեցական դատաւորութեան
փոշոտած դիւանները կը քրքրէր ու կը խառնէր անդապար :

2

Ժ Ո Ղ Ո Վ Ի Գ Ի Ն Ե Ի Ը Ա Կ Ո Թ Ի Ի Ն

Արդէն ըսած եմք վերը , նախատարկաւազն ու զանգակահարը՝ մայր
եկեղեցոյն շրջակաները բնակող ժողովուրդէն , թէ հարուստ ըլլայ
թէ աղքատ , հաշտ ակամբ հայուած չէին : ուստի երբ 'ի միասին
դուրս ելնէին , որ շատ անգամ կը պատահէր , և սպասուող տիրոջը
ետեէն՝ Նօղր-Տամի հոծ շէնքերու նոր , անձուկ և մթաղին գուեհ-
ներէն ընկերութեամբ անցնէին՝ քանի քանի դժպճի խօսքեր , երգի
հեղինական զեղզեղում մը , թշնամանիչ կատակաբանութիւններ անոնց
երկուքին ևս կ'ուղղուէր , եթէ , և այս դուռ ուրեք կը պատահէր ,
Քլօտ Փրօլլօ գլուխն ուղղորդ ու վեր բռնած չքալէր , և իր խիտ և
զոռցես վսեմ ճակատը ծաղրածուններու ցուցնելով զանոնք շուարած
չթողուր :

Երկու քնին ալ իրենց թաղին մէջ «այն պուէտներուն» պէս էին ,
որոց մը մը Բէնեիէ կը խօսի .

Չ հետ պուէտաց առ հասարակ երթան բընաւ ք ,
Որպէս ճշիւ ք բուոց զհետ զնան շիկահաւ ք .*

Երբթ խորամանկ մանկիկ մ'էր այն որ իր կաշին ու ոսկիքը վտան-
դի մէջ դնելով՝ Քուալիմոտոյի սաղաթին զնդասեղ մը միտելու անպա-
տում խնդութիւնը կ'ուզէր վայելել : Երբթ՝ զեղանի նորաստի աղջիկ
մը , պէտք եղածէ աւելի ժսիրհ և անամօթ , երէցին սեռա պատմու-
ճանին քսուելով կ'անցնէր հեղինական չարածճի երգ մ'ականջն 'ի վար
երգելով : Երբեմն պառաւ կիներու վտիտ և ազազուն (squalide)
խումբ մը , շուքին տակ եկեղեցոյ դաւթի մ'աստիճաններուն վրայ
շարուած ու կքուած , սարկաւազասետին ու զանդակահարին անցած
ժամանակն աղմկով ակուններուն տակէն կը մըմնար , և հայհոյելով այս
խրախուսիչ խօսքերս կը նետէր անոնց . «ԸՏՏՐ , երկուքն ալ մէկմէկէ
վար չեն մնար . մէկուն հոգին միւսին մարմնոյն կը նմանի :» Եւ կամ
ճըբէլ խաղացող զայրոցականներու շուտիկ գունդ մ'էր այն որ միահա-
մուռ ոտք կ'ենէր դասական կերպով (classiquement) և լատիներէն
այպանքով մը զանոնք կը բարեւէր : «Այ , մյ , Քլօտիուս՝ ընդ Քլօ-
տի :» Eia! eia! Claudius cum Claudio!

Սակայն յողովակի երէցէն և զանդակահարէն անտես կ'անցնէր նա-
խատիւքը : Այս բոլոր անցնանցն բաները լսելու համար՝ կարի խուլ
էր Քուալիմոտո , իսկ Քլօտ՝ կարի մտախոհ :

*Toutes sortes de gens vont après les poètes,
Comme après les hiboux vont criant les fauvettes.
† Հուսովմայեցի կայսր , իր ապշութեամբն ու ապիկարութեամբը նշա-
նաւոր :

ԳԻՐԻՔ ՀԻՆԳԵՐՈՐԳ

Ա.

ԱԲԲԱՅՆ ԵՐԱՆԵԼԻՈՅՆ ՄԱՐՏԻՆՈՍԻ

(ABBAS BEATI MARTINI)

Տէր Քրիստի հոգևոր հեռուները տարածուած ըլլալով՝ Պօղոսի դշխոսն տեսնելու մերժած միջոցներուն՝ այցելութիւն մ'ունեցաւ, որու յիշատակն երկար ժամանակ անջինջ պահեց մտքին մէջ:

Իրիկուն մ'ըստ սոգորութեան պատարագէ վերջը՝ Նօղր-Տամի մեծ նաստանի կանոնիկոսական խղիկին մէջ քաշուած էր նա: Այս խղիկս, բաց ՚ի թերեւ խորշի մը մէջ պահուած քանի մ'ապակեայ սրուակներէ, որք ոսկեփոխական աւազի (poudre de projection) խիստ նմանող անյայտ աւազով մը լեցուն էին, նորորինակ կամ խորհրդայի բան մը չէր ընծայեր աչաց: Որմին վրայ իրաւ քանի մ'արձանագրութիւններ կը պեղնուէին հոս հոն, այլ անոնք ուսումնական կամ բարեպաշտական պարզ վճիռներ էին այլ և այլ ընտիր հեղինակներէ քաղուած: Ապտերի մը պղնձեայ երր-կտուցի լուսին՝ ձեռագիրներով լի մեծ կաշեպատ սնտուկի մ'առջև այն ինչ նստած էր սարկաւազապետը, և արմուկն Օղէճնի Հոնորիուսի «Չնախասահմանութեան և պանդխտան կասեաց» de Predestinatione et libro Arbitrio, բաց դրքին վրայ կը թնայնելով, խորունկ մտախոհութեամբ մը՝ տպուած միածալ տետր մը կը թղթատէր, զոր այն ինչ բերած էր և որ միակ մամուլի արտադրութիւնն էր՝ որ իր խղիկին մէջ կը գտնուէր: Իր մտախոհութեանը մէջ՝ գրան զարնուիլը լսելով՝ «Ո՛վ է այն» սրուայ գիտնականն ոսկր մը կը ծած ժամանակն անհանգիստ եղած սովալուկ գամիլուի մը սաստուղ ձայնով, գուրէն մէկը պատասխանեց: «Քարեկամը Յակոբ Քօաքդիէ» որու վրայ նախասարկաւազն ելաւ գուրը բացաւ: Իրօք արքային բժիշկն էր նա, շուրջ յիսուն տարեկան մէկը, որու բիրտ դժագրութիւնը խորամանկ հայեցուածով մը խարխաւանուած էր մի:

այն: Հեռն ուրիշ մէկն ևս կար. երկուքնին ալ հիւսիսական սկիւրով պատած յարկաքարի գոյնով երկար պատմութեանները հաղած էին, որք կաշեայ գօտիով կապուած ու փակուած էին, զլուխնին՝ մի և նոյն կերպատէ և մի և նոյն գոյնէ խոյրերով: Չեռքերնին իրենց թեզանիքներուն տակ աներեւոյթ եղած էր, ոտքերնին՝ պատմութեաններուն տակ, իսկ աչքերնին՝ խոյրերնուն:

— Աստուած վիսյ, պանդխտներ, ըսաւ նախասարկաւազը զանոնք ներս առնելով, այս ժամուս այսպիսի պատուախիրական այցի մը չէի սպասեր բնախն: Եւ այսպիսի մարդասիրական եղանակաւ մը խօսած ժամանակը՝ բժշկէն անոր ընկերին վրայ անհանգիստ և հեաազօտիչ հայեցուած մը կը յաճէր:

— Թիրշաբի Տէր Քրիստ Քրօլլոյի նման մեծ գիտնականի մը այցելութեան գալու համար ժամանակն ուշ չէ՞ բնախն, պատասխանեց բժիշկ Քօաքդիէ, որու Քրան-Քօնդուա շեշար՝ իր բոլոր խօսքերը յամբօրէն կը քաշէր կանայցի պոչաւոր պատմութեանին մը մեծալայելուչ շքեղութեամբ:

Այն ատեն բժշկին և սարկաւազապետին մէջ տեղը ինդակցական նախաբան մ'սկսաւ, այն նախաբաններէն՝ որք այն ժամանակներու սովորութեան համաձայն գիտնականներու ամեն խօսակցութեանց սկիզբը տեղի կ'ունենային, և որք արդեւ չէին ըլլար բնաւ որ անոնք կատարելապէս և սրտի մտօք զիրար չատեն ու չքամահարեն: Մինչև հիմա ալ նոյն բանն է. ամեն ուսումնական բերան որ ուրիշ ուսումնական մը կը գովէ ու կը շնորհաւորէ, մեղրալի լեղիի աման մ'է:

Տէր Քրիստի յայտնած ինդակցութիւնները՝ Յակոբ Քօաքդիէի ունեցած բազմաթիւ աշխարհական առաւելութիւններուն վերաբերեալ էին. առաւելութիւններ՝ զորս պատուական բժիշկն իր պատուական արհեստին ընթացիցը մէջ, թաղաւորին ամեն մէկ հիւանդութենէն քաղել հասնելու մասին պակտութեան մէջ չէր գտնուած. և այս անտարակոյս փիլիսոփայական քարն հետազօտութենէ լաւագոյն և ասպահովագոյն ալքիմիական դրոժողութիւն մ'էր:

«Յիրաւի, պարոն բժիշկ Քօաքդիէ, ձեր քնորդոյն, դերապատիւ Տեառն իմոյ Պետրոս Արքեպիսկոպոսութիւնը լսելով մեծապէս հրճուեցայ: Ամիանի եպիսկոպոս չէ՞ նա:»

— Այլ, սարսն սարկաւաղապետ, Աստուծոյ յատուկ մէկ շնորհքն ու ողորմութիւնն է այն :

— Գիտէք միթէ թէ Ծնունդի օրը խիտ պերճօրէն կը փայլէիք հաշուեկալութեան ժողովին (chambre des comptes) զլուխը, պարոն նախագահ :

— Ափսոս, փոխ-Նախագահ միայն պետք էր զրուցել, Տէր Բլօտ, ոչ աւելի :

— Սէնդ-Անարէ-տէղ-Արքի գոեհի ձեր հոյակապ սուռն կնշ վիճակի մէջ կը դանդախ : Ճշմարիտ պալատ մ'է այն :

— Ափսոս, վարպետ Բլօտ, բոլոր այն շինուածն ինձ խիտ սուղի կը նստի : Բանի առնը կը շինուի, ես կը փլուխիմ միւս կողմէ :

— Ինչ կ'ըսէք, Պալատի բանտին և դատաւորութեան եկամուտները չէք առնուր : շատ մը տուներու, մնալաճառի սեղաններու, յիմարանոցներու, վանական փոքրիկ կրպակներու հասերը չէք ընդունիր միշտ : Աղտոր ստինք մը կ'իժեւէ ըսել է այդ բոլոր բաները :

— Իմ Բուասիլի զղեկապետութիւնս* (châtellenie) այս տարի բան մը չբերաւ ինձ :

— Սակայն Թրիէլի, Սէնդ-Ճէյմսի, Սէն-Ժերմէն-ան-Լայի անցարածերը (péages) միշտ լաւ վիճակի մէջ են :

— Հարիւր քսան լեւէ միայն, այն ալ Բարիզեան լեւէ՞ չէ :

*Միջին դարու մէջ ամրացած աւաններու կամ գղեակներու հրամանատարները զղեկապետ (châtelains) կ'անուանուէին, իսկ իրենց իշխանութեան կամ իրաւասութեան զղեկապետութիւնն անունը կը տրուէր : Գղեկապետութիւններն երկար ատեններ գործ մը, պաշտօն մ'ըլլալէ վերջը՝ աւատ և նոյն իսկ ժառանգական սեպհականութիւն դարձան : Միայն թէ որք-զղեկապետ և դատար-զղեկապետը կը զանազանուէին իրարմէ, առաջինը՝ աւանին և անոր երկիրներուն բոլոր տարածութեանը մէջ՝ զինուորական և քաղաքային իշխանութեան զլուխ էր : իսկ երկրորդը՝ նոյն վիճակին մէջ յանձնարարութեամբ՝ արդարութեան կը հսկէր դատերը նայելով և վճռելով :

Ի Բարիզի լեւէին արժէքն ուրիշ սեղեր կոխուած լեւէրէ աւելի բարձր էր :

— Արքայի խորհրդականի պաշտօնը միշտ վրանից է. հաստատուն բան մ'է այդ :

— Այն, եղբայր Բլօտ, այլ Բօլինիլի այն անիծեալ հողակալութիւնը, զոր այնչափ կը մեծցընեն, տարին յաջող ըլլայ կամ անյաջող վախճան ոսկի սկուզ չբերեր ինձ :

Տէր Բլօտի առ Յակոբ Քօսքդիէ ողջած պատուասիրական խօսքերուն մէջ սարտօնեան, կծու և դաղանապէս հեղնող շեշտ մը, և տխուր ու անգութ ժպիտ մը կար. բարձրագոյն և տարաբաղղ մարդու մը շեշտ և ժպիտ, որ մաքի թարթախմամբ (distraktion) պահ մը գոեհի մարդու մը թանձր յաջողութեան հետ կ'ըրօսուտ : Քօսքդիէ բան մը չէր հասկընար :

«Ճշմարիտ կը խօսիմ, ըսաւ հուսկ ուրեմն Բլօտ անոր ձեռքը սեղ մեղով, զձեզ այսպէս քաջաւոյջ տեսնելով ու բախ եմ մեծ ապէս :

— Շնորհակալ եմ, վարպետ Բլօտ :

— Աղէկ միտքս ինչաւ. ձեր թաղաւոր հիւանդն ի՞նչպէս է :

— Իր բժիշկն այնչափ լաւ չվարձանորի, պատասխանեց բժիշկն իր ընկերին վրայ կողմնակի հայուած մը ձղելով :

— Իրան կ'ըսես, բարեկամ Քօսքդիէ, ըսաւ ընկերը :

Չարմանաց և մեղադրանաց շեշտով մ'արտասանուած այս բառս նախասարկաւաղին ուշադրութիւնն այն անձնօթ անձին վրայ դարձուց, թէ և, Ճշմարիտը խօսելով իր խղիկին սետուէն ներս մտնելէն ՚ի վեր վայրկեան մ'իսկ դադրած չէր զայն զխտէլէ : Լուի Թ.Ա.ի ամենահզօր բժիշկ Յակոբ Քօսքդիէն աղէկ բուն լու բխար որ պատճառներ ունենալուն համար էր՝ որ այս անգամ այսպէս անձնօթի մ'ընկերութեամբ յօժարած էր զայն ընդունիլ : Աւտի և խիտ գոհունակ դէմք մի չցուցուց նա երբ Յակոբ Քօսքդիէ ըսաւ անոր .

«Ինչպէս միաքս ցրուած թարթախմ է. Տէր Բլօտ, ձեզ կը բերեմ ընկեր մ'որ ձեր անունը լսելով զձեզ տեսնել փափաքեցաւ :

— Պարոնն ուսումնական դասէն է՞ հարցուց սարկաւաղապետն իր թափանցող աչքը Քօսքդիէի ընկերին վրայ յարելով : Անձնօթին յօնքերուն տակ իրենին նման սուր և անպտահ հայեցուած մը գտաւ : Միջհասակ և յտապար ու տկար կերպարանքով շուրջ վախճան տա-

ընկան ծերունի մ'էր նա , որչափ որ կանթեղին տկար լոյսը կը ներէր որոշէ : Իր կիսադէմը , խիստ ստորին գծաւորութեան մը հետ , հուժ- կու և խիստ բան մ'ունէր . իր բիբը յոյժ խորունկ յոնական կամարի մը տակ կը փաղկար , ինչպէս լոյս մ'անձառի մը ներսի դին , և մինչև քիթն իջած խոյրին տակ հանձարաշատ ճակատի մը լայն ծրագրին բո- լորութիւնը կը նշմարուէր :

Նախասարկաւաղին ըրած հարցման անձանօթն ինքը պատասխա- նեց . «Արժանապատիւ վարպետ , ըսաւ ծանր ձայնով մը , ձեր հուշակը մինչև ինձ եկած հասած ըլլալով , ձեզ խորհուրդ հարցընել ուզեցի : Գաւառական հէք աղնուական մ'եմ , որ դիտնականներու տուն մտնելէ յառաջ իր մոճակները կը հանէ : Պէտք է որ անունս խօսիմ ձեզ . Ընկեր Թուրանժօ կը կոչուիմ ես :

— Աջուականի մը համար տարօրինակ անուն՝ մտաբերեց սարկաւա- դապետը , սակայն և այսպէս զօրեղ և ծանրակշիռ բանի մ'առջև կ'ըզ- դար ինքզինք : Իւր բարձր հանձարին բնադրումն ընկեր Թուրանժօյի մերձապատ խոյրին տակ իրեն նոյն օրինակ բարձր հանձար մը գուշա- կել կու տար , և այս զոճն դէմքը դիտելով՝ Յակոբ Քօաքղիէի ներկա- յութեան առթիւ իր բերնին վրայ ձևացած հեղնական մեծ բացուածը (rietus) անհետացաւ ասկաւ առ տակաւ , ինչպէս վերջապէս զիշե- բուան հորիզոնի մը վրայէ կ'անհետանայ : Իր մեծ թիկնաթուին վրայ տխուր և լուիկ նստած էր նա այսրէն . արմուկը սեղանին վրայ իր սո- վորական տեղը բռնած էր , ձեռքն ալճակախն վրայ : Պահ մը խոկա- լէ վերջը՝ երկու այցելուներուն նշան ըրաւ որ նստին , և խօսքն ընկեր Թուրանժօյի ուղղելով ,

«Ինձ խորհուրդ հարցընելու կու դաք , վարպետ , և ինչ դիտու- թեան վրայ :

— Արժանապատիւ Տէր , հիւանդ եմ ես , յոյժ հիւանդ , պատաս- խանեց ընկեր Թուրանժօ : Ինձ ըսին թէ մեծ Ասկղեպիոս մ'էք դուք , և բժշկութեան խորհուրդ մը հարցընելու եկայ ձեզ :

— Բժշկութիւն , ըսաւ նախասարկաւաղը գլուխն օրելով : Միտքը վրան ամիդիելու պէս եղաւ պահ մը , և կրկնեց . «Ընկեր Թուրան- ժօ , որովհետև այս է անունիդ , գլուխիդ դարձուցէք , պատասխանս գրուած սկտորաստ պիտի գտնէք պատին վրայ :

Ընկեր Թուրանժօ հնազանդեցաւ , և որովն վրայ իր գլխին վերնը փորադրուած այս արձանագրութիւնս կարդաց . «Բժշկութիւն՝ դուստր երազց — ԺԱՄՊԼԻԲ : »

Բժիշկ Քօաքղիէ որ իր ընկերին հարցումը լսելով սրտմտած էր ար- դէն , տէր Քլօտի պատասխանին վրայ այլ աւելի զարացաւ : Գէպ ՚ի ընկեր Թուրանժօյի ականջը հակելով՝ նախասարկաւաղէն չլուելու չափ դաշն ձայնով մ'ըսաւ անոր . «Ես խնդ մը , բախած մ'ըլլան ի- մացուցած էի ձեզ , սակայն և այնպէս ուղեցիք տեսնել զանիկա :

— Այլ սակայն խիստ հնարին է որ այս խնդը , այս բախածն ի- բառունը ունեցած ըլլայ , բժիշկ Քօաքղիէ , պատասխանեց ընկերը մի և նոյն ձայնով , և դառն ժպիտով մը :

— Ինչպէս որ կ'ուղէք այնպէս համարեցէք՝ պատասխանեց խտիւ Քօաքղիէ : Յետոյ , նախասարկաւաղին դառնալով , «Խիստ շուտ կը վաղէք , Տէր Քլօտ , և Հիպոկրատէսի հետ կը խաղաք դուք , ինչպէս կապիկ մը կաղինի մը հետ կը խաղայ : Բժշկութիւնը՝ երանգ : Վերկ- բայիմ որ դեղավաճառք և զմուռսեան վարպետք (maitres-myrrhes) ձեր այդ խօսքերը լսելով չքարկոծէին զձեզ : Վուրաննք ուրեմն կարե- յոյզ օշարակներու (philtres) ազդեցութիւնն արեան վրայ , սպիզանի- ներու ազդեցութիւնը մտնի վրայ : Վուրաննք ծաղիկներու և մետաղ- ներու այն յաւերժական դեղագործութիւնը , որ աշխարհ կ'անուանուի , և որ յատկապէս եղած է այն յաւերժական խօթացեալին համար՝ որ կ'անուանուի մարդ :

— Ոչ դեղագործութիւնն և ոչ հիւանդը կ'ուրանամ ես , ըսաւ ցրտու- թեամբ Տէր Քլօտ : Բժիշկը կ'ուրանամ :

— Ճշմարիտ չէ ուրեմն , կրկնեց Քօաքղիէ ջերմազին , որ յօդացա- ւութիւնը (goutte) որքին (darte) մ'ըլլայ մարդուս ներքը , ումիւր հարուած մը խորովուած մուկով բուժուի , երիտասարդ արիւն մը պատշած կերպով հաղորդուելով և ժամանակ մը ձգուելով՝ ծեր ե- բակներու առողջութիւնս պատճառէ . Ճշմարիտ չէ որ երկու և երկու չորս կ'ընեն , և թէ՛ առաջաձիգ-ջղակարկամութիւնը (emprostatho- nos) կը յաջորդէ յետևուսաձիգ-ջղակարկամութեան (opisthathos) :

Նախասարկաւաղն առանց յուզուելու պատասխանեց . «Այն բաներ որոց վրայ այլազգ եղանակաւ կը խորհիմ ես : »

— Իրան կ'ըսէք՝ ըսաւ Թուրանձօ զարմայմանը . իսկ Քօաքղիէ բունագբօսիկ խնդումով մը՝ «Գուք ինքնին կը տեսնէք որ մտաբան մի է , ըսաւ յուշիկ ընկեր Թուրանձօյի : Աստեղանշմարութեան չճաւատայ :

— Ինչպէս հնարին է մտածել , շարունակեց տէր Քլօտ , որ ամեն մէկ աստղի շառաւիղ մարդուս գլխին կցուած դերձան մ'ըլլայ :

— Ինչ բանի կը հաւատաք ուրեմն՝ զոչեց ընկեր Թուրանձօ :

Սարկաւազապետը սլահ մը վարանեալ մնաց , յետոյ չկրցաւ շրթանցքը վրայ տխուր ժպիտ մը ծածկել , որ կարծես թէ իր պատասխանը սուս կը հանէր : «Հաւատամ ես յԱստուած» Credo in Deum .

— «Ի Տէրն մեր» Dominum nostrum . աւելցուց ընկեր Թուրանձօ երեսը խաչակնքելով :

— «Ամէն» ըսաւ Քօաքղիէ :

— Արժանապատիւ վարպետ , կրկնեց Թուրանձօ , սրտի մտօք ուրախ եմ յիրաւի զձեզ այդպէս բարի հաւատացեալ մը տեսնելով : Այլ սակայն դուք որ մեծ գիտնական մ'էք , այն աստիճան մեծ գիտնական էք որ գիտութեան հաւատ չընծայէք ալ :

— Այ , ըսաւ նախասարկաւազն ընկեր Թուրանձօյի թիւը բռնելով , և աստիկ ախնի փայլակ մ'իր աննշոյլ բիբլին մէջ վառուեցաւ նոյն միջոցին , ոչ , չեմ ուրանար ես գիտութիւնը : Այնչափ երկար ժամանակ ըզուզներս հողին մէջ քարանձախն անթիւ անհամար կից ուղի-

պաշտական բաներու այն աստիճան հաւատ կ'ընծայուէր տակաւին , որ 1666ին Բարիզի գիտութեանց ճեմարանը հաստատուած ատեն՝ Քօլպէր արգիլեց որ աստղաբաշխք աստեղանշմարութեան զբաղին , և ալքիմիագէտք ալ՝ փիլիսոփայական քարին : Երկու դարէ 'ի վեր ճշմարիտ գիտութեան յառաջադիմութիւնները՝ աստեղանշմարներու խաբէութիւններն երևան հանելով՝ զանոնք պատանձեցուցին բոլոր Եւրոպայի մէջ : Սակայն Արևելքի մէջ տեղ տեղ , մանաւանդ Չինաստան և Պարսկաստան՝ մինչև ցայսօր աստեղանշմարութեան մեծ պատիւ կ'ընեն : Ասկէ դեռ քսան-երեսուն տարի յառաջ Եւրոպայի մէջ կը կարծէին թէ առանց արքայական քաղեաններու խորհուրդներն առնելով՝ Օսմանեան դահլճին մէջ որ և իցէ կարևոր որոշում մը չէին ընէր : Ինչ անհեթեթ կարծիք :

Տ. Թ.

Չայրոյթէն շէկ եղաւ Քօաքղիէ :

— Անյիր նայինք , իմ բարեմիտ Քօաքղիէս , մի՛ այդպէս բարկանար , ըսաւ անոր ընկեր Թուրանձօ . սլարն սարկաւազապետը մեղի բարեկամ է :

Քօաքղիէ հանդարտեցաւ կէս-ձայնով մը մրմնալով .

«Միտլ բանիւ , խեղճ մ'է նա , ինչնու ուրեմն հօգ ընեմ , բարկանամ :

— Խնջ վկայ , վարպետ Քլօտ , զիս կը տաղնապեցընէք կարի յոյժ , կրկնեց ընկեր Թուրանձօ սլահ մը լուծենէ վերջը : Երկու խորհուրդ պիտի ինդրէի ձեզմէ . մին՝ առողջութեանս վերաբերեալ , միւսն՝ իմ աստղիս :

— Պարն , սլատասխանեց սարկաւազապետը , եթէ այդ է ձեր դիտարողութիւնը , իխտ լաւ պիտի ընէիք ամողուղիս աստիճաններէն վեր չեխնէ իսկ ոգեսպառ : Բժշկութեան չեմ հաւատար ես . աստեղանշմարութեան* (astrologie) չեմ հաւատար ես :

*Աստեղանշմարութիւն , քաղեութիւն ըսելով՝ երկնային մարմիններու տեսքը , դիրքն և ազդեցութիւնները նկատողութեան առնելով՝ դալիքները գուշակելու պատիւ արուեստը կը հասկըցուի : Ար կարծուի թէ Քաղդէաստանի մէջ ծագում առած ըլլայ այն , թէև Եգիպտոսէ տարածուած է ըսողներ ալ կան : — Աստեղանշմարութիւնն Եգիպտոսէ Յունաստան անցաւ և անկից Իտալիա , ուր երեքէի անձերէ բազմաթիւ շերմ պաշտպաններ ունեցաւ : Շարլ Ե. «Իմաստուն» կոչուած , այնչափ նախապաշարուած էր այս խաբէական գիտութեամբ՝ որ զայն հրատարակաւ ուսուցանելու համար յատուկ դպրոց մը հաստատեց . իսկ պատմութեանս ժամանակակից Լուի ԺԱ. թագաւորը սատիկ կը վախնար քաղեաններէ՝ և անոնց պատգամներն ահով ու գողով կը լսէր : Քաթիւրին տը Մետիսի՝ մեծամեծ ծախքերով Թիւրքիի պալատը շինել տալէ վերջը՝ իրեն հետ Իտալիայէ բերած աստեղանշմարներու գուշակութեան վրայ՝ ձգեց ելաւ անկէ , և Սուատնի սպարանքին մէջ , որ իր բնակութիւնն եղաւ , գիտական-սին մը հաստատեց որ մինչև ցայսօր կանդուն մնացած է : Աստեղանշմարութիւնը ԺԲ. դարուն մէջ մեծ ծաւալում գտնելով՝ իր համբաւը մինչև հետեւեալ դարը շարունակուեցաւ : ԺԷ. դարուն վերջերն այս տեսակ աւերողա-

ներու մէջէ չսողացի գետնաքարը՝ առանց իմ առջևնս, հեռուն, դետ- նափոր մթաղին ճանապարհին ծայրը, լոյս մը, բոց մը, բան մը նշմա- րելու որ անտարակոյս այն կեդրոնական ակնաստիղ գործանոցին (la- boratoire) ցորացումն էր՝ ուր համբերատարք և իմաստունք զԱս- տուած տեսան յեղակարծում:

— Եւ վերջապէս ի՞նչ բան ստոյգ և հաւատարմ կը համարիք, ընդ- միջեց թուրանժօ:

— Ալքիմիան, ոսկեփոխութիւնը (alchimie):*

*Ալքիմիա բառը, որ Արապերէն է, ՚ի սկզբան ընալուծութիւն կը նշանակէր, այս արուեստին դեռ իր առաջին փորձերուն մէջ զսնուած ժամանակները: Հինա մոլոթեան և քաղեթեան նման բան մ'է այն, մարդկային մարի բազմութիւ վերիպումներէն մին՝ որ աշխարհի սկզբնական դարերու մէջ իր ծագումն առած է: Ար կարծուէր թէ ալքիմիայի արուեստիւ, և միսթիքական բառերու և քիմիական գործո- ղութիւններու օգնութեամբ, հասարակ մետաղները թանկաղին մե- տաղներու փոխելու հնարաւորութիւն կար: Ալքիմիայի ջատագովները կը կարծէին թէ ոսկի գտնելու և կամ ֆէլիքսֆոլայան քար կոչուած գո- յացութեամբ մը տիեզերական դեղ մը հնարելու արուեստ մ'էր այն: Միջին դարու մէջ շատ գիտնականներ, որոց մէկ տիպարը կը ներկայացը- նէ վիպասանութեանս դիւցապոլոններէն մին՝ Քլօտ Փրօլլօ, ալքիմիայի ետեւէ ինկան, որ ինչուան թԳ. դար՝ մեծ անուն ունէր, ամենուրեք անասնձ մորեռանդութիւն մը ներշնչելով: Քանի մը դար վերջը Քարա- սէլա, Բօժէ, Պարօն, Պաղիլ Ալպանդէն և ուրիշ գիտնականներ ալ քիմիայի ուղղութիւնը փոխելով՝ զանիկա բժշկութեան միացուցին, և բոլոր մարդկային ակտերը բժշկելու յարմար՝ հրաշալի դեղեր գտնելու ետեւէ ինկան: Այս ժամանակներս Իհան հնարուեցան Էփրէլի ոսկին, ոս- կեղէն շէլերը, երկաթակեղոթեան և սեպակեանութեան ցփեկը. ամենքն ալ մեծամեծ ծախքերու կարօտ դեղեր, որք աղղեցութիւն չունէին և շատ անգամ վտանգաւոր էին իսկ: Թէ. դարուն՝ ալքիմիայէտք ըն- կերութիւն մը կազմեցին, որու մէջ ընդունուիլ և դադանեացը ինչա- հաս լլլլալ ուղղը մեծամեծ փորձեր անցունել պէտք էր: Մինչև մեր օրերը, գառուեցան անձկնքներ, որք ալքիմիայի վրայ հին առեկնէ մնացած գրքեր կարդալով մեծամեծ աշխատութեանց ձեռնամուխ ե- դան, որոց մէջ զուր տեղն իրենց ժամանակն և հարստութիւնը վատ- նային:

Ծ. Թ

— Ո՛հ, տէր Քլօտ, աղաղակեց Քօաքդիէ, ալքիմիան անշուշտ իր փաստերն և իր ապացոյցներն ունի, այլ սակայն ինչն է բժշկութիւնն և աստեղահամայութիւնը կը հայհոյէք:

— Ոչինչ, ձեր մարդու գիտութիւնը. ոչինչ, ձեր երկնից գիտու- թիւնը, ըստ սարկաւազպետն իշխանաբար:

— Ո՛հ, ի՞չ Եպիտարոսը կը խնայէք և ի՞չ Քաղղէաստանը, պա- տասխանեց բժիշկը հեղնական ժպիտով մը:

— Մտիկ ըրէք, պարոն Յակոբ Քօաքդիէ բժիշկ, զի անկեղծօրէն կը խօսիմ: Արքային բժիշկը չեմ ես, և Նորին վեհափառութիւնը Տե- տաղոս (լաբիւրինթոս) պարտեղն ինձ չտուաւ, որպէս զի հին համաս- տեղութիւններ զննեմ, զիտեմ : Մի ներդանաք և մտիկ ըրէք ինձ : Ի՞նչ ճշմարտութիւն քաղեցիք հանեցիք մի- չև ցայսօր չեմ ըսեր բժշկութեանէ, որ ամենայնմար բան մ'է, այլ աս- տեղահամայութեանէ, քաղեթեանէ: Ուղղահայեաց եղադարձի (bous- trophédon) ղորութիւնները, զերիւֆ թիւին գառմները, զէֆիրօտ թիւին գառմները խօսէ ինձ նայիմ:

— Ա՛ռնանս, ըստ Քօաքդիէ, անրակին (clavicule) համակիր ղորութիւնը, և քաղալեան գիտութեան անկէ յառաջ եկած ըլլալը:

— Մխալ, սխալ, պարոն Քօաքդիէ բժիշկ, ձեր հաշիւներէն և ի՞չ մէկն իրութեան կը տանի, մինչդեռ ոսկեփոխութիւնն իւր գիւտերն ունեցաւ: Ա՛ռնանսք, կրնաք ուրանալ անոր երևան հանած ճշմար- տութիւնները, զորս պիտի թուեմ: Օրինակի համար՝ ստոր հաղար տարի հողին տակ պահուելով պաղանձաւ (cristal de roche) կը դառնայ: Ապարը բոլոր մետաղներու նախահաւն է. ըստ որում ոսկին մետաղ չէ, ոսկին լոյս է: Չորս անգամ երկու հարիւր տարուան մի- ջոց, այսինքն չորս շրջան բաւական է որպէս զի կապարը կապարի վի- ճակէ հետոհետէ կարմիր զառիկի վիճակն անցնի, կարմիր զառիկէ՝ ա- նաղի, անաղէ՝ արծաթի: Ատնք իրութիւններն են թէ չէ: Այլ սա- կայն անրակի հաւատալ, լեցուն դժի հաւատալ, աստղերու հաւատալ՝ այնչափ ծաղրելի է, որչափ Մեծ-Քաթայի բնակիչներուն հետ հա- ւատալ թէ սարեակը խլուրդի կը փոխուի, և ցորենի հատերը՝ տեսակ մը ձուկերու:

— Եւ երբ կարգալը սովորիք, հարցուց Թուրանձօ, պիտի շինէք
ասիլ :

— Ատոր ինչ տարակոյս, ըսաւ նախասարկաւազը :

— Աւրեմն՝ գիտէ սուրբ կոյս Աստուածածին որ ինչ աստիճան
գրամի հարկաւորութիւն ունիմ, ուստի և կը փափաքիմ՝ յոյժ ձեր
զրքերը կարգալ : Ըսէք ինձ, արժանապատիւ վարպետ, ձեր գիտու-
թիւնը հակառակ կամ անհաճոյ չէ Տիրամօր Աստուածածնայ :

Թուրանձօյի այս հարցման Տէր-Քլօտ հանդարտ մեծամտութեամբ
մը այս պատասխանս միայն տուաւ :

— Որո՞ւ արդեօք սարկաւազապետն եմ ես :

— Այդ ճշմարիտ է, վարպետդ իմ : Ար հաճի՞ք ուրեմն ինձ սորվե-
լընել, խնամուտ ընել այս մեծ արուեստին : Ա՛ռկեմ որ ձեզի հետ
ես ալ հեղելը սորվիմ :

Քլօտ՝ Սամուէլի մը վսեմ և քահանայապետական դիրքն ասնելով :

— Ալեհր դու, քեզի մնացած տարիներէն շատ աւելի երկար տա-
րիներ պէտք է խորհրդաւոր և խորհրդալի իրերու մէջէ՛ այս ուղեու-
րութեանս ձեռններէց ըլլալու : Սեաւ մազերով միայն՝ խորունկ անձա-
ւին մէջ կը մանէ մարդ և բոլորովին սպիտակ մազերով դուրս կ'ենէ
անկէ . և քու գլուխդ կարի ալեխառն է արդէն : Գիտութիւնն ինքը
մինակ՝ մարդկային գէմքերը պեղելու, թառամեցընելու, չորցընելու
բաւական է և պէտք չունի որ ծերութիւնը խորշմած դէմքեր բերէ
իրեն : Այլ ասկայն եթէ իղձ ունիս այդ հասակիդ մէջ մարդուելու և
խմաստնոց ահռելի այբուբենը կարգալը սորվելու, քաջ է, եկուր ին-
ձի, փորձ կը փորձեմ : Քեզ, հէք ծերունոյդ, չպիտի ըսեմ բուրդե-
րու գերեզմանական սենեակներն երթալ խուզարկել, որոց վրայ կը
խօսի հնամեայ Հերոդոտոս, ոչ Բարեւոնի աղիւսեայ աշտարակը, ոչ
Ե.բլէնկայի Հնդիկ տաճարին սպիտակ կճեայ անբաւ սրբալայրը : Ես
ալ քեզի պէս սեսած չեմ՝ Սիքրայի սրբազան ձեւին համեմատ կառու-
ցուած քաղէական շինուածները, Սողոմոնի տաճարը, որ կործանած
է, Իսրայէլի թագաւորներու գերեզմանատեղոցն վիմեղէն դռները,
որք ջարգուբորդ են եղած : Հոս մեր ունեցած Հերմիտի գրքին հա-
առուածներով դո՛հ պիտի ըլլանք : Քեզ Սուրբ Բրիստօֆի արձանը,

— Ես մետաղաշրջութիւնն ուսայ, գոչեց Քօսթրիէ, և կը հաստա-
տեմ թէ :

Նախասարկաւազը կրակոտած՝ չթողուց որ բծիշկն իր խօսքը լմն-
ցընէ : «Ես ալ բժշկութիւնն ուսայ, աստեղանշմարութիւնն ուսայ,
մետաղաշրջութիւնն ուսայ : Ճշմարտութիւնը հնա է միայն (այսպէս
խօսելով կաշեպատ անտուկին վրայէն սրուակ մ'առած էր լի այն փո-
շուով՝ որու վրայ վերը խօսեցանք), հնա է մի միայն լոյսը : Հիպօկրա-
տէս՝ անուրջ մ'է . Աւրանիա՝ անուրջ մ'է . իսկ Հէրմէս՝ մտածում մ'է,
խորհուրդ մ'է : Ոսկին, արեւն է . ոսկի շինելը, Աստուած ըլլալ է :
Այս է ահա մի և միակ գիտութիւնը : Բժշկութեան և աստեղանշմա-
րութեան խորերն իջայ, կ'ըսեմ . նանրութիւն, նանրութիւն : Մարդ-
կային մարմինը՝ խաւար մ'է . աստղերը՝ խաւար մ'է :

Եւ հուժկու և աստուածազղեցիկ զիրբով մ'իւր թիկնաթոռին վրայ
ինկաւ անդրէն : Ընկեր Թուրանձօ կը գիտէր զայն անմուռնջ, Քօսթր-
իէ հեզնորէն ժպտիլ կը ջանար, և ուսերն անշմարելի վերադով վեր
վերցընելով կը կրկնէր յուշիկ . «Խեղ մ'է ան, խեղ մ'է :

— Իսկ այն մեծաօքանչ նպատակին, ըսաւ յանկարծ Թուրանձօ,
հասա՞ք, ոսկի շինեցի՞ք :

— Եթէ ոսկի շինէի, պատասխանեց նախասարկաւազը խօսքերը
վանկ առ վանկ հնչելով խորհելու վրայ եղող մարդու մը պէս, Քրան-
սայի թաղաւորն այսօրուան օրս Քլօտ կը կոչուէր և ոչ Աուի :»

Թուրանձօ յօնքերը պուտեց :

— Ինչ կ'ըսեմ, կրկնեց Տէր-Քլօտ արհամարհական ժպտով մը :
Ինչ պիտի ընեմ Քրանսայի դահլը, երբ այն ժամանակ Արեւելեան պե-
տութիւնը կրնամ ես վերականգնել :

— Պատուական կը խօսիք, ըսաւ Թուրանձօ :

— Ա՛հ, խեղճ բախած, մշմուայ Քօսթրիէ :

Նախասարկաւազը մի միայն իր մտածումներուն պատասխանելով
շարունակեց .

— Այլ ոչ, կը սողամ, կը գեռամ տակաւին ես . ստորերկրեայ ուղիին
գայլախազներէն գէմք և ծունկերս կը վերադորեմ : Ձեմ տեսներ ևս,
այլ կ'ընդունարեմ (entrevoir), չեմ կարգար, այլ կը հեղեմ :

տերմանացանին առակը պիտի բացատրեմ, և Սէնդ-Շաբելի մեծ ճա-
կատին վրայ գտնուած երկու հրեշտակներուն խորհուրդը պիտի մեկ-
նեմ, որոյ մէկուն ձեռքն անօթի մը մէջ է, և միւսին ձեռքն՝ ամպի
մը մէջ :

Հոս, Յակոբ Բօաբդիէ, որ սարկաւագապետին բուն պատասխան-
ներէն բերանը կարկած մնացած էր, նորէն իր համարձակութիւնը
ձեռք առնելով՝ ընդմիջեց զանի զխնականի մը յաղթական ձայնով,
որ ուրիշ զխնականի մը վրէպը կ'ուղղէ. «Մուրիս, քարեկա՛՛մ՝ Ազո-
ղիէ:» Խորհուրդը թիւ չէ: Արփէնոր Հերմէսի տեղ կ'առնուս:

— Գու ինքզ կը մոլորիս, պատասխանեց ծանրութեամբ նախասար-
կաւագը: Տեսողո՞ս՝ շէնքին ստորին մասն է, հիմն է, Արփէնո՞՛ որմն
է, Հերմէս՝ շէնքն է, ամբողջութիւնն է: Ազո՞ւ առնե՞ր եկուր ինձ,
շարունակեց Թուրանձօյի գառնալով, և քեզ՝ Նիքօլա Ֆլամելի հալո-
ցին յատակը մնացած ոսկոյ մասնիկները պիտի ցուցնեմ, զորս կրնար
Բարիզի Այլլեօմին ոսկոյն հետ բաղդատել: Քեզ քեզիսքերս Յոյն
բառին զազանի զօրութիւնները պիտի սովորեցնեմ: Սակայն, ամեն
բանն յառաջ այրուբենի մարմարեայ տաւերը, մատենին կրանիթեայ
էջերը պիտի կարդացնեմ քեզ: Այլլեօմ՝ եպիսկոպոսին մեծ դռնէն և
Սէն-Ժան լը Բօնէն Սէնդ-Շաբել կ'երթանք ՚ի միասին, յետոյ Նի-
քօլա Ֆլամելի տունը, որ Մարիօ գուհն է, իր զերեզմանը, որ
Սէնդ-Իննօսան կը գտնուի, և Մօնմորանի գուհն իր երկու հի-
ւանդանոցները: Ես այն խորհրդանշան զերերը պիտի կարդացնեմ ո-
րոցմով ծածկուած են Սէն-Ժերվէ հիւանդատունին մեծ ճակատին և
Ֆերրօնըրի փողոցին չորս երկաթէ խոշոր կաղնածները: Նոյնպէս
քեզի հետ մէկտեղ պիտի հեգենք Սէն-Բօմի, Սէնդ-Ժէնրվիէվ
տէզ Արտանի, Սէն-Մարգէնի, Սէն-Ժաք տը լա Պաշրբի, և այլն
ճակատները :

Արդէն բաւական ժամանակ կար որ Թուրանձօ, իրչափ ուշիմ՝ ևս
երեւէր իր հայրածքը, սկսեր էր Տէր Բլօտի խօսքերէն բան չհասկը-
նալ: Աւտի զանիկա ընդմիջելով,

«Այլ ինչ բաներ են այդ ձեր ըսած գրքերը:
— Ահա՛ զիբք մ'ալ՝ ըսաւ նախասարկաւագը: Եւ խղիկին պատու»

հանր բանալով, մատովը Նօդը-Տամի հսկայաշէն եկեղեցին ցուցուց,
որն որ իր կրկին աշտարակներուն, իր քարեայ կուշտերուն և ամեհի դա-
ւակին ստուերական ծրագիրն աստեղազարդ երկնի մը վրայ պարզելով,
քաղաքին մէջտեղը նստած երկզլսեան ամեհի սփինքսի մը կը նմանէր:

Սարկաւագապետը պահ մը լռիկ այն վիթխարի շէնքը դիտելէ վեր-
ջը, հառաչով մ'աջ ձեռքը դէպ ՚ի տպուած դիրքն երկրնցուց, որ
սեղանին վրայ բացուած էր, և ձախ ձեռքը դէպ ՚ի Նօդը-Տամ, և
զրբէն դէպ ՚ի եկեղեցին տխուր հայուած մը յածելով, «Աւա՛ղ, ը-
լսաւ, այս պիտի սպաննէ զայս:»

Քուաբդիէ, որ զրբին մօտեցած էր փութով, չկրցաւ ինքզինքը
բռնել և զոչեց. «Տէր որդրմեա. ինչ ահարկու բան կայ ուրեմն ասոր
մէջ. «ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆՔ ԹՂԹՈՑՆ Գ. ՊԱՆՂՈՍԻ»՝ Նուրիսպիէ,
Անտոնիոս Բոգո-բիէր. 1774: Ասիկա նոր բան մը չէ. Պետրոս Լոմ-
պարի մէկ զիրքն է աս. միթէ տպուած ըլլալուն համար ահարկու կը
գտնես:

— Գոս ասոցեր՝ պատասխանեց Բլօտ, որ խորունկ մտածման մը
մէջ ընկրմած յոտին կը կենար, ցուցամատը ծռած՝ Նուրիսպիէրի
հոչակաւոր մամուռներէն ելած միածալին (in-folio) վրայ կ'ընդունե-
լով: Յետոյ այս խորհրդալի խօսքերն աւելցուց. «Աւա՛ղ, աւա՛ղ,
պղտիկ բաները մեծերը նկուն կ'ընեն. ահա այ մը բովանդակ մէկ մար-
մինի կը յաղթէ. Նեղօսի մուկը կոկորդիլոսը կ'սպաննէ, թրածուկը
պալէնան կ'սպաննէ, զիրքը պիտի սպաննէ կերտը:»

Մենաստանի ննջի զանդակը հնչեց այն պահուն մինչ բժիշկ Բօաբ-
դիէ իր ընկերին կը կրկնէր ամենազան ձայնով իր յախտնական նա-
քարաթը. քախձ ծէ՛նա: Արու ընկերն այս անգամ պատասխանեց.
«Ես ալ այդպէս կ'սկսիմ կարծել:»

Նոյն ժամուն օտարական մը կարող չէր ընաւ մենաստանին մէջ
մնալ, ուստի և երկու այցելուք պատրաստուեցան միկնելու: «Վար-
պետ, ըսաւ ընկեր Թուրանձօ նախասարկաւագէն բաժնուած ժամանա-
կը, զիտուններն ու մեծ հանձարները կը սիրեմ ես. վաղը Թուրնէլի
պղաւան եկուր, և Սէն-Մարգէն տը Թուրի աբբայն հարցուր:»

Նախասարկաւագն իր սենեակը մտաւ բոլորովին ախշած, ցնդած:

խարհի՛ Հռոմվմը թօթախելը կը տեսնէ : Աստիսայխտութիւն փիլիսոփայի՛ որ մտաւորով ցնդած մարդկային մտածումը , աստուածակտական անթիւն գոլորշանալը կը տեսնէ . սարսափ զինուորի՛ որ սղնձի մանդղիոնը կը գննէ ու կըսէ . «Պիտի կործանի աշտարակը .» այս խօսքս կը նշանակէր որ իշխանութիւն մ՛ուրիշ իշխանութեան յաջորդէր պիտի : Ա երջապէս կը նշանակէր թէ «Մամուլը պիտի սպաննէ եկեղեցին» :

Այլ այս մտածման տակ , որ անտարակցս առաջինն է ու ամենէ պարզը , ուրիշ մտածում մ՛ալ կար , մեր կարծիքով , առեւին նոր . դիտելէ առելի ուրանալը դիւրին՝ հետեւութիւն մ՛առաջին մտածման . ոչ և ս քահանայի միայն , այլ նաև գիտնականի և արուեստագիտի բոլորովին փիլիսոփայական տեսիլ մը : Կախազգացում մ՛էր այն որ մարդկային մտածումը , ձևը փոխելով՝ արտայայտութեան (expression) եղանակն ալ պիտի փոխէր , թէ իւրաքանչիւր սերունդի հիմնական և գլխաւոր դադափարը մի և նոյն նիւթով և մի և նոյն կերպով չպիտի գրուէր ալ . թէ վիճակն մատեանը , որչափ որ մնայուն , հաստատուն ըլլար՝ անդի պիտի տար թղթէ մատեանի , որ առելի հաստատուն էր ու առելի մնայուն : Այս նկատմամբ՝ սարկաւազայեանի տարտամ՝ ու անորոշ խօսքն երկրորդ միայք մ՛ալ ունէր և կը նշանակէր թէ արուեստ մ՛ուրիշ արուեստ մը դահէն վնար պիտի գրորէ . ըսել կուզէր թէ «Տպագրութիւնը պիտի սպաննէ ճարտարապետութիւնը» :

Եւ յիրախ , իրաց ծագումէն մինչև ժե . դարը մէջը հաշուելով , ճարտարապետութիւնը մարդկութեան մեծ գիրքն է , մարդուն դադափարին գլխաւոր արտայայտութիւնն է իր զարգացման պէս պէս վիճակներուն մէջ , թէ իբր դօրութիւն , թէ իբր իմացականութիւն :

Երբ առաջին ազդեցութիւնը իրատ բեռնաւորութեամբ , երբ մարդկային ազդի յիշատակներու աղխն այն աստիճան ծանրացաւ և շփոթեցաւ , որ հոլանի ու թուշուն խօսքը՝ ճանքան զանոնք կորսնցընելու վտանդ ունեցաւ , սկսան ամենայայտնի , ամենահաստատուն և միանգամայն ամենաբնական կերպով՝ հոլին վրայ գրել զանոնք և ամեն մէկ աւանդութիւն յիշատակարանի մը տակ կնքեցին :

Առաջին յիշատակարանները ժայռերու պարզ հատորներն եղան զորս

հատկընալով վերջապէս թէ ինչպիսի անձ մ՛էր ընկեր Թուրանժոն , և Սէն-Մարգէն տը Թուրի վանական յիշատակարանին այս հաստուածը յիշելով , «Արքայն երանելոյն Մարտինոսին , ԱՅՍԻՆՔՆ ԹԱԳԱԻՌՆ ԳԱՂԱԽԱՅ , Է կանոնիկոս ՚ի սովորութենէ , և ունի զփոքր պարտաւորութիւնն զոր ունի Սուրբն Վենանտիոս , և պարտի բաղմիլ յաթու զանձապետի .» Abbas beati Martini, SCILICET REX FRANCIAE, est canonicus de consuetudine, et habet parvam praebendam quam habet sanctus Venantius et debet sedere in sede thesaurarii.

Ար հաստատէին թէ նոյն օրէն ՚ի վեր նախասարկաւազը յորովակի տեսութիւններ կուներար Լուի ԺԱ.ի հետ , երբ նորին Վեհափառութիւնը Բարելի կու գար , և թէ Տէր Բլաթի վարին ու փառքն Օլիվիէ ըր Տէմը և Յակոբ Բօսթրիէն կը նստմայրնէր , որու համար այս վերջինս՝ իր կերպովը՝ կը սաստկակոծէր զարքայն յոյժ :

Բ

ԱՅՍ ՊԻՏԻ ՍՊԱՆՆԷ ԶԱՅՍ

Ընթերցուհիք կը ներեն մեզ , կարծեմք , պահ մը կանդ առնելով փնտտել թէ ինչ կրնար ըլլալ այն մտածումը՝ որ սարկաւազայեանին այս առեղծուածային խօսքերուն տակ կը թաքէր թէ «Այս պէտէ սպաննէ զայս . Գիրքը կերպը պէտէ սպաննէ» :

Մեր կարծիքով՝ կրկնակի կերպարանք ունէր այս մտածումն : Կախ՝ կարգաւորի մտածում մ՛էր այն . քահանայութեան սարսափն էր՝ նոր ոյժի , նոր զօրութեան մ՛առջև , որ է տպագրութիւնը : Խորանի մարդուն ահն և շլացումն էր այն՝ Ախթիթեմպերիկ լուսաւոր մամուլին առջև : Ամպիոնն ու ձեռագիրն , շնչաւոր խօսքն ու դրաւոր խօսքն էր , որ կը խոտկէր կահարեկէր տպագրութեան խօսքին . Էդէտն հրեշտակին բացուած վեց միլիոն թեւերը անսնոզ ճնշողութիւն մը ափշութեան նման բան մ՛էր այն : Մարդարէի ձայն էր որ աղաւտումը դտած մարդկութեան շահէլ , զղորդէն ու վխտալն արդէն կը լսէ , որ տպագրային մէջ՝ մտքի՛ կրծքը խրամատելը , կարծիքի՛ հաւատքը ջլատելը , աշ-

«Եր Կոփեալ Երկաթ» կ'ըսէ Մովսէս : Ճարտարապետութիւնը սկսաւ ինչպէս կ'սկսի ամեն դիր : Ի սկզբան այբուբեն եղաւ այն . քար մը շինտակ կը կանդնէին , և այն տառ մ'էր , ամեն մէկ տառ՝ խորհրդագիրը (hiéroglyphe) մ'էր , և ամեն մէկ խորհրդագրի վրայ տեսիլներու , զազափարներու խումբ մը կը հանդէսէր , ինչպէս խոյակը՝ սենն վրայ : Այսպէս ահա ըրին առաջին ազգերը , ամենուրեք , մի և նոյն ժամանակ , բոլոր աշխարհի երեսին վրայ : Ասիական Սիպերիոյ մէջ , Ամերիկայի Բաժնաբերում* մէջ՝ կեղտաց կանգնում արեւը կը գտնուի մինչև հիմա :

Յետոյ բառեր շինեցին . քար քարի վրայ գնելով , այս կրանիթեայ վանկերը զուգեցին , որով և բանը (verbe) քանի մը յարգարումներ , կարգաորութիւններ ունեցաւ : Կեղտական տօլմէնը և քրօմէքը՝ Ետ

* Այս անունով կը ճանչցուին Բիօ-տէ-Լա Բլադայի Միացեալ-Երկիրներուն անբաւ զաշտագետները կամ արօտատեղիները , որք Պուէնոզ-Այրէզէ շուրջ ՅՅ քիլիմէթր հեռուն կ'սկսին , և ներսերը մինչև Անտան լեռանց ուրքը կը տարածուին : Ծ. Թ

Ի Տրուխներու (Կեղտական քորմերու) մէջ զխոտութիւնը կամ պատմութիւնն ոտանաւորներով կ'աւանդուէին աշակերտաց , որք քանն տարի շարունակ աշխատութեան պէտք կ'ունենային զանոնք ուսանելու համար : Իրենց վիպասանները (bardes) յաւէտ կ'երգէին զանոնք , և ստէպ՝ նշանաւոր գէպը մը պատահած տեղ մը , Պիւնիք մը կը բարձրանար . տեսակ մ'անարուեստ բուրգ՝ որ յիշողութեան օգնելու և այն փառաւոր եղելութեան յիշատակը մշտնջենաւորելու կը ծառայէր : Մինչև հիմա Բրիտանիոյ մէջ , Տանիմարքայի մէջ , Շուէտի , Նորվեկիոյ և Անգլիոյ մէջ այս Պիւնիքներէն շատ կը գտնուի : Տրուխեան յիշատակարաններուն մէջ կը գտնուէին նաև Կրօնները և Կրօնները : Կրօնները ուր քորմերը կը բնակէին , սուրբաբար բոլորը մարդագետներէն էին , որոց չորս կողմը կուռ անկուած ծառեր կը տեսնուէին և կոշտ քարերու զօտի մը . թէ ծառ և թէ քարերու զօտի՝ ժողովուրդը հեռուն պահելու պատուար մ'էին : Հին խորհրդագրի կը նստէին տրուխները , հին գատեր կը նայէին , հին պատգամներ կու տային : Ամեն մէկ Կրօններէ մէջ տեղ , Կրօններ մը կը տեսնուէր , հորիզոնական ըսյն վէմ մը , քիչ մը հակ , որու վրայ ակօսներ կը գտնուէր որ-

նուսքեան թիւմիւլիւսը* , Եբրայական կալիւլը՝ բառեր են : Ոմանք մանաւանդ թիւմիւլիւսը յատուկ անուններ են : Եբրեմն , երբ ձեռքերուն տակ շատ մը քարեր ունենային և լայնածաւալ զաշտագետին մը՝ ամբողջ պիտատութիւն մը կը գրէին : Քարնաքիճ անբաւ շեղջակցան արդէն ամբողջ և կատարեալ իմաստ մ'է :

Արջայէս զրքեր շինեցին : Աւանդութիւնք խորհրդանշաններ կամ խորհրդանկարներ ծնան , որոց տակ անհետ անբերեցիթ կը լլայլին ինչպէս ծառի մը կոճից իր տերեւներուն տակ . այս խորհրդանշանները , որոց կը հաւատային մարդիկ , հետզհետէ կ'աւելնային , կը բազմապատուէին , մէկմէկու դիմաց կ'եղնէին , և կը խառնուէին զամ քան զգամ . առաջին յիշատակարանները զանոնք պարունակելու բաւական չգալով ամեն կողմէ կը յորդէին անոնցմով . հազիւ այս յիշատակարաններն իրենց նման պարզ , հորանի և գետանի վրայ տարածուող նախնական անաղութիւնները գեռ ևս կը յայտնէին : Խորհրդանշանը շին-

պէս զի արիւնն անոնց մէջէ հոսի : Տեղիներն ոչ միայն իբր Եղան կը ծառայէին զօհրուն համար , այլ նաև իբրև բեմ՝ որոց վրայէն քորմերը կը ճառախօսէին ժողովուրդեան : Ծ. Թ

* Այս անուն , կ'ըսուի թէ կեղտական Բիւժ բառէն ելած է , որ կը նշանակէ Բարձր-Բիւժ , և կամ աւելի հաւանականաբար՝ Լատիններէն քերթման նշանակող բառն է պարզապէս : Բիւ-Բիւ-Լա կ'անուանուէին Կեղտ , Ժերմէն և Սքանախնաւ դիւցազուններու գերեզմանին վրայ դիւզուած հողակոյտերը : Քրանսայի , Շուէտի , Տանիմարքայի , Գերմանիոյ , Յունաստանի , Ամերիկայի , Սիլիւթիոյ , Թաթարաստանի , Բոլոնիայի և մինչև Սիպերիոյ անապատներուն մէջ իսկ Բիւ-Բիւ-Լաներ կը գտնուին :

Ի Երիքովի զաշտագետինի մ'անուն : Հաստեղ Իսրայէլացիք Յորդանանի բերած իրենց տանակերկու քարերը գրին , Աստուծոյ գետին ջուրերը բաժնելով ցուցուցած հրաշքին յիշատակը մշտնջենաւորելու համար :

Տարած-Եղիպտոսի քաղաք որ Նեղոսի աջեզրին վրայ կը գտնուի : Հին Թեփէի մէկ ամառին տեղին վրայ շինուած է այն . զեղեցիկ աւերակներ ունի : 13

քին մէջ բացուելու պարզուելու պէտք ունենալով ճարտարագետութիւնն այն ժամանակ մարդկային մտածումը հետ զարգացաւ, հարիւր-դիւերան և հարիւր-աջեան հսկայ մ'եղաւ, բոլոր այն ծիփն խորհրդանշանը՝ յաւերժական, տեսանելի, շօշափելի ձևի մը տակ հաստատուելով: Մինչդեռ Տեսողոս, որ դժն է, կը չափեր, մինչդեռ Որփէոս, որ միաքն է, կ'երդէր, մարդակը որ տաւ մ'է, կամարը որ վանկ մ'է, երկրաչափական օրէնքով և քերթողական օրէնքով համանդամայն շարժման մէջ դրուած՝ կը խմբուէին, կը զուգուէին, կը խառնուէին, կ'ընդնէին, կ'ենլնէին, կը միացարէին (se juxtaposer) հողին վրայ, երկնից մէջ աստիճան աստիճան կը բարձրանային, մինչև՝ դարադլուխի մ'ընդհանուր տեսիլին ներշնչութեան տակ, այն դարմանահարաշ գրքերը գրելնին, որք նոյնպէս զարմանահարաշ կերտեր էին. դուր օրինակ էքլիկայի բազումը,* Եզրպոսի Բամէկյեօնը, Սոդոմոնի տաճարը:

Մայր գաղափարը, բանը, բոլոր այս կերտերուն մէջ չէր միայն, այլ նաև անոնց ձևին մէջ ալ: Օրինակի աղաղաւ Սոդոմոնի տաճարը, Սուրբ Գրքին կազմը չէր սրարդապէս, նոյն խի Սուրբ Գրքին էր: Քահանայք անոր բոլոր համակերպում (concentrique) շրջապաններուն վրայ, կարող էին ներկայացուած ու յայտնուած բանը կարդալ, և այսպէս սրբավայրէ սրբավայր անոր փոխակերպութիւնները կը դիտէին, մինչև զանիկա իր վերջին խորանին մէջ և իր ամենաթանձրօցեալ ձևին տակ, որ տապանն էր՝ և որ նոյնպէս ճարտարագետութիւն էր՝ ըմբռնելին, իմանալնին: Այսպէս բանը կերտին մէջ սրբփակուած էր, այլ իր սրտկերն իր պատեանին վրայ ըլլալով, ինչպէս մարդկային գէմքը մոմիայի մը պատանքին վրայ:

Եւ ոչ միայն շէնքերուն ձևը, այլ նաև ընտրած վայրերնին ընծայած մտածումնին դուրս կը ցատկեցընէր: Յայտնելիք խորհրդանշանն ու բախ կամ տխուր բան մ'ըլլալուն համմատ՝ Յունաստան՝ սխրա-

* Հնդկական քահանայութեան բառէն ելած որ տաճար կը նշանակէ: Ասիացի շատ ժողովուրդներու մեհաններ այս անունով կը ձանչցուին: Ըստ կրթագիտական հետազոտութեան ըստ Ե. Բ. Թ.

տեսիլ և համաչափ տաճարով մ'իր լեռներուն կատարը կը զարդարէր՝ Հնդկաստան՝ իրեններուն աղիքը դուրս կը թափէր, կրանիթեայ փղջրու հսկայաձև շարերու վրայ կը թնամ այն ստորերկրեայ տձև մեհանները քանդակելով:

Այսպէս, աշխարհքին առաջին վեց հազար տարիներուն մէջ, Հնդկաստանի ամենէ անյիշատակ մեհանն էր ինչուան Քարոնիայի մայր եկեղեցին, ճարտարագետութիւնը մարդկային ազգի մեծ գիւն եղաւ: Եւ ասիկա այնքան ճշմարիտ է՝ որ ոչ միայն ամեն կրօնական խորհրդանշան, այլ նաև ամեն մարդկային մտածում, այս անբաւ գրքին մէջ իր երեսն ու իր յիշատակարանն ունի:

Ամեն քաղաքակրթութիւն աստուածպետութեամբ կ'սկսի և ռամբ կ'ապետութեամբ կը ընդհանայ: Միութեան (unité) յաջորդող ազատութեան այս օրէնքը ճարտարագետութեան մէջ դրուած է. ըստ որում, կը անդինք այս կէտիս վրայ, որք չէ կարծել որ շինուածը տաճար կառուցանելու, այլ բանական դէպք մը, քահանայական խորհրդանշանութիւն մը յայտնելու, և իր քարեղէն երեսներուն վրայ ծածկազրուութեամբ օրէնքի խորհրդաւոր տակադրութեամբ պահելու կը դրբէ միայն: Եթէ այսպէս ըլլար՝ ըստ որում ամեն մարդկային ըսկերութեան մէջ կը պատահի վայրիկան մ'ուր նուիրական նշանակն ազատ մտածման ներքե կը փճանայ և կը խանդարի, ուր մարդը քահանային ձեռքէն կը ճողոպրի, ուր փիլիսոփայութեանց և գրութեանց աւելորդամիսը, պալաւումը (excroissance) կրօնքին երեսը կը կրծէ, ճարտարագետութիւնը մարդկային մտքի այս նոր վիճակն այսքէն երեսն հանելու կարող չափի ըլլար, իր թերթերուն առաջին երեսներն նրչափ որ լեցուն՝ երկրորդ երեսները թափուր պիտի մնային, իր գործը խեղուած ծայրաքաղուած պիտի ըլլար և իր դիրքը՝ թերի և անկատար. բայց այսպէս չէ:

Օրինակ առնուելով միջին դարն ուր աւելի որոշ կրնանք տեսնել, զի աւելի մօտ է մեզի: Իւր առաջին շրջանին մէջ մինչդեռ աստուածպետութիւնը կարգ և կանոն կը դնէ Եւրոպայի վրայ, մինչդեռ Վատիկանը Աստուծոյ խոնքը բոլորեալքը թաւալլոր ինկած Հռոմի մը շինուած Հռոմի մը տարերքը կը միաւորէ և վերտին կը դասակարգէ իր չորս

կողմը, մինչդեռ Գրիստոնէութիւնը նախորդ քաղաքակրթութեան փլատակներուն մէջ ընկերութեան բոլոր կարգերը փնտռելու կ'ենէ, և անոր աւերակներով նոր դասապետական (hiérarchique) տիեզերք մը կը շինէ; որու քահանայութիւնը կամարը վերէն զոցող վերջին քարն է (clef de vouûte); նախ այս քառսին մէջ եռալ մը կը լուսի; ետքը կամաց կամայ Գրիստոնէութեան շունչին տակ; խուժուժներու ձեռաց տակ, Յոյն և Հռովմէացի մեռեալ ճարտարապետութեանց փորուած հողերուն մէջէն՝ ումանական խորհրդաւոր ճարտարապետութիւնն երևան կ'ենէ; քննելիքս և Հնդկաստանի աստուածապետական կառուցմանց; անայլայլելի նշան զուտ կաթողիկոսութեան, անշարժ խորհրդաղիւր բարական միութեան: Եւ յիշուի այն ատեններու բովանդակ մտածումն այն ումանական միջագին ոճին մէջ գրուած է: Անոր մէջ ամենուրեք իշխանութիւն; միութիւն, անթափանցելին, բացարձակը, Գրիգորիոս Է.ը կ'զգայ մարդ. ամենուրեք քահանայն, երբէք մարդը. ամենուրեք դասակարգ (caste), երբէք ժողովուրդը: Մէյ մ'ալ յանկարծ խաչակրութիւններն երևան կ'ենեն, որ ժողովուրդային մեծ շարժում մ'էր, և ամեն ժողովուրդային մեծ շարժում, ինչ որ ալ ըլլայ անոր շարժումի՞ն ու նպատակը; իր յետին մրուրէն ազատութեան ողին գուրս կը հանէ: Նորութիւնք երևան ելնելու վրայ են ժառերիներու, Բալլերիներու և Գաշնաորութիւններու (Ligues) մերկալի միջոցը կ'սկսի: Ար սասանի իշխանութիւնը; միութիւնը կ'երկճղի (se bifurquer): Աւատականութիւնն աստուածապետութեան հետ մասն և բաժին ունենալ կ'ուզէ; ժողովուրդին սպասելով որ անտարակուսելի կերպով պիտի դայ վրայ հասնի, և որ, ինչպէս միշտ, ինքզինքին համար աւիճին մասը պիտի հանէ. quia nominor leo: Աւատական իշխանութիւնը (seigneurie) քահանայութեան տակէն ինքզինք կը ցուցնէ ուրեմն; թաղապետական իշխանութիւնն (commune) աւատական իշխանութեան տակ, և Եւրոպայ կերպարանափոխ կ'ըլլայ ծայրէ ծայր: Այսպէս ահա ճարտարապետութիւնն ալ կերպարանափոխ եղաւ. քաղաքակրթութեան պէս՝ դարձուց նա զբքին երեսը, և պատրաստ դտնուեցաւ ժամանակներու նոր ողույն թեւալարութեան տակ զբելու: Խաչակրութիւններէն՝ սրակամարով եւ

կառնա, ինչպէս ազգերը՝ ազատութիւնով եկան: Այն ատեն, մինչդեռ Հռովմ կը քայքայի տակաւ առ տակաւ, ումանական ճարտարապետութիւնը կը մեռնի: Խորհրդագրութիւնն եկեղեցին կը թողու և կ'երթայ ամրոցի աշտարակը զինանշաններով կը զարդարէ աւատականութեան շուք և փառք տալու համար: Նոյն ինքն եկեղեցին, որու շէնքն այնչափ վարդապետական էր երբեմն, այլ ևս քաղաքաորութեան, հասարակային իշխանութեան, ազատութեան ձեռքն ինկած՝ քահանային ձեռքէն կը խուսափի ու կ'իյնայ արուեստաղիտին իշխանութեան տակ: Արուեստաղէտն իր քմաց համուստ կը շինէ զայն, այն ատեն մնաս բարով խորհրդանշան, առակ, օրէնք. վասն զի քմահաճ և ինքնազիւտ գործոց կարգն եկած է: Բաւական է որ երեցն իր եկեղեցին և սեղանն ունենայ. ալ ըսելիք բան մը չունենար: Չորս պատերն արուեստաղիտին են, և ճարտարապետական զիբքն ոչ այլ ևս քահանայութեան, կրօնքի, Հռովմի կը վերաբերի, այլ երևակայութեան, բանաստեղծութեան, ժողովուրդեան: Ասկից յառաջ կու գայ ահա այս ճարտարապետութեան, որու տեղով թիւնն երեք դար է միայն, անթիւ անհամար արագ այլակերպութիւնները. այլակերպութիւնը՝ որք վեց-եօթն դարու տեղով թիւնն ունեցող ումանական ճարտարապետութեան կայուն մնայուն անշարժութենէ վերջը, այնչափ և այնչափ աչքի կը զարնեն և զարմանալի կ'երևին: Սակայն արուեստը հսկայաքայլ յառաջ կ'երթայ: Եպիսկոպոսներու ըրած գործքերը՝ ժողովուրդային ինքնազիւտ սեպհականութիւնն ու հանձարը կը տեսնէ: Ամեն սերունդ անցած ժամանակը մատենին վրայ իր տողը կը գրէ, եկեղեցիներու ճակտին վրայէն ումանական հին խորհրդագիրերը կը ջնջէ, և հոն ձգած նոր խորհրդանշանին տակ՝ հազիւ հազ կրօնքը (dogme) դէս ու դէն կը ցուցնէ ինքզինք. ժողովուրդին դրած հազուստը հազիւ թէ կրօնական ոսկերտիքը նշմարել թոյլ կու տայ: Հնարին չէ՛ զաղափար մ'ունենալ թէ նոյն իսկ եկեղեցւոյ նկատմամբ ինչ աստիճան ժպրհութիւններ ձեռք կ'առնուն ճարտարապետք: Ամօթալի կերպով իրարու հետ զուգաւորուած վանականներու և մարապետներու ցանցակերպ խոյակներ կը տեսնես, զոր օրինակ Բարիզի Արդարութեան՝ Պալատին Արակարաններու՝ Սրահին մէջ: Փանրամաս

նաբար և Կեղև Կեղև քանդակուած Նոյի պատահարը, ինչպէս Պուրժի աւաղ զբան տակ: Իշու անանջներով և բաժակ ՚ի ձեռին Բաքսեան կրծաւոր մ'որ բոլոր հասարակութեան մ'երեսն ՚ի վար կը խնդայ, ինչպէս՝ Պոշերովիի արքայատան լուսցման կահին վրայ (lavabo): Այս ժամանակներուն մէջ վիմադիր մտածումն ունեցած առանձնաշնորհութիւնը մեր հիմնական մամուլի առանձնաշնորհութեան հետ ըստ ամենայնի կրնայ բաղդատուիլ. ճարտարապետութեան ազդատութիւնն է այն:

Այս ազատութիւնս խիստ հեռուն կ'երթայ. երբեմն ճակատ մը, մեծ-դուռ մը, բովանդակ եկեղեցի մը, կրծքէ դուրս, և նոյն իսկ եկեղեցւոյ ներհակ՝ խորհրդանշան միտք մը, իմաստ մը կ'ընծայէ: ԾՊԳ դարէն սկսեալ Բարիդի Յիշխումը, Նիքոլա Գրամմը Եւրոպայէն մէջ այսպիսի հետա երեսներ դրած ունին: Սէն-Ժաք սը լա Պուշրէ հակընդդիմութեան (opposition) եկեղեցի մ'էր ծայրէ ՚ի ծայր:

Այն ժամանակ մտածումն այս կերպով միայն էր ազատ. այս պատճառաւ շէնք կոչուած զրքերուն վրայ մի միայն կը դրուէր այն իր ամբողջութեանը մէջ: Այս շէնք ձեւին չզիմն լով, եթէ անխոհեմաբար ձեռագիր ձեւի տակ ինքզինքը ցուցնելու իշխէր՝ դահիճի ձեռք հասարակաց հրապարակի վրայ կրակի կը տրուէր անխնայ և եկեղեցիի ճակատ մտածումը զիրք մտածումն խոշտանգանքի դրուելուն հանդիսատես կ'ըլլար: Աւստի միայն այս ճամբան, շինուածը, ունենալով ինքզինքը յայտնելու համար, հին կը խոսէր մտածումն ամեն կողմէ: Այս պատճառաւ է ահա Եւրոպայի երեսը ծածկող անթիւ անհամար եկեղեցիները, որոց կարգէ դուրս բաղմութեան հաղիւ կրնայ հաւատալ մարդ, նոյն իսկ զայն ստուգելէ վերջը: Բոլոր նիւթական նյութերը, ընկերութեան բոլոր մտային ոյժերը մէկ կէտի վրայ կ'ամփոփուէին. ճարտարապետութիւն:

Այն ատեն իվ որ բանաստեղծ ծնէր՝ ճարտարապետ կ'ըլլար: Խուժանի բազմութեան մէջ ցիր ու ցան հանձարը՝ աւատականութեան տակ, իր պղնձի վահանակի մը (testudo) ներքև ճնշուած՝ ճարտարապետութեան կողմէ միայն ելք գտնելով՝ այս արուեստով դուրս կը յորդէր, և իր Եղիականներն եկեղեցիներու ձև կ'առնուին: Բոլոր միւս

արուեստները ճարտարապետութեան հնազանդելով անոր տակ վարժու մարդ կ'առնուին միշտ: Սեծ գործին գործաւորները կ'ըլլային անոնք: ճարտարապետը, բանաստեղծը, վարպետը, իր անձին վրայ կ'ամբողջէր քանդակագործութիւնը՝ որ անոր ձակասները կը գբօշէր, նկարչութիւնը՝ որ անոր ասակները կը դուռաւորէր, երած շտուկութիւնը՝ որ անոր զանգակը ճծման մէջ կը գնէր, և անոր երգհոգեւորուն մէջ կը փշէր: Նոյն իսկ խեղճ բանաստեղծութիւնն անգամ, որ ձեռագիրներու մէջ կը բուսնէր կ'աճէր հետուութեամբ, բնն մ'ըլլալու համար՝ օրհնութեան և նմանայանց Ղատին երգերու (prose) ձեւին տակ եկեղեցւոյ շէնքին մէջ շրջանակուելու (s'encadrer) պարտաւորեցաւ: Այս մի և նոյն դերը խաղացած էին Եշիլի ողբերգութիւնները՝ Յունաստանի քրմայեւական հանդէսներուն մէջ, Ծննդոց Գիւրքը՝ Սողոմոնի տաճարին մէջ:

Այսպէս՝ մինչև Աիւթթեմպէրի, ճարտարապետութիւնը զլխաւոր դիրն է, տիեզերական դիրն է: Այս կրանիթեայ գիրքն Արևելք սկսելով՝ հին Յոյներն և Հռոմէացիները շարունակեցին զայն, իսկ միջին դարն անոր վերջին երեսը զրեց: Գասակարդի ճարտարապետութեան յաջորդող ժողովրդի ճարտարապետութեան այս երևոյթը, զոր միջին դարու մէջ զխեցիւնք, հանդուստիս շարժումով՝ պատմութեան միւս մեծ թուականներուն՝ մարդկային խնացութեան մէջ դարձեալ ինքզինքը կը յայտնէ: Այսպէս, համառօտի յիշելով հոս օրէնք մը՝ զոր ճառերու ամբողջ հատորներ պէտք են, սկզբնական ժամանակներու օրօրոյց՝ բարձր Արևելքի մէջ՝ Հնդկական ճարտարապետութեան վերջը Փիւնիկեցի ճարտարապետութիւնը կու գայ. մայր մեծահարուստ Արաբացի ճարտարապետութեան. հին ատենները՝ Եգիպտական ճարտարապետութեան ետքը՝ որու՝ Եւրոպեան ոճն ու Աիկղոսիան կերտերն՝ մէկ այլազանութիւնն են միայն, Յունական ճարտարապետութիւնն ինքզինքը կը յայտնէ, ճարտարապետութիւն՝ զոր Հռոմէական ոճը կարժագիտնան զմբէթը վրան առած կը շարունակէ. իսկ արդի ժամանակներն՝ ումանական ճարտարապետութեան ետք՝ գոթացի ճարտարապետութիւնը: Եւ այս երբեակ կարգերը բաժնելով ու անջատելով մէկմէկէ՝ երեք անգրանիկ քոյրերուն, այսինքն Հնդկական ճարտարապետու-

Թեան, Եգիպտական ճարտարապետութեան, Ռոմանական ճարտարապետութեան վրայ՝ միշտ մի և նոյն խորհրդանշանը պիտի գտնէ մարդաստեղծութեան, զասակարգ, միութիւն, վարդապետութիւն, խորհրդաւոր նկարագիր, Աստուած. իսկ երեք կրտսեր քոյրերուն, այսինքն Փիւնիկեան ճարտարապետութեան, Յոյն ճարտարապետութեան, Գոթացի ճարտարապետութեան վրայ, ինչ որ ալ ըլլայ իրենց բնութեան յարակից գտնուող ձևին զանազանութիւնը, նոյնպէս մի և նոյն նշանակութիւնը. ազատութիւն, ժողովուրդ, մարդ:

Հնդկական, Եգիպտական կամ Ռոմանական շինուածոց մէջ, Թող պրահման կողուի այն կամ մեզ կամ բաբ, միշտ քահանայի հոռ կ'առնու մարդ, և սոսկ քահանայի: Ժողովուրդի ճարտարապետութեանց մէջ բանն այսպէս չէ: Ժողովուրդի ճարտարապետութիւններն ինչպիսիք սուրբ՝ այլ աւելի ճոխ են և հարուստ. Փիւնիկեցի ճարտարապետութեան մէջ՝ վաճառականը կը տեսնուի, Յոյնին մէջ՝ հասարակտականը, Գոթականին մէջ՝ քաղաքաւորը:*

Ամեն աստուածապետական ճարտարապետութեան ընդհանուր նկարագիրներն անոնք են. անշարժութիւն, յառաջադիմութեան խորշում, աւանդական գծերու պահպանութիւն, նախնական տիպարներու հանապազողութիւն, և մարդու ու բնութեան բովանդակ ձևերուն շարունակ յարմարումը՝ խորհրդանշանական անհատականալի քմահաճութեանց և ինքնաստեղծութեանց: Մթաղին մատեններ են անոնք, զորս սոսկ խելամուտք (inities) կրնան կարգաւ ու իմանալ: Ամեն ձև, ամեն տձևութիւն անգամ՝ զանիկա անբունարարելի ընող միտք մը, իմաստ մ'ունի: Հնդկական, Եգիպտական, Ռոմանական որմնագործու-

*Թարգմանութեանս ընթացքին մէջ դիտած են ընթերցողք թէ «Bourgeois» բառը «քաղաքաւոր» թարգմանած եմք միշտ «քաղաքացի» բառէն զանազանելու համար, որ «Citoyen» բառին թարգմանութիւնն է, և որու նշանակութիւնն առաջինէն էպէս որիչ է: Մէկ-երկու տեղալ թէ և բանիմաստ թարգմանչի մը փորձին հետեւելով, «քաղաքաւոր» գործածած ենք, բայց ասիկա ինչպիսիք յարմար ու ճշգրիտ կ'երեւի մեզ՝ մտածելով անոր բուն Հայկական նշանակութիւնը, որ բոլորովին տարբեր է

Թիւններէ մի սպասեր ամենէն որ իրենց ծրագիրն ուղղեն յարգարեն, կամ իրենց անդրիպարծութիւնն ազնուացնեն. ըստ որում անոնց առջև ամեն կատարելագործութիւն ամբարշտութիւն է: Այս ճարտարապետութեանց մէջ՝ կարծես թէ կրօնքի վարդապետութեան կարծր խտութիւնն երկրորդ քարացուցման (petrification) մը պէս սփուած է քարին վրայ: Ընդ հակառակն ժողովուրդային որմնագործութեանց ընդհանուր նկարագիրներն են. այլազանութիւն, յառաջադիմութիւն, ինքնազիւտ նորութիւն, ճոխութիւն, յաւերժական շարժում: Արօնքէն ըստ բաւականի անշատուած ըլլալով՝ իրենց գեղեցկութեան ու վայելչութեան վրայ կրնան խորհիլ, կրնան զայն խնամել և արձաններու ու Արաքացի նկարներու զարդարանքին շարունակ ուղղելու սրբագրել: Անոնք գարուն ողին կը ներկայացնեն, և դեռ ևս աստուածային խորհրդանշանին ներքեւ երեւելով՝ անդադար մարդկային բան մը կը խառնեն անոր: Այսպէս ահա յառաջ կու գան կը ձևանան ամեն հողի, ամեն իմացականութեան, ամեն երեւակայութեան համար թափանցելի կերտուածները, որք թէ և տակաւին խորհրդանշանական՝ այլ զանոնք հասկնալը բնութիւնը հասկնալու նման հեշտ է: Աստուածապետական ճարտարապետութեան և մարդկային ճարտարապետութեան մէջ սոյն տարբերութիւնը կայ, ինչ տարբերութիւն որ կը գտնուի սրբազան լեզուի և աշխարհիկ լեզուի, խորհրդագրութեան և արուեստի, Սողոմոնի և Փիլիպպի մէջ տեղ:

Բիւրաւոր փաստեր, ինչպէս նաև բիւրաւոր մանրամասն առարկութիւններ զանց ընելով՝ խիստ հակիրճ կերպով վերը նշանակածներնից եթէ ամփոփելու ելնենք՝ այս հետեւութեան կը հասնինք. թէ ճարտարապետութիւնը մինչև ԺԵ. դար մարդկութեան գլխաւոր դիրքն եղած է, թէ այսքան ժամանակներու միջոցի մէջ՝ աշխարհի վրայ մտածում մ'երեւած չէ՝ քիչ մը մանուածոյ՝ որ շէնքի ձևով ներկայացած չըլլայ: Թէ ամեն ժողովուրդային զաղափար՝ ինչպէս ամեն կրօնական օրէնք՝ իր կերտերն ունեցաւ. թէ վերջապէս մարդկային ազգի գլխին մեծ ու կարեւոր մտածում մը չանցաւ՝ զոր քարերով զրած չըլլայ: Եւ ինչո՞ւ, ինչ պատճառաւ. ըստ որում ամեն մտածում, թէ կրօնական ըլլայ թէ փիլիսոփայական, շարունակուելու պէտք ունի, ըստ ո-

բում մարդկային սերունդ մը յուզող գրգռող մտածում մը՝ ուրիշ սերունդներ ալ կ'ուզէ յուզել գրգռել և այսպէս անջինջ մնալ : Արդ , ձեռագրին անմահութեան նման անկայուն և անհաստատ անմահութիւն կայ արդեօք , և ասոր հակառակ , շէնք մը կերտ մը , որչափ աւելի հաստատուն , տոկուն և անողական մկտեան մ'է : Գրաւոր խօսքը բնաջինջ ընելու համար՝ խուժողուծի մը ջահը բաւական է , այլ կերտաւոր խօսքը քանդելու համար՝ ընկերական յեղաշրջում մը , երկրային յեղաշրջում մը հարկ է : Բարբարոսը՝ Բուլիզի* վրայէ անցան , ջրհեղեղը թերևս բուրգերու վրայէ անցաւ :

Ժեզ դարուն՝ ամենայն ինչ կը փոխուի :

Մարդկային մտածումն ինքզինքը մշտնջենաւորելու միջոց մը կը գտնէ , ոչ միայն ճարտարապետութենէ աւելի տոկուն ու հաստատուն , այլ նաև աւելի պարզ , աւելի հեշտ : Ճարտարապետութիւնը վար կը դրոշի իր գահէն , ըստ որում՝ Որփէօսի քարեայ տառերուն Արթութեանցիկի կայարեայ տառերը պիտի յաջորդեն :

Գերքը պիտի սպաննէ կերպը :

Տպարանի զիտը պատմութեան մեծագոյն դէպքն է , քանզի մայր-յեղափոխութիւն է այն , մարդկութեան հիմնովին նորոգում արտայայտութեան եղանակն է , մարդկային մտածումն է , որ ձև մը մերկանալով , ուրիշ ձև մը կ'զգենու . Ադամէն 'ի վեր միտք և իմացութիւն ներկայացնող խորհրդանշան օձին վերջնական և կատարեալ կերպիւ շապիկ փոխելն է :

Տպագրութեան ձևին տակ մտածումն անկորնչելի է , ցնդական է , անըմբռնելի է , անջինջելի է . օղին հետ խառնուած բան մ'է : Ճարտարապետութեան ժամանակները՝ անիկա յեռ մը ձևացած՝ դարու մը և վայրի մը տէր կ'ըլլար հուժկու եղանակաւ . իսկ հիմա թուշուրներու երամ մ'եղած , ընդ սրբաս երկրի կը սփռուի , կը ցրուի , և օղին ու անջրպետութեան ամեն կողմերը համանդամայն կը բռնէ :

Իր կրկնէք . ով շտաներ թէ այս եղանակաւ շատ աւելի անջինջ , շատ աւելի աներծ կը մնայ այն : Յառաջ հաստատուն էր . հիմա եր-

* Էին Հոռոյմի հո չախար ամփիթէատրոն : Ծ . Թ

կարակեցութեան վիճակ մ'առնելով , անողութենէ կ'անցնի անմահութեան . քանզի զանգուած մը կրնաս հիմնայատակ քանդել , այլ աննուրերութիւնն ինչպէս անհետ ընես : Թեղ ջրհեղեղ մը վրայ հասնի , լեռը ջուրերուն տակ կորսուելէ աներևոյթ ըլլալէ վերջը՝ թուշուրը գեռ . ևս երկար ասեմներ օղին մէջ պիտի ճախրեն , և թող մէկ տայան մը միայն՝ հեղեղներուն , ողորներուն երեսը ծփայ՝ և ահա վրանն պիտի իննն , անոր հետ ջուրերուն երեսը պիտի լողան՝ յաւեա՝ մինչև որ ջուրերու նուազումը վրայ դայ , և այս խառնակութենէս երեսը նոր աշխարհն արթնցած ատենը՝ սուղուած թաղուած աշխարհին մտածումն իր վերեր սաւառնած պիտի տեսնէ , թեւոր և կենդանի :

Եւ երբ կը դիտէ մարդ թէ արտայայտութեան այս եղանակն ոչ միայն ամեն աւելի պահպանողականն է , այլ նաև ամեն պարզը , ամեննէ հեշտը , ամեննէ վարելին , երբ կը մտածէ թէ մեծ աղն մ'եռակէն չքաշեր այն , և ոչ ալ ծանրաբեռն կազմաներ շարժման մէջ կը գնէ , երբ կը բաղդատէ մտածումը որ ժամանակաւ շէնքի ձևով ինքզինքը յայտնելու համար՝ կը պարտաւորէր չորս-հինգ արուեստներ և ահա զին հարստութիւններ մէջ սեղնեցնելու , քարերու բովանդակ լեռ մը , փայտերու բովանդակ անտառ մը , դործարհներու բովանդակ ժողովուրդ մը շարժման մէջ գնելու , երբ դայն կը բաղդատէ , կ'ըսեմ , գրքի ձևով երեցող մտածման , որու կտոր մը թուղթ , քիչ մը մեղան և մէկ գրիչ բաւական է , ինչո՞ւ զարմանայ որ մարդկային միտքը ճարտարապետութիւնը թողլով՝ լքանելով՝ տպագրութիւնը ձեռք առած և անոր ետին ինկած ըլլայ : Գետի մը սկզբնական փոսը (կ) կտրէ յանկարծ , անոր մակերևոյթէն վար փորուած ջրանցքով մը , և ահա գետն իր փոսը կը թողու իսկոյն :

Այսպէս տեսէք ինչպէս տպագրութեան հնարուէն 'ի վեր ճարտարապետութիւնը տակաւ առ տակաւ կը դասնայ , կը հիւծի , իր պատեանը կը կորսնցնէ , ինչպէս յայտնի է որ ջուրը կ'իջնէ՝ կը նուազի , հիւթը վրայէն կ'երթայ , կը փճանայ , և ապքերու ու ժամանակներու մտածումը կը քաշուի , կը հեռանայ անորմէ : Ժե . դարուն իր կենդանական ջերմութեան նուազումը գեռ . ևս անպալի է գողցես , վասն զի մամուլը տկար ըլլալով ու անցոր , առ առաւել՝ հուժկու

ճարտարապետութենէ կենդանութեան յորդութիւն մը կը շորթէ : Այլ ժՁ. դարը կը հասնի չհասնիր՝ ճարտարապետութեան հիւանդութիւնն ակնեօրէ կը տեսնուի . այլ ևս բնկերութիւնը չյայտնէր այն էապէս , և խեղճօրէն դասական արուեստ մ'ըլլալով՝ հին Գաղղիականէ , Եւրոպականէ , տեղացիէ՝ Յունական և Հռոմէական կը դառնայ , ճշմարտէն և նորէն՝ սուր - հնատիպ կ'ըլլայ : Այս անկումն է ահա որ Աերածնութիւն կը կոչեն , թէև փառաւոր անկում՝ քանզի գոթական վաղեմի հանձարը , Մայիանսի* հսկայագործ մամուլին ետևը մանող այն արևը՝ Լատին կամարներու ու Կորնթական սիւներու այլախառն շեղջակոյտին վրայ իր վերջին ճառագայթները տակաւին կը ցոլացնէ :

Այս վերջալոյսն է ահա՝ զոր արշալոյս կը կարծենք :

Սակայն , այն վայրկեանն՝ որ ճարտարապետութիւնն ուրիշ ուր և իցէ արուեստներու նման արուեստ մը դառնալով՝ ամբողջական արուեստ , գերազոյն արուեստ , սիրապետ արուեստ հանդիսանելէ կը դադրի , միւս արուեստները նուաճելու , իրեն հետ պահելու ոյժը կը կորսնցնեն ևլ , որք համարձակութիւն առնելով՝ ճարտարապետին լուծը կը թօթափեն , կը խորտակեն , և ամեն մէկն իր ճանքան կ'երթայ , այս արձակուրդէն մեծամեծ օգուտներ քաղելով , ըստ որում՝ անջատու մնալու մեկուսութիւնն ամեն բան կը յառաջացնէ ու կը ծաղկեցնէ : Քանդակագործութիւնն անդրիագործութիւն կ'ըլլայ , եկեղեցական պատկերագործութիւնը՝ պատկերահանութիւն , և կրօնական երգը՝ երաժշտութիւն : Կարծես թէ տէրութիւն մ'է այն՝ որ իր Աղէքսանդրիւն մահուան վրայ կը բաժնուի , և որու նահանգները մէյմէկ թագաւորութիւն կը դառնան :

Ասկից ահա կը ծաղկին , յառաջ կու գան՝ Բաֆայէլ , Միշէլ - Անժ , Ժան Կուստն , Բալխաստրինա , ԺՁ. դարու այն ակնախաիղ պայծառութիւնները :

Արուեստներուն հետ մտածումն ալ սիրտ և խրախոյս կ'առնու : Միջին դարու հերեսապետք կաթողիկոսութեան արդէն մեծ հարուած :

* Կիւթթեմպերկ , առաջին անգամ տպագրութիւնը հնարող հանձարը՝ այս քաղաքին մէջ ծնած է 1405ին : Ծ. Թ.

ներ տուած ըլլալով , ԺՁ. դարը կու գայ կրօնական միութիւնը կը խորտակէ կը ըմբոսնէ : Տպագրութենէ յառաջ , վերանորոգութիւնը՝ հերձուած մը պիտի ըլլար միայն տպագրութիւնն անոր յեղափոխութեան կերպարանք կու տայ : Աերցնուր մամուլը , և ահա հերետուսութիւնը ջլատուած է ու տկարացած : Ճակատող լայն ըլլայ այն կամ նախախնամական՝ Կիւթթեմպերկ Լուտերի յառաջընթաց կարապետն է :

Մինչ այս մինչ այն , երբ միջին դարու արևը բոլորովին իր մարը մտաւ , երբ գոթական հանձարն արուեստի հորիզոնին վրայ ՚ի սպառ շիջաւ , ճարտարապետութիւնն ալ սկսաւ ազատանալ , գունատիլ , և հետեցեալէ եղծանիլ . տպուած դիրքը , շինուածի այն կրծող որդը , զայն կը ծծէ և կը լափէ անդադար , ուստի և մերկանալով , տերեւները թափելով և զգալի կերպով նիհարնալով՝ դձուճ , հէք , աղքատիկ և չնչին բան մը կը դառնայ , այնպէս որ բան մը չյայտնէր , և իչ իսկ ուրիշ ժամանակի մ'արուեստին յիշատակը : Ինքզինքին ճգուած , մարդկային մտածումին զանկալ լքանելուն վրայ՝ միւս արուեստներէն ևս լքուած , արուեստադէտ չլսանելով՝ անշահ բանուորներ (maœuvre) իրեն կը կանչէ : Եւ ահա պատուհանի մեծամեծ ապակիներուն տեղ փոքր ապակիներ կը յաջորդեն . քանդակագործին տեղ քարակտփը կ'անցնի , և եթէ բան չունիս՝ փնտուէ ալ հիւթ , նորութիւն , կենդանութիւն , ճարտարութիւն : Արուեստանոցի հէք և ողորմելի մուրացիկ մ'եղած , ընդօրինակութենէ ընդօրինակութիւն կը քաշքշուի : Միշէլ - Անժ արուեստի այն Տիտանն՝ անտարակոյս ԺՁ. դարուն մէջ անոր մեռնելու վրայ ըլլալը զգալով , վերջին տեսիլ մը , յուսահատական գաղափար մ'ունեցած էր . այն է Պանթէոնը* Պարթենոնի՝ վրայ դիպել կուտել և

* Երկու Յոյն բառերէ բաղադրուած . կը նշանակէ «ամենաղից մեհան» : Ամենէ երևելին Հռոմէացի Պանթէոնն էր , Ալիքսպպայէ շինուած , որ մինչև ցայսօր կը մնայ : Աթէնք ալ իր Պանթէոնն ունէր որ Հռոմի Պանթէոնէն վար չէր մնար : Բարիզի մէջ Պանթէոնի տաճար մը կայ , որ ժամանակաւ եկեղեցի էր և որ ետքն երևելի հայրենատէրներու դերեզմանատեղի եղաւ :

Ծ. Թ. Եւթէնքի մէջ Միշէրիլի նուիրուած հռչակաւոր տաճար , որու ճաշ

անով Հռոմէի Սուրբ-Պետրոս եկեղեցին շինել, ինչպէս որ ըրաւ իսկ՝
 Պանծալի գործ, որ պէտք էր ճարտարապետութեան վերջին նորաձև
 փորձն ըլլար, և միակ մնար՝ իբրև հսկայ արուեստագիտի մը ստո-
 բազրութիւն՝ որ փակուող քարեղէն ախանձան մտտեանին տակ կը
 գրուէր: Միշէլ-Անժի մահուանէ վերջը ուրուական և կմախք վիճա-
 կի մէջ ապրող այս ողորմելի ճարտարապետութիւնն ինչ ընէ՝ աղէկ:
 Հռոմի Սուրբ-Պետրոսը կոյրզկուրայն և ծաղրելի կերպով օրինակե-
 լու կեննէ: Խեղճ և արդահասելի յիմարութիւնն: — Եւ յիրախ կը
 տեսնես որ իրարանչիւր դար իր Հռոմի Սուրբ-Պետրոսն ունեցաւ,
 Ժ. դարուն Վալ-տըր-Գրասը, ԺԲ. դարուն Սէնդ-Ժէնրվիէվը:
 Վան երկիր իր Հռոմի Սուրբ-Պետրոսն ունի, Անտրա իրն ունի,
 Սէն-Բեղերպպուրկ իրն ունի, իսկ Քարիզ՝ երկու-եքեք հաստ ունի:
 Անշնան կտակ և մեռնելէ առաջ վերադին մանկութեան մէջ ինկող մեծ
 արուեստի մը յետին ցնորալի բանդպագու շանք:

Եթէ այսպիսի մասնաւոր յիշատակարաններ քննելու տեղ ԺԶ. դա-
 րէն ինչուան ԺԲ. դար՝ արուեստին ընծայած ընդհանուր տեսքին վը-
 րայ ակնարկ մը ձգենք՝ ծիրութեան և հալումաշի (écluse) մի և նոյն
 նշաններն անվրէպ պիտի գտնենք: Քրանտա Բ.էն ի վեր շէնքի
 ճարտարապետութեան ձևն երթալով կը կորսուի սնյայտ կլրլայ, և
 երկրաչափական ձևն երեսն կեննէ՝ նիհարցած հիւանդի մը ասկեղէն
 կազմածին պէս: Արուեստին գեղեցիկ գեղեցիկ դիժերը՝ երկրաչափին
 ցուրտ և անողք դիժերուն տեղ կը բանան, այնպէս որ շէնք մը կար-
 ծես թէ շէնք չէ՛ ալ, այլ սոսկ բազմակողմանի (polyèdre) մը: Սա-
 կայն այս մերկութիւնը պարտրկելու համար ճարտարապետութիւնը ճի-
 գեր կը թափէ: Մէյմալ տեսնես Յունական քիւր Հռոմէական քիւրն
 մէջ կը մանէ, և փոխադարձարար. և ըսելիք ալ չկայ, միշտ Պարթե-
 նոնի մէջ Պանթէոնն, միշտ Հռոմի Սուրբ-Պետրոսն է այն: Մէկ

կտոր հարիւր Յունական ոտք էր: Հոն կը տեսնուէր Քիզիասայ հրա-
 շակերաններէն մին համարուող աստուածուհւոյն ոսկեղէն և փղօսկրեայ
 Թի արձանը: Մինչև ցայսօր այս շէնքիս տեքափները հիացում կը
 պատճառեն տեսողին:

կողմն՝ Լուի Ժ.Գ.ի կարճ ու հաստ, թանձր, միջահակ, ամփոփուած
 և դմբեթով մը, իբր սապատով մը, բեռնաօրուած եկեղեցիներ: Միւս
 կողմն՝ Մաղարեան ճարտարապետութիւն, Չորից-Վըղայ* (Quatre-
 Nations) Իտալացի անշահ հոծ շինուածոց միտ որութիւն (pastic-
 cio): Հոս՝ Լուի Ժ.Գ.ի սլալտաները, գրանիկներով լեցուն երկարաձև
 զինարաններ, ուղըրդ, ցուրտ, սաղակալի: Հոն վերջապէս Լուի
 Ժ.Ե.ն իր եղերգաձև և հայտաթելի (vermicelle) զարդերովը, և այն
 տկարացած, ժառանգ և պչրող հնամի ճարտարապետութիւնը խա-
 թաբող բոլոր ելունդներով և սնկանան աւելորդութիւններով (fun-
 gus): Քրանտա Բ.է ինչուան Լուի Ժ.Ե. հիւանդութիւնն երկրա-
 չափական յառաջախաղացութեամբ անեցաւ, այնպէս որ խեղճ արուես-
 տը միայն սուր ու կաշի մնացած՝ թշուառ հողեկարքի մը մէջ
 գանուեցաւ:

Սակայն միւս կողմն ինչ եղաւ սպաղրութիւնը: Ճարտարապե-
 տութենէ հեռացող կենդանութիւնն անոր անցաւ բովանդակ. քա-
 նի ճարտարապետութիւնը կիխայ, նա կը բարձրանայ, կ'ուռի,
 կ'աճի: Այն ոյժի գրամադրուիւր՝ զոր մարդկային մտածումը շէնքերու
 վրայ կը վասնէր, ասկէ վերջը դրքերու վրայ կը վասնէ. ուստի և
 ԺԶ. դարու սկիզբէն՝ մամուլը հալ և մաշ ճարտարապետութեան մին-
 չև մակերևոյթը մեծցած բարձրացած, անոր հետ կը մաքառի ու կըս-
 պաննէ զայն: Ժ.Ե. դարուն՝ արդէն վեհապետ մ'է ինքը, յաղթական
 է, և հաստատուած նստած իր յաղթութեանը մէջ՝ գրական մեծ դա-
 րու մը հանդէսը կ'ընծայէ համօրէն աշխարհի: Ժ.Ե. դարուն, Լուի
 Ժ.Գ.ի սլալտան երկար ժամանակ հանդիստ առած, Առտերի հին
 թուրը ձեռք կ'առնու նա, անով զՅ.օլթէր կ'սպառազինէ, և մեծ
 ազմիովու մեծ դղրդիւնով հին Եւրոպայի վրայ կ'արշաւէ, նախ՝ ա-
 նոր ճարտարապետական արտայայտութիւնը, նկարագիրը կործանելէ
 վերջը: Ժ.Ե. դարուն լմնցած միջոցին՝ ամեն բան կործանած լմնցու-

*Քրանտայի այն ինչ միացած՝ Սպանեօլ, Իտալացի, Գերմանացի և
 Քլաման նահանգներու վերաբերող և Համալսարանէ ելնող աշակեր-
 տայ համար՝ Մաղարեան բացուած դպրոց՝ այս անունով:

յած է նա, անանկ որ թ. գարուն վերստին շինելու ձեռներէյ պիտի գանուի:

Արդ, կը հարցնենք, երեք դարէ ՚ի վեր երկու արուեստներէն որն իրապէս մարդկային մտածումը կը ներկայացնէ, որը զայն կը պարզէ, որն արդեօք կը յայտնէ, չէ թէ անոր գրադիտական և դպրոցական տիրութիւնները, այլ անոր խորունկ, ընդարձակ, տիեզերական շարժումը: Արն սուանց պատառուածի և աւանց ընդհատութեան կու գայ կը միանայ մարդկային ազդի հետ՝ որ հարիւրոտնայ հսկայի մը նման՝ յառանջ յառանջ կ'արշաւէ: Ճարտարապետութիւնը կամ տպագրութիւնը:

Տպագրութիւնն անշուշտ: Պէտք չէ այլ ևս խաբուիլ, յոյս ընել. ճարտարապետութիւնը մեռած է, մեռած անդառնալի կերպով, գինքը սպաննողը տպուած գիրքն է, և սպաննուելուն պատճառը՝ վանս գի տեղութիւնն աւելի կարճ է և վանս զի գինը շատ աւելի սուղ է: Երևակայեցէք թէ ամեն մէկ գլխաւոր եկեղեցի միլիար մը (հազար միլիոն) կը ներկայացնէ, և մտածեցէք անդամ մը թէ ի՞նչ ահապին գրամագլուխ պէտք կ'ըլլայ ճարտարապետական գիրքը վերստին գրելու, գեանին վրայ բիրաւոր շէնքեր միւսանդամ կառուցանելու և հին գարեբուն դառնալու համար. դարեր՝ ուր ինչպէս ականատես վկայ մը կը գրուցէ «Այսքան թէ աշխարհս թօթափուելով՝ իր հանդերձը մէկ կողմ նետած և եկեղեցիներու սպիտակածոյր հազուստով մը ծածկուած էր բոլորովին.» Erat enim ut si mundus, ipse excutiendo semet, rejecta vetustate, candaidam ecclesiarum vestem indueret (GLABER RADULPHUS).

Գիրք մ'որչափ շուտ կը շինուի, որչափ ածան կ'ելնէ և որչափ հեռուները կրնայ երթալ: Ինչպէս ուրեմն զարմանալ որ մարդկային մտածումն այս զառ ՚ի թափով հոսի, կաթէ: Ըսել չենք ուզեր թէ ճարտարապետութիւնը հոս հին գեղ չքնաղ շինուած մը, մեկուսի հրաշակերտ մը չլիտի ունենայ: Կրնայ ըլլալ որ՝ տպագրութեան թագաւորութեան ժամանակ՝ իրար խառնուած թնդանութիւնով՝ մերթ ընդ մերթ բանակի մը ձեռք սեան մը, կոթողի մը կանդնուելը տեսնուի, ինչպէս որ ճարտարապետութեան թաղաւորութեան ժամանակ

իրար խառնուած ու ձուլուած հաղներդական քաղուածոյներով՝ ժողովութիւնը մ'եղիականներ և Սարսիական վիպասանական երգեր, Մաս հապահարդաներ* և Նիպելիւնիկէններ՝ շինելը կը տեսնուէր: Մեծաս հանձար ճարտարապետի մ'երեւան ելնելու մեծ դիպուածը կրնայ կասարուիլ քոսներորդ դարու մէջ, ինչպէս որ թ. գարու մէջ՝ Տանգէի մը շողջողալուն դէպքը պատահեցաւ: Այլ սակայն ճարտարապետութիւնն այլ ևս ընկերային արուեստ, հաւաքական արուեստ, տիրապետող արուեստ չլիտի ըլլայ: Մարդկութեան մեծ քերթուածը, մեծ շէնքը, մեծ գործը չլիտի շինուի, այլ պիտի տպուի:

Եւ ասկէ վերջը, եթէ դէպքը բերէ որ ճարտարապետութիւնը վերականգնի՝ ոչ ևս տէր և իշխող պիտի ըլլայ երբէք. ժամանակաւ ինքն օրէնքներ կու տար գրականութեան, հիմա ինքն օրէնքներ պիտի ընդունի անորմէ. վանս զի երկու արուեստներուն փոփոխակի դիրքերը հիմնովին այլայլած են ու փոփոխուած: Ճարտարապետական թուականներու մէջ ուր ուրեմն երեցող քերթուածները կերտուածներու նմանութիւն կը կրեն և ասիկա հաւաստի բան մ'է: Հնդկաստանի մէջ Ալիադնն թանձրախուռն է, նորանշան, բակտի մը նման անթափանցելի: Եղիպտոսական Արեւելքի մէջ, բանաստեղծութիւնը, շէնքերու

*Ալիազա բանաստեղծէն յօրինուած Հնդկական մեծ դիւցազնեղակ վիպասանութիւն, որ տասնևութ դրբէ կը բաղկանայ և երկու հարիւր հազարէն աւելի տուն կը պարունակէ: Մահապահարաւ սանքրիթ լեզուով գրուած է:

Թ. Թ. Գերմանիայի հին դիւցազնական քերթուած, որու հիմը՝ Հիսիսային և Գերմանական աւանդութիւններ են՝ իրար խառնուած: Այս քերթուածին դէպքերը՝ հինգերորդ դարուն՝ Բէնի և Աւստրիոյ ու Հունգարիոյ սահմանադրութիւններուն վրայ կը կատարուին: Ար կարծուի թէ թ. գարուն գրուած ըլլայ:

§Հնդկի անապատական, որու համար ոմանք՝ Քրիստոսէ յառաջ թ. գարուն և ոմանք ալ թ. գարուն՝ ծագած է կրեն: Աստուածաբան, փիլիսոփայ և միանգամայն բանաստեղծ՝ Հնդկական հին սրբազան դրբերը ժողովեց և կարգի դրաւ, և Մահապահարաւ ըստած ընդարձակ քերթուածը շարագրեց:

հման՝ դժերու մեծութիւն ու հանդարտութիւն ունի, չին Յունաստանի մէջ՝ գեղեցկութիւն, սլայծառութիւն, խաղաղութիւն. Գրիստոնեայ Եւրոպայի մէջ՝ կաթողիկոսականութիւն, ժողովրդային պարզութիւն, վերանորոգութեան դարու մը ճոխ և սաղարթախիտ ուռճացում: Աստուածաշունչը Բուրգերուն կը նմանի, Եղիականը՝ Պարթենոնին, Հոմերոս՝ Փիգիասին: ԺԳ. դարուն մէջ Տանդէ՝ ռոմանական յետին եկեղեցին է. ԺԶ. դարուն մէջ Շէյքսբիբը՝ դրամական յետին մայր եկեղեցին:

Այսպէս, մինչև հոս հարկաւորապէս անկատար ու կրճատ կերպով գրուցածնիս ամփոփելու համար՝ մարդկային ազգն երկու դիրք, երկու արձանագրութիւն, երկու հրիտակ ունեցած է. այն է որմնագործութիւնն ու տպագրութիւնը, քարեղէն Աստուածաշունչն ու թղթեղէն Աստուածաշունչը: Անտարակոյս՝ այս երկու Աստուածաշունչները դիտելով, որք դարերու մէջ տեղն երեսի վրայ բացուած են, ներելի է ցաւիլու փնտուել կրանիթեայ գրին ակներև վսեմութիւնը, սիւներով, աւագ դռներով կամ անդաստակներով (pylones), կոթողներով կազմուած այն հսկայաձև այբուբենները. բուրգէն մինչև զանգակատուն, Շէյքսբէն* մինչև Սթրազպուրկ՝ աշխարհն ու անցեալը ծածկող այն տեսակ մը մարդկային լեռները: Այս մարմարեայ երեսներուն վրայ պէտք է որ անցեալը կարգանք, պէտք է որ ճարտարապետութեան ձեռքով գրուած մատենաբերքնք, թղթատենք անդու անդադարապէս սակայն պէտք չէ որ տպագրութեան կանգնած շէյքսբէն մեծութիւնն ալ ուրանանք:

Տիտանեան բան մ'է այս շէյքսբէն: Չգիտեմ որ վիճակագիրը հաշուած է որ Ալեքսանդրի օրէն մամուլէ ելած բոլոր գրքերը մէկ-մէկու վրայ բարդելով՝ երկրէս լուսինն եղած միջոցը պիտի լեցուէր. և որչափ որ մեր խօսիլ ուզածը հոս՝ այս տեսակ մեծութեան վրայ

*Եղիպտոսի չին թագաւոր, որ Մեմփիսի մէջ կը թագաւորէր և որ մեծ բուրգը կանգնել տուաւ, այս հսկայ աշխատութիւնս կատարելու համար ժողովուրդը չարաչար աշխատեցնելով և անոնց վրայ սուրբերը ծանրացնելով:

Մ. Թ.

չըլլայ, մինչև մեր օրերը տպագրութենէ ելած բովանդակ գործերու մէկ ամբողջ պատկերը մաքերնուս մէջ եթէ ամփոփել ուզենք՝ միթէ այս ամբողջութիւնը բոլոր աշխարհի կոթնած անբաւ շինուածի մը պէս չերեխի մեզի. շինուած՝ մ'որու մարդկութիւնը դիւր ու զազար չառնելով կ'աշխատի, և որու ամեն զլուխն ապագայի խորունկ մառախուղներուն մէջ կը կորսուի 'ի սպառ: Այս շինուածը մաքերու, իմացականութեանց մըջլունոցն (fourmailière) է. փեթակ՝ ուր բոլոր երևակայութիւնները, այն ոսկեղէն մեղաները, իրենց մեղրովը կու գան կը հասնին: Բիւրաւոր դասիկոններ ունի անիկա, և հոս հոս բազմաթիւներուն (rampes) վրայ դիտութեան խաւարամած անձանները կը բացուին, իր խորունկ ընդերացը մէջ դիրար կտրելով: Արուեստը՝ անոր արտաքին երեսին վրայ՝ ամեն կողմէ իր Արարացի նկարները, իր վարդաձև դարդերն ու ճամուկներն աչաց առջև կը պարզէ առատօրէն: Հոն՝ իւրաքանչիւր անհատական գործ՝ որչափ որ քմային և մեկուսի իսկ երևի՝ իւր տեղն և իր ցցուումն ունի, այնպէս որ այս ամենէն ներդաշնակաւոր միութիւն մի յառաջ կու գայ: Շէյքսբիբի մայր եկեղեցիէն բունէ՝ ինչուան Պայրընի մզկիթը, բիւր մանր զանգակատուններ՝ (clochetons) տիեզերական մտածման այս մայր երկիրին վրայ խառն 'ի խուռն կու գան կը լեցուին: Անոր պատուանդանին վրայ՝ ճարտարապետութենէ չարձանագրուած մարդկութեան մէկ քանի չին յիշատակարանները գրուած կը տեսնուին. դրան ձախ կողմը՝ Հոմերոսի սպիտակ մարմարէ հին խորաքանդակը (bas-relief) կը հաստատուի, իսկ աջ կողմը՝ բազմալեզուի Աստուածաշունչն իր եօթն զլուխները վեր կը ցցուէ: Աւելի հեռուն՝ Սպանիական չին երգերու հիգրային գլուխը կը տեսնենք, ինչպէս նաև քանի մ'այլախառն ձևեր, Աետաներ* և Նիպելունկէներ: Այսու ամենայնիւ այն հիասքանչ շէյքսբէն միշտ թերի կը մնայ, միշտ անկատար: Մամուլը, այն հսկայ մեքենայն, որ ընկերութեան մտաւորական բովանդակ հիւթն անպակաս կը ջրհանէ

*Հնդկաց սրբազան գրքերու ամենէն հիններն ու յարգիններն, որք անոնց կրօնքին հիմը կը կազմեն և չորս են թուով: Ար կարծուի թէ Պրահմա գրած ըլլայ զանոնք:

Մ. Թ.

(pomper), իր գործին համար՝ նորանոր նիւթեր կ'ործայ, դուրս կու
տայ շարունակաբար: Բովանդակ մարդկային ազգը լաստակերտին վրայ
է. ամեն մէկ միայն՝ որմնագործ մ'է և ամենէ խոնարհը՝ իր ծակը կը
խնու կամ իր վէմը կը դնէ. ամեն մէկն իր բուռի կամ կրի կտորները
կը բերէ. ամեն օր քարերու նոր հորիզոնական կարգ (assise) մը կը
բարձրանայ: Ամեն մէկ հեղինակի անհատական և ինքնաստեղծ (ori-
ginal) մասէն զատ՝ հաւաքական բաժիններ ևս կան: ԺՎ. դարը Հան-
րագիտարանը (Encyclopédie) կու տայ իսկյեղափոխութիւնը՝ Մեխիկե-
բէ* (ազգարար): Անտարակոյս այն ևս՝ մեծցող զարգացող և անվերջա-
նալի ոլորածոյներով (spirales) կուտակուող շինութիւն մ'է. հին ևս՝
բարբառներու խառնակութիւն, անխոնջ գործունէութիւն, անդու աշ-
խատանք, բովանդակ մարդկութեան եռանդազին գործակցութիւնը
կայ, ինչպէս նաև նոր ջրհեղեղի մը, խուժումներու նոր ոլորումի մը
դէմ՝ մտքի խոտոսցումած ասպաստանարանը հին է, այնպէս որ մարդ-
կային ազգի երկրորդ Բարելոնի աշտարակն է կրնանք ըսել:

*Ազգարար համալիտարնի, պաշտօնական լրագրի Ֆրանսայի կառավարու-
թեան: Շարլ-Ժօզէֆ Բանբուք՝ տպագրական ընդարձակ ձեռնարկ-
ներով երևեցի՝ 1789 նոյեմբերի 21ին այս լրագիրս հրատարակել
սկսաւ, որն որ Ֆրանսայի ժամանակակից պատմութեան ամենէ ճոխ և
ընտիր հաւաքածոյն կը համարուի:

Ա. Ե. Բ. Զ. Ա. Ռ. Ա. Զ. Ի. Ն. Հ. Ա. Տ. Ռ. Բ. Ի.

... 1789 նոյեմբերի 21ին այս լրագիրս հրատարակել սկսաւ, որն որ Ֆրանսայի ժամանակակից պատմութեան ամենէ ճոխ և ընտիր հաւաքածոյն կը համարուի:

ՆԱԽԱԲԱՆ	7
Գ Ի Բ Ք Ա Ռ Ա Զ Ի Ն	
Ա. ՄԵԾ-ՍԲԱԿԸ	9
Բ. ՊԵՏՐՈՍ ԿՐԷՆԿՈՒԵՐ	28
Գ. ՊԱՐՈՆ ԿԱՐՏԻՆԱԼԸ	39
Դ. ՎԱՐՊԵՏ ՅԱԿՈՒՔ ՔՕԲԸՆՕԼ	46
Ե. ԲՈՒԱԶԻՄԱՏՕ	57
Զ. ԷԶՄԵՐԱԼԱՍ	66

Գ Ի Բ Ք Ե Ր Կ Ր Ո Ր Գ

Ա. ԲԱՐԵՂԻՄԵ ՍԿԵԼԼԱ	69
Բ. ԿՐԷՎԻ ՀՐԱՊԱՐԱԿԸ	72
Գ. ՀԱՄԲՈՅՐԲ ՓՈՒԱՐԷՆ ՀԱՐՈՒԱԾՈՑ	74
Դ. ԳՈՒԷԶՆԵՐՈՒ ՄԷԶ ԳԻՇԵՐԱՅՆ ՍԵՐՈՒՆ ԿՆՈԶ ՄԵՏԵԻԻՆ ԻՅՆԱԼՈՒ ԱՆՊԱՏԵՀՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ	88
Ե. ԱՆՊԱՏԵՀՈՒԹԵԱՆՑ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆ	94
Զ. ԶԱՒԶԱԽԵԱԼ ԹԱԿՈՅՎ	96
Ի. ՀԱՐԱՆՆԵԱՑ ԳԻՇԵՐ ՄԸ	119

Գ Ի Բ Ք Ե Ր Ր Ո Ր Գ

Ա. ՆՕԳԻ-ՏԱՄԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ	132
---------------------------------	-----

Գ Ի Բ Ք Զ Ո Ր Ր Ո Ր Գ

Ա. ԲԱՐԻ ՀՈԳԻՆԵՐԸ	144
Բ. ԲԼՕՏ ՔՐՕԼԼՕ	148
Գ. ԱՄԵՀԻ ՀՕՏԻ ԱՄԵՀԱԳՈՅՆ ԵՒՍ ՊԱՀԱՊԱՆ	155
Դ. ՇՈՒՆՆ ՈՒ ԻՐ ՏԷՐԸ	164
Ե. ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆ ԲԼՕՏ ՔՐՕԼԼՕՑԻ	165
Զ. ԺՈՂՈՎՐԳԻ ՆԵՐՀԱԿՈՒԹԻՒՆ	174

Գ Ի Բ Ք Հ Ի Ն Գ Ե Ր Ո Ր Գ

Ա. ԱԲԲԱՅՆ ԵՐԱՆԵԼԻՈՑՆ ՄԱՐՏԻՆՈՍԻ	176
Բ. ԱՅՍ ՊԻՏԻ ՍՊԱՆՆԻՅ ԶԱՅՍ	190

1. 120
 2. 125
 3. 130
 4. 135
 5. 140
 6. 145
 7. 150
 8. 155
 9. 160
 10. 165
 11. 170
 12. 175
 13. 180
 14. 185
 15. 190
 16. 195
 17. 200
 18. 205
 19. 210
 20. 215
 21. 220
 22. 225
 23. 230
 24. 235
 25. 240
 26. 245
 27. 250
 28. 255
 29. 260
 30. 265
 31. 270
 32. 275
 33. 280
 34. 285
 35. 290
 36. 295
 37. 300
 38. 305
 39. 310
 40. 315
 41. 320
 42. 325
 43. 330
 44. 335
 45. 340
 46. 345
 47. 350
 48. 355
 49. 360
 50. 365
 51. 370
 52. 375
 53. 380
 54. 385
 55. 390
 56. 395
 57. 400
 58. 405
 59. 410
 60. 415
 61. 420
 62. 425
 63. 430
 64. 435
 65. 440
 66. 445
 67. 450
 68. 455
 69. 460
 70. 465
 71. 470
 72. 475
 73. 480
 74. 485
 75. 490
 76. 495
 77. 500
 78. 505
 79. 510
 80. 515
 81. 520
 82. 525
 83. 530
 84. 535
 85. 540
 86. 545
 87. 550
 88. 555
 89. 560
 90. 565
 91. 570
 92. 575
 93. 580
 94. 585
 95. 590
 96. 595
 97. 600
 98. 605
 99. 610
 100. 615

1870-1871

